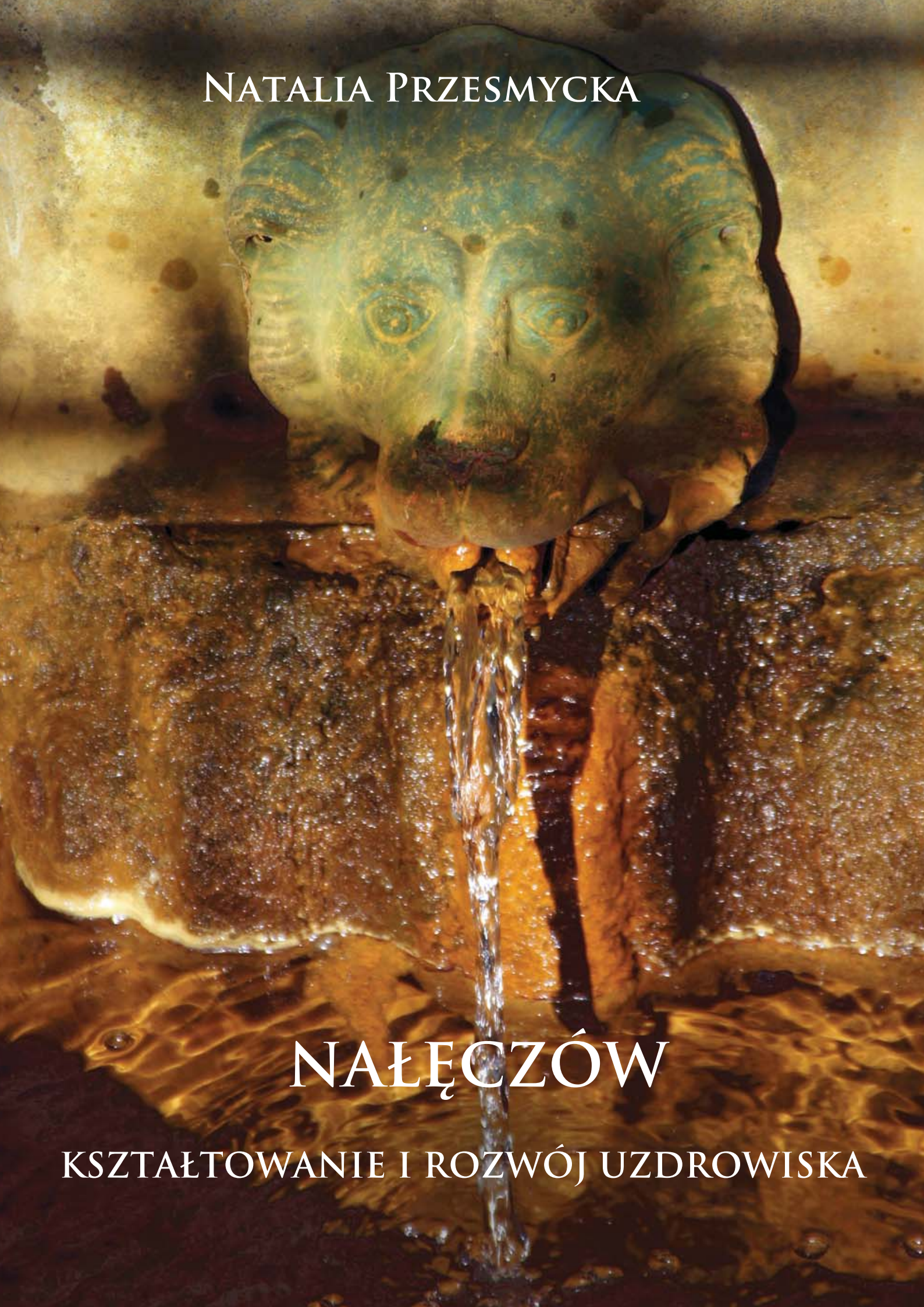

NATALIA PRZESMYCKA

NAŁĘCZÓW

KSZTAŁTOWANIE I ROZWÓJ UZDROWISKA

Nałęczów.

Kształtowanie i rozwój uzdrowiska

Natalia Przesmycka

Nałęczów.
Kształtowanie i rozwój uzdrowiska

Lublin 2019

MONOGRAFIA – POLITECHNIKA LUBELSKA

RECENZENTKI

Dr hab. inż. arch. Magdalena Belof, prof. PWr

Dr hab. inż. arch. Krystyna Paprzyca, prof. PK

SKŁAD I ŁAMANIE

Marek Popielnicki

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Teresa Markowska

PROJEKT OKŁADKI

Natalia Przesmycka

FOTOGRAFIA NA OKŁADCE

źródło Celińskiego w Nałęczowie, fot. N. Przesmycka

© Copyright by Politechnika Lubelska, 2019

© Copyright by Natalia Przesmycka, 2019

ISBN 978-83-7947-361-8

WYDAWCA

Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej

www.biblioteka.pollub.pl/wydawnictwa

ul. Nadbystrzycka 36C, 20-618 Lublin

tel. (81) 538-46-59

Spis treści

WSTĘP – UZASADNIENIE PODJĘCIA TEMATU, OBSZAR BADAŃ, STAN BADAŃ	7
STAN BADAŃ – UZDROWISKA NA ZIEMIACH POLSKICH	13
STAN BADAŃ – UZDROWISKO W NAŁĘCZOWIE	18
1. UZDROWISKO JAKO PRZEDSIĘBIORSTWO	
W KONTEKŚCIE ROZWOJU MIEJSCOWOŚCI UZDROWISKOWYCH	21
1.1. ROZWÓJ UZDROWISK DO 1918 ROKU	26
1.2. UZDROWISKA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1918–1939)	37
1.3. UZDROWISKA W OKRESIE PRL (1945–1989)	41
1.4. UZDROWISKA PO TRANSFORMACJACH USTROJOWYCH	45
2. OBIEKTY ARCHITEKTURY UZDROWISKOWEJ – IDEE I REALIZACJE	49
2.1. ŁAZIENKI	52
2.2. DOMY ZDROJOWE (FOKSALE, KURHAUSY, DOMY TOWARZYSKIE)	58
2.3. ZAKŁADY PRZYRODOLECZNICZE I HYDROPATYCZNE	62
2.4. SANATORIA I SZPITALA UZDROWISKOWE	64
2.5. PIJALNIE, LEŻALNIE I GALERIE SPACEROWE	71
2.6. OBIEKTY ZAMIESZKANIA (HOTELE, PENSJONATY, WILLE)	74
3. NAŁĘCZÓW. PRZEOBRAŻENIA PRZESTRZENNE	79
3.1. UWARUNKOWANIA POWSTANIA I ROZWÓJ UZDROWISKA DO 1918 ROKU	81
3.2. PRZEOBRAŻENIA UKŁADU PRZESTRZENNEGO DO 1918 ROKU	92
3.3. OKRES MIĘDZYWOJENNY	98
3.4. UWARUNKOWANIA I MECHANIZMY PRZEKSZTAŁCEŃ PRZESTRZENNYCH NAŁĘCZOWA W OKRESIE PRL (1945–1989)	106
4. ARCHITEKTURA UZDROWISKOWA NAŁĘCZOWA	125
4.1. HISTORYCZNE OBIEKTY ARCHITEKTURY UZDROWISKOWEJ (POWSTAŁE DO II WOJNY ŚWIATOWEJ)	127
PAŁAC MAŁACHOWSKICH I OFICyna PAŁACOWA (STARY PAŁAC)	127
STARE ŁAZIENKI	135
ZAKŁAD LECZNICZY: HYDROPATIA I HOTEL ZAKŁADOWY	140
OBIEKTY MIESZKALNE W OBRĘBIE PARKU	147
OBIEKTY POMOCNICZE I REKREACYJNE W PARKU UZDROWISKOWYM (WERANDKI, LEŻALNIE, AMBULATORIUM, ITP.)	150

ŁAŹNIA LUDOWA I AMBULATORIA	155
WYBRANE WILLE I PENSJONATY	158
4.2. OBIEKTY UZDROWISKOWE POWSTAŁE W II POŁOWIE XX WIEKU	179
ZABUDOWANIA POWSTAŁE W OBRĘBIE ZAŁOŻENIA PARKOWEGO	
I DAWNEGO FOLWARKU	179
SANATORIUM DLA ROLNIKÓW	182
SANATORIUM „BATORÓWKA” I TERMY PAŁACOWE	182
BLIŹNIACZE SZPITALI: KARDIOLOGICZNY I KOLEJOWY	185
SZPITAL KARDIOLOGICZNY	185
SZPITAL KOLEJOWY	188
SANATORIUM ZWIĄZKU ZAWODOWEGO PRACOWNIKÓW GOSPODARKI	
KOMUNALNEJ I TERENOWEJ „CICHE WĄWOZY”	193
SANATORIUM ZNP	195
ENERGETYK	200
SANATORIUM MINISTERSTWA SPRAW WEWNĘTRZNYCH I ADMINISTRACJI	201
4.3. TENDENCJE W ARCHITEKTURZE NAJNOWSZEJ	207
CENTRUM HYDROTERAPII „ATRIUM”	207
HOTEL PRZY SANATORIUM „FORTUNAT” – „JESIENNA REZYDENCJA”	210
TERMY PAŁACOWE	213
PODSUMOWANIE / SUMMARY	217
BIBLIOGRAFIA	225
SPIS ILUSTRACJI	237
INDEKS NAZWISK	249

Wstęp
– uzasadnienie
podjęcia tematu,
obszar badań,
stan badań

Proszę sobie przedstawić dolinkę, tak małą jak wszystko, co jest dobre na świecie, otoczoną wieńcem tak łagodnych pagórków, że każdy z nich dziecko mogłoby nakryć rączkami. W tej dolinie proszę umieścić park, zaludniony wszelkiego rodzaju roślinnością [...]. Proszę tę dolinkę połączyć z resztą świata za pomocą cienistych wąwozów, wąwozików, na które nie można spoglądać bez westchnień, a będziecie mieć bardzo niedokładne wyobrażenie o pięknościach nałęczowskiej natury.

B. Prus, „Kurier Codzienny” 1894 r.

Żeby Nałęczów polubić, trzeba go zrozumieć. Ta z pozoru senna, zatopiona pośród wzgórz miejscowość trwale zapisała się na kartach historii polskiej kultury, literatury i sztuki.

Zabudowa Nałęczowa jest świadectwem jego bogatej przeszłości i stanowi unikatowy na Lubelszczyźnie, a nawet w Polsce, przykład architektury zespołu uzdrowiskowego. Uzdrowisko w Nałęczowie powstało w okresie szczególnej popularności tego typu funkcji. Przeobrażenie prywatnego majątku z dominującym założeniem pałacowo-parkowym w prężnie funkcjonujące uzdrowisko, miało swoje odzwierciedlenie w kształtowaniu się zabudowy miejscowości. Rosnąca pod koniec XIX wieku popularność Nałęczowa spowodowała swoistą modę na spędzanie w nim czasu, nie tylko podczas kuracji ale również w formie towarzyskiej. Popularność Nałęczowa wzrastała na przełomie XIX i XX wieku, dzięki znakomitym gościom i kuracjuszom. Już od początku rozwoju Nałęczów był „miejscowością inteligentką”, zarówno pod względem struktury społecznej, jak i krajobrazu architektonicznego, wyróżniając się na tle miejscowości Lubelszczyzny. Spośród wybitnych postaci polskiej inteligencji, sztuki i kultury przebywali tu Michał Andriolli, Bolesław Prus, Stefan Żeromski, Jan Witkiewicz-Koszczyc¹. Z Nałęczowem silnie związane były ważne dla polskiej kultury osoby, których wiele było czyn-

nymi działaczami społecznymi². Goście łączyli pracę twórczą z kuracjami i życiem towarzyskim, niektórzy wiązali się z Nałęczowem na dłużej, znajdując tu swoje miejsce zamieszkania.

Historia Nałęczowa w oczywisty sposób spleta się z architekturą, która z pewnością jest czymś więcej niż tylko jej tłem. Grono miłośników Nałęczowa już od pierwszych chwil istnienia uzdrowiska zdawało sobie sprawę z unikatowości miejsca i wagi jakości architektonicznej istniejących, przebudowywanych i powstających budynków.

Obie wojny światowe dotkliwie odbiły się na funkcjonowaniu miejscowości, zaś przemiany ustrojowe z okresu PRL położyły kres działalności uzdrowiska jako przedsięwzięcia prywatnego. Nowe władze postanowiły kontynuować kierunek rozwoju Nałęczowa, jako miejscowości zdrojowej, zmieniając jednak docelową grupę odbiorców jej usług z elit na szeroko rozumiany lud pracujący.

Początek lat 50. XX wieku obrazowo opisuje Elżbieta Królikowska-Avis:

(...) na przełomie 50. i 51. roku, kiedy byłam małą dziewczynką, a on sam – maleńką miściną z główną ulicą wybrukowaną „kocimi łbami” i piaszczystymi bocznymi uliczkami. Stare, przepiękne, opuszczone lub zapuszczone rezydencje i wszechogarniająca, żarłocznie pochłaniająca je bujna, zielono-ołowia-

- 1 W literaturze najczęściej spotykana forma nazwiska architekta brzmi Jan Koszczyc Witkiewicz, jednak jak udowadnia Mieczysław Kurzątkowski nie jest ona prawidłowa, zaś sam twórca podpisywał się jako Jan Witkiewicz-Koszczyc. M. Kurzątkowski, *Jan Witkiewicz-Koszczyc architekt-konserwator w świetle monografii Marty Leśniakowskiej*, „Ochrona Zabytków” 54/1 (212), 2001, s. 75.
- 2 Między innymi: Faustyna Morzycka, Maria Kleniewska, Gustaw Daniłowski, Stanisław Śliwiński, Jan Żylski, Karol Benni, Karol Gottlieb Bloch, Wacław Lasocki, Bronisław Malewski, Kazimierz Chechłowski, Stefan Żeromski, Bolesław Prus.

*na ciężka zieleni. Staruteńkie, kruche i eleganckie właścicielki tych domów, które nawet po mleko i włoszczyznę wychodziły w kapeluszach i nicianych mitenkach. Kiedy Nałęczów miał najwyższy – obok Krakowa, Płocka i Puław – wskaźnik inteligentów na 1000 mieszkańców, kiedy Sanatorium nr 1 było jeszcze wielką rudera, a inne w ogóle nie istniały, gdy w rzece Bystrej łowiło się całkiem duże okonie (...)*³.

Uzyskanie praw miejskich w 1963 roku uniezależniło rozwój miejscowości od działań administracji uzdrowiska. Następująca w kolejnych dziesięcioleciach budowa nowych obiektów uzdrowiskowych, zbiegła się w czasie z postępującą degradacją architektury willowej. Obecnie Nałęczów funkcjonuje jako uzdrowisko, z roku na rok poszerzając ofertę usług branży medycznej.

Wzniesione w II połowie XX wieku i po 2000 roku obiekty architektoniczne mają zróżnicowany charakter. Większość z nich nosi wyraźne cechy stylistyczne epoki, w jakiej powstawała i panujących ówczesnie tendencji: funkcjonalizmu i typizacji późnego modernizmu, a także prób nawiązania do architektury lokalnej. Po 2000 roku powstało kilka interesujących realizacji, wnoszących nową jakość do krajobrazu architektonicznego Nałęczowa. Nałęczów jako miasto ma ciągle dysfunkcyjną strefę centralną, w której piesi muszą ustępować miejsca samochodom, a realizacje architektoniczne kształtujące pierzeję ulicy 1 Maja zdają się przeczyć zasadom kształtowania ładu przestrzennego. Miasto boryka się z problemami wynikającymi z coraz mniejszej przepustowości komunikacyjnej centrum, przez które przebiega obciążona ruchem tranzytowym droga z Lublina do Kazimierza Dolnego.

Dopiero w 1972 roku zespół architektoniczno-krajobrazowy Nałęczowa został wpisany do rejestru zabytków województwa lubelskiego. Dwa lata później opracowano pierwsze wytyczne konserwatorskie do planu zagospodarowania miasta⁴. Początkowo w zakresie działań i decyzji konserwatorskich Nałęczów podlegał Muzeum Nadwiślańskiemu w Kazimierzu Dolnym, jako miejscowość leżąca w powiecie puławskim⁵, a od 1993 roku bezpośrednio Lubelskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków. Ochrona prawna, jaką objęte są zabytkowe budynki, nie jest jednak wystarczającym gwarantem ich przetrwania. Wiele obiektów zabytkowych popadło w ruinę lub pozostawało nieużytkowanych. Większość z budynków była wówczas jeszcze możliwa do uratowania, jednak niepoddawane remontom lub nieużytkowane niszczały. Główną przyczyną tego stanu rzeczy były zmiany i rozdrobnienie własnościowe. Praktycznie każdy budynek w Nałęczowie ma swoją ciekawą historię. Potrzeba ochrony dotyczy nie tylko poszczególnych obiektów, ale założeń zieleni i naturalnych form przyrodniczych, które razem z architekturą decydują o charakterze i uroku miejscowości.

Modernistyczne wielkogabarytowe obiekty sanatoryjne powstałe po II wojnie światowej, dzięki stosunkowo mało eksponowanym lokalizacjom, nie zdominowały ukształtowanego w drodze historycznego rozwoju krajobrazu architektonicznego Nałęczowa.

Celem monografii jest całościowe spojrzenie na proces kształtowania się zabudowy uzdrowiska i rozwój przestrzenny Nałęczowa, poprzez określenie przyczyn i mechanizmów uwarunkowań przekształceń przestrzennych

3 E. Królikowska-Avis, *Blżej, dalej, całkiem blisko*, „Głos Nałęczowa”, pismo Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, 1998, s. 64–65.

4 *Nałęczów, Studium historyczno-urbanistyczne*, opracowane przez PP PKZ, Dział Dokumentacji Naukowej pod kier. Z. Świechowskiego, Warszawa 1957, mp. LWKZ, K. Majewski, *Wytyczne konserwatorskie do planu zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa*, PP KKZ w Lublinie, 1974, maszynopis w zbiorach LWKZ, opracowane na podstawie studium architektoniczno-krajobrazowego opracowanego przez Zespół Architektury Krajobrazu PK pod kier. J. Bogdanowskiego, Kraków 1973.

5 Na mocy porozumienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, Okręgowym Konserwatorem Zabytków był w momencie wpisania zespołu Jerzy Żurawski.

i architektonicznych w różnych okresach i w różnej skali, a także zebranie informacji (często z bardzo rozproszonych źródeł), dotyczących poszczególnych obiektów architektury uzdrowskiej. W niniejszej pracy przyjęto układ chronologiczno-problemowy. Żeby ten cel osiągnąć przeanalizowano przeobrażenia przestrzenne całej miejscowości na tle uwarunkowań historycznych, gospodarczych i politycznych, a także przekształcenia architektoniczne poszczególnych obiektów bezpośrednio związanych z funkcjonowaniem uzdrowska, tj. stanowiących własność Zakładu Leczniczego, oraz budynków, które po upaństwowieniu sanatorium przeszły na własność Funduszu Wczasów Pracowniczych, lub po znacjonalizowaniu zostały przeznaczone na cele związane z funkcjonowaniem uzdrowska. Opisano również obiekty sanatoryjne powstałe i planowane w II połowie XX wieku oraz wybrane najnowsze realizacje, których forma architektoniczna wnosi nową jakość i przyczynia się do rozwoju funkcji uzdrowskiej miejscowości⁶.

Przyjęta struktura pracy składa się z kilku części. Celowym wydawało się przedstawienie szerszego tła kształtowania się i rozwoju uzdrowsk na ziemiach polskich w różnych okresach⁷. Następnie omówiono typologię obiektów architektury uzdrowskiej, posługując się przykładami pozwalającymi pokazać możliwie szeroki kontekst i bogactwo form. Nie wszystkie omówione w niej typy obiektów architektury uzdrowskiej występują w Nałęczowie (np. galerie spacerowe), jednak przegląd taki pozwala na porównanie obiektów architektury uzdrowskiej i osadzenie na tym tle realizacji nałęczowskich. W kolejnych częściach opisano problematykę kształtowania się uzdrowska w Nałęczowie oraz układu prze-

strzennego miejscowości, w odniesieniu do wcześniej wyodrębnionych okresów chronologicznych. Przedstawiono także obiekty architektury uzdrowskiej, związanej z Zakładem Lecznicznym oraz późniejszymi etapami funkcjonowania uzdrowska.

Problemem badawczym w zakresie architektury Nałęczowa jest niewielka ilość materiałów źródłowych. Materiały dotyczące poszczególnych obiektów pochodzą z rozproszonych źródeł i wielu pozycji bibliograficznych. Budynki powstałe w II połowie XX wieku w Nałęczowie nie budziły dotychczas zainteresowania badawczego.

Brak większej ilości zachowanych materiałów źródłowych wynika przede wszystkim ze specyfiki historii Nałęczowa. Zabudowa Nałęczowa w okresie jego największego rozwoju kształtowała się na obszarze administrowanym przez Zakład oraz na terenach prywatnych, podzielonych w trakcie pierwszej i kolejnych parcelacji. Nie było zatem konieczności uzyskiwania pozwoleń na budowę w drodze zatwierdzenia projektów przez organy administracyjne – tym samym nie zachowały się projekty, według których powstawały wille. Należy przypuszczać, że projekty willi były w posiadaniu ich właścicieli, a w trakcie burzliwych dziejów i zmian własnościowych, które objęły praktycznie wszystkie nieruchomości, dokumenty te zaginęły. Nie można również wykluczyć posługiwania się przez budowniczych willi popularnymi wówczas wzornikami architektonicznymi np. detalu snycerskiego, co ograniczało konieczność korzystania z usług architektów⁸. Analiza materiału źródłowego, dostępnego w różnych zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie oraz literatury, stanowiła punkt odniesienia dla formułowania wniosków. Proble-

6 Autorka nie opisuje szczegółowo architektury wszystkich willi ani obiektów użyteczności publicznej, które powstały dzięki społecznemu zaangażowaniu nałęczowskich kuracjuszy, gości i związanej z Nałęczowem inteligencji, ponieważ jest to tematyką równolegle przygotowywanej monografii, dotyczącej krajobrazu architektonicznego Nałęczowa.

7 Przez określenie „na ziemiach polskich” autorka, na potrzeby niniejszej monografii, rozumie obszary, które w różnych okresach historii należały do Polski, bądź te, które znajdują się w obecnych granicach kraju.

8 Do rozpowszechnienia stylu tzw. alpejsko-szwajcarskiego w Europie przyczyniły się niemieckojęzyczne wzorniki np. B. Liebold, *Teichenbuch fur Bauhandwerker II. Holzarchitektur (Holzbau)*, Holzminden 1893.

mem badawczym w zakresie uwarunkowań planistycznych dla przeobrażeń urbanistycznych jest zróżnicowany stopień kompletności dokumentacji i jej rozproszenie. W trakcie badań dokonano również analizy dostępnych materiałów kartograficznych, planistycznych oraz historycznych i współczesnych zdjęć lotniczych.

Dużym problemem badawczym jest rozproszenie i zaginięcie dokumentacji źródłowej w zakresie planowania przestrzennego, w tym akt Komisji Zdrowej. Szczątkowe do-

kumenty znajdują się w Archiwum Państwowym w Lublinie i zbiorach Miejsko-Gminnej Biblioteki Publicznej w Nałęczowie. Archiwalne dokumenty planistyczne i urbanistyczne z okresu, gdy decyzje te zapadały na poziomie Wojewódzkiej Rady Narodowej, zostały przekazane z Puław do Lublina, gdzie niestety w wyniku pożaru, większa część została zniszczona. Pozostałe przekazano do Archiwum Państwowego w Lublinie. Do wielu niepublikowanych materiałów autorka dotarła dzięki uprzejmości autorów oraz otwartości instytucji.

Powstanie tej książki było możliwe dzięki przychylności i pomocy wielu osób i instytucji. Dziękuję Panu doktorowi Dariuszowi Kopciowskiemu, Lubelskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków, oraz pracownikom archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie za umożliwienie wykorzystania materiałów znajdujących się w tamtejszych zbiorach. Słowa podziękowania kieruję również do pracowników Miejsko-Gminnej Biblioteki Publicznej im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie, za udostępnienie zbioru cennych materiałów źródłowych i publikacji, oraz Panu Wiesławowi Pardyce, Burmistrzowi Miasta Nałęczowa, za zgodę na publikację materiałów pochodzących z tych zbiorów. Za poświęcenie swojego czasu, przyczyniające się do powstania tej książki, dziękuję Panu Jerzemu

Michałowi Sołdkowi, prezesowi Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa

Podziękowania swoje kieruję również do architektów, którzy podzielili się ze mną swoimi spostrzeżeniami i przemyśleniami, dotyczącymi obiektów projektowanych w Nałęczowie. Są to: Wiesław Borek, Halina Landecka, Maria Balaweider-Kantor, Jarosław Matwiejuk, Bolesław Stelmach. Szczególne podziękowania kieruję do Państwa Fijałkowskich, za zgodę na wykorzystanie fragmentów rysunków projektowych sanatorium MSWiA, oraz do Pana Karola Majewskiego za zgodę na publikację fotografii jego autorstwa.

Swoją wdzięczność chciałabym wyrazić w szczególności Recenzentkom, za wiele cennych wskazówek i uwag merytorycznych.

STAN BADAŃ – UZDROWISKA NA ZIEMIACH POLSKICH

Dzieje uzdrowisk na ziemiach polskich były przedmiotem zainteresowania badawczego w różnych obszarach nauki: historii, historii kultury, historii medycyny, turystyki, architektury i urbanistyki. Wiele uzdrowisk ma bogatą literaturę przedmiotu w zakresie opracowań naukowych o charakterze przeglądowym i porównawczym, jak i cennych prac regionalistów. Powstające lub rozwijające się najczęściej w okresie zaborów uzdrowiska były ważnymi ośrodkami życia kulturalnego i intelektualnego Polaków, tym samym stanowiąc również potrzebę badań z zakresu dziedzictwa niematerialnego kraju.

Zagadnienia urbanistyczne i przestrzenne, próby określenia stanu zachowania i zasad kształtowania układów uzdrowisk oraz ich zabudowy, stały się przedmiotem zainteresowań badawczych architektów i urbanistów już w latach 60. i 70. XX wieku. Zbiegło się to w czasie z pierwszymi wielkoskalowymi inwestycjami wypoczynkowymi realizowanymi

w większości uzdrowisk i dostrzegalnym zagrożeniem, wynikającym z intensyfikacji ruchu budowlanego. Badania naukowe i prace studialne w zakresie planowania przestrzennego i kształtowania urbanistycznego miejscowości uzdrowiskowych prowadzili w tamtym czasie: Jan Chmielewski⁹, Wanda Pencakowska¹⁰, Elżbieta Wysocka¹¹.

Jan Chmielewski ujął funkcjonujące w najbliższym otoczeniu Warszawy miejscowości uzdrowiskowe i letniskowe w koncepcji Warszawskiego Zespołu Miejskiego (Magdalena, Konstancin-Jeziorna, Świder, Otwock). Uzdrowiska Małopolski i Podhala były przede wszystkim przedmiotem badań naukowców Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Przedmiotem badań Elżbiety Kaczmarskiej były przede wszystkim uzdrowiska karpackie. Autorka podjęła również tematykę dostosowywania przestrzeni publicznej uzdrowisk do potrzeb osób niepełnosprawnych¹². Architektura uzdrowisk Dolnego Śląska i Sude-

9 J. Chmielewski, *Podstawowe problemy planowania przestrzennego obszarów odnowy i rozwoju sił człowieka*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 1/1968, cz. 1.

10 W. Pencakowska, *Zdrowiska. Kształtowanie struktury przestrzennej w koncepcji zespołów rekreacyjnych*, „Architektura”. Z. 35, Politechnika Krakowska, Zeszyt Naukowy nr 3, 1978, s. 1–112. J. Chmielewski, *Podstawowe problemy planowania przestrzennego obszarów odnowy i rozwoju sił człowieka*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 1/1968, cz. 1.

11 Szereg artykułów tych autorów dotyczących problematyki zagospodarowania przestrzennego uzdrowisk ukazało się na łamach specjalistycznego czasopisma „Problemy Uzdrowiskowe”. W numerze 8/1975 E. Wysocka jest autorką cyklu artykułów opisujących problemy uzdrowisk za granicą: E. Wysocka, *Współzależność struktury i obszarów ochronnych w przestrzennym zagospodarowaniu uzdrowisk*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 2/1970, s. 82–100; E. Wysocka, *Problemy planowania przestrzennego uzdrowisk dolnośląskich z uwzględnieniem kierunków rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 6/1971, s. 68–76; E. Wysocka, *Planowanie przestrzenne uzdrowisk jako forma ochrony środowiska uzdrowiskowego*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 7/1973, s. 134.

12 E. Kaczmarzka, *Problemy kształtowania zespołów centrum w miejscowościach o funkcjach leczniczo-wypoczynkowych na przykładzie wybranych uzdrowisk balneologicznych*, praca doktorska, 1977, maszynopis; E. Kaczmarzka, *Kształtowanie przestrzeni uzdrowiska a świat osób niepełnosprawnych, Udostępnianie przestrzeni osobom niepełnosprawnym. Likwidacja barier. Materiały Pierwszego Europejskiego Kongresu „Niepełnosprawni bliżej*

tów w kontekście problematyki ich rozwoju oraz ochrony wartości kulturowych jest przedmiotem badań naukowców z Politechniki Wrocławskiej. Cenną publikacją jest monografia Grażyny Balińskiej (1991), w której autorka przedstawia całość problematyki dotyczącej kształtowania tych uzdrowisk, począwszy od architektury poszczególnych typów obiektów, poprzez zagadnienia dotyczące urbanistyki, do zagadnień krajobrazowych. Badania autorki obejmują zakres czasowy od połowy XVIII wieku do drugiej wojny światowej, czyli okres w którym „przekształcenia przestrzenne następowały ewolucyjnie”. Opisuując poszczególne typy budowli uzdrowiskowych odwołuje się zarówno do najsłynniejszych obiektów niemieckich, które stanowiły wzorce dla innych rozwijających się później uzdrowisk, jak i do przykładów z ziem polskich, prezentując na tym tle architekturę uzdrowisk Dolnego Śląska.

Autorka krótko wspomina również o budynku łaźni i hydromatii w Nałęczowie¹³. Architektura uzdrowiskowa tego regionu jest również przedmiotem badań Marka Piroga (2011, 2013, 2016)¹⁴, Magdaleny Belof¹⁵, Elżbiety Trockiej-Leszczyńskiej¹⁶ i Agnieszki Tomaszewicz¹⁷.

Znacznie mniej opracowań posiadają uzdrowiska znajdujące się obecnie poza granicami Polski, które wielokrotnie odegrały ważną rolę w okresie II Rzeczypospolitej¹⁸. Przeglądowe opracowanie dotyczące genezy i rozwoju uzdrowisk w Galicji Zachodniej do 1939 roku przedstawił Bartosz Pasterski (2017)¹⁹. Cennym opracowaniem opartym na dużej ilości materiału źródłowego jest monografia Jarosława Kity (2016), dotycząca miejscowości o charakterze uzdrowiskowym i letniskowym, w przeszłości rozwijających się w oparciu o funkcje balneologiczne, które obecnie zaniknęły lub uległy znacznej marginalizacji²⁰. Autor przy-

Europy”, (red. E. Kaczmarska), t. II, Kraków 1994, s. 45–50; E. Kaczmarska, *Uzdrowiska karpackie i kierunki ich rozwoju przestrzennego – szanse dla samorządów lokalnych w regionalnym ujęciu problematyki*, 1995.

- 13 G. Balińska, *Uzdrowiska dolnośląskie: problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, Wrocław: Wydaw. PW, 1991, s. 19–20.
- 14 M. Piróg, *Wartości architektury uzdrowiskowej w kontekście ochrony krajobrazu uzdrowisk dolnośląskich*, Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych, OL PAN 2013, IX/3, s. 37–44.
- M. Piróg, *Architektura drewniana w tożsamości uzdrowisk dolnośląskich*, 2011, Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, OL PAN 2011, s. 92–98,
- M. Piróg, *Hala spacerowa i pijalnia wód mineralnych w Szczawnie Zdroju jako przykład drewnianej architektury uzdrowiskowej z terenu Dolnego Śląska*, Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych – OL PAN, 2008, s. 222–226.
- 15 M. Belof (red.), K. Uczkiewicz, P. J. Fereński, *Mikropolis Sokołowsko* [w:] *Mikropolis Sokołowsko*, Wrocław, 2016; M. Belof, T. Polański, *Koncepcja zintegrowanego pasma turystycznego Sudetów i Karpat*, „Urbanista”. 2007, nr 12, s. 21–25.
- 16 E. Trocka-Leszczyńska, *Międzygórze: Dzieje i architektura*. Wrocław: Oficyna Wydaw. PWroc, 2006; T. Biesiekierski, J. Suchodolski, E. Trocka-Leszczyńska, *Architektura na obszarze Sudetów: Sudety Środkowe, Wschodnie i Przedgórze Sudeckie*. Wrocław: Oficyna Wydaw. PWroc, 1999.
- 17 E. Trocka-Leszczyńska, A. Tomaszewicz, *The urban transformations of the health resort in Łądek Zdrój before 1945*, „Architectus”, 2012, No 1 (31), s. 43–52.
- 18 B. Krawczyk, *Lecznictwo uzdrowiskowe na południowo-wschodnich kresach Polski w okresie międzywojennym*, *Balneologia Polska* 1999, 41, nr 3–4, s. 114–122, Ł. Quirini-Popławski, *Najważniejsze ośrodki ruchu turystycznego w Czarnohorze w dwudziestolecie międzywojennym*, „Prace Geograficzne”, zeszyt 117, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków 2007, s. 113–124, I. T. Jasiuk, *Morszyn Zdrój – kresowe uzdrowisko*, „Acta Balneologia”, czasopismo Polskiego Towarzystwa Balneologii i Medycyny Fizykalnej, LX, nr 1 (151) 2018, s. 73–76., A. Kierzek, M. Paprocka-Borowicz, J. Kuciela-Lewandowska, A. Pozowski, J. Kotula, *Rozwój lecznictwa uzdrowiskowego w Niemirowie do końca Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej*, *Annales Academiae Medicae Stetiensis, Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie*, 2013, 59, 1, s. 148–156.
- 19 B. Pasterski, *Powstanie i rozwój uzdrowisk w Galicji (Małopolsce) zachodniej w XIX i na początku XX wieku (do 1939 roku)*, „Historica”, wyd. specjalne, czasopismo doktorantów Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2017.
- 20 J. Kita, *Zapomniane polskie uzdrowiska*, Wyd. Księży Młyn, Łódź 2016.

bliża historię wybranych miejscowości (źródło-wisk i stacji klimatycznych), w oparciu o materiały źródłowe, informatory, przewodniki i bogatą ikonografię.

Już w 1990 roku Elżbieta Węclawowicz-Bilska, badająca powiązania pomiędzy historycznymi układami przestrzennymi uzdrowisk w kontekście integracji z późniejszymi rozwiązaniami planistycznymi, zauważa, że jednym z zagrożeń dla zachowania ich substancji zabytkowej jest postęp medycyny i balneoterapii. Problem ochrony historycznych układów przestrzennych pojawił się w latach 70. XX wieku, z chwilą uznania za zabytkowe obiektów z II połowy XIX wieku. Autorka analizując wybrane miejscowości uzdrowiskowe wyróżnia następujące stadia formowania układu przestrzennego zdrojowisk: 1 – umożliwienie korzystania z zasobów leczniczych, 2 – konkretyzacja założenia przestrzennego, 3 – wydłużanie pierwotnego założenia, 4 – rozprzestrzenianie się pierwotnego założenia, 5 – zagęszczenie istniejącej struktury, 6 – układ policentryczny – deglomercja²¹. W kolejnych badaniach analizuje mechanizmy powstania zdrojowisk w strukturach wielkomiejskich oraz stan zachowania wybranych założeń balneologicznych w strefach zurbanizowanych²². Ponadto E. Węclawowicz-Bilska wyróżnia następujące rodzaje układów powiązań przestrzennych ośrodka lecznictwa balneologicznego z sąsiadującą miejscowością występujące w Europie:

- samodzielne przestrzennie ośrodki lecznictwa uzdrowiskowego lub spa występujące w różnych lokalizacjach, gdzie prócz obiektów leczniczych i terenów publicznych

o zmiennym stopniu zagospodarowania nie występują żadne obiekty mieszkalne czy usługowe;

- założenia uzdrowiskowe izolowane przestrzennie od sąsiedniej miejscowości, gdy obiektom przyrodoleczniczym towarzyszą pensjonaty i hotele przeznaczone przede wszystkim dla kuracjuszy i pacjentów, ale często użytkowane też przez osoby im towarzyszące lub wypoczywające w uzdrowisku oraz najczęściej występujące;
- uzdrowiska rozmaicie powiązane przestrzennie z miejscowością różnej wielkości, w formie: – sprzężenia prostego lub równoległego, – integracji, – przemieszania funkcji leczniczej z funkcją miejską²³. Systematyka ta z uwagi na swoją uniwersalność, jest pomocna w badaniu układów przestrzennych miejscowości uzdrowiskowych.

Nadbałtycka architektura uzdrowiskowa jest jednym z przedmiotów badań Małgorzaty Omilanowskiej, zajmującej się między innymi tematyką kształtowania się tego typu zabudowy oraz realizacjami z okresu międzywojennego, które odegrały szczególną rolę w kształtowaniu krajobrazu architektonicznego polskiego Wybrzeża. Rządowe wytyczne wskazujące konieczność poszukiwania polskich form architektonicznych, zaprzestania kontynuacji stylistyki uzdrowiskowej inspirowanej wzorcami niemieckimi, holenderskimi lub szwajcarskimi, doprowadziły do rozwoju form nowoczesnych i modernistycznych, które okazały się „najodpowiedniejsze dla nowych „rdzennie polskich”, postępowych mieszkańców i gości Wybrzeża”²⁴.

21 E. Węclawowicz-Bilska, *Historyczne założenia zdrojowisk w kształtowaniu współczesnych ośrodków balneologicznych w Polsce*, Kraków 1990.

22 W późniejszych badaniach autorka kontynuuje tematykę powiązań przestrzennych w kontekście kształtowania się przestrzeni publicznych uzdrowisk. E. Węclawowicz-Bilska, *Zdrowiska w strefie wpływu dużego miasta i aglomeracji. Zagadnienia programowo-przestrzenne*. Kraków 1998; E. Węclawowicz-Bilska, *Uzdrowiska polskie. Zagadnienia programowo-przestrzenne*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008.

23 E. Węclawowicz-Bilska, *Przestrzenie publiczne w uzdrowiskach europejskich, Konferencja: Uzdrowiska górskie i podgórskie – Szczawnica*, 8–9 listopada 2013, s. 21–24, https://www.mpoia.pl/doc/publikacje/Konferencja_w_Szczawnicy.pdf.

24 M. Omilanowska, *Budowanie nad Bałtykiem. Studia z architektury i sztuki Gdańska, Pomorza i Żmudzi*, Fundacja Terytoria Książki, Gdańsk 2018, s. 186.

Elżbieta Mazur podejmuje temat kultury życia codziennego i spędzania czasu w uzdrowiskach na ziemiach polskich w okresie ich największego rozwoju – w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Autorka analizuje rozwój uzdrowisk i życie codzienne porównując sytuację w poszczególnych zaborach²⁵. Zagadnienia dotyczące możliwości wykorzystania potencjału turystycznego uzdrowisk, wynikającego z ich unikatowych wartości architektonicznych oraz ochrony krajobrazu kulturowego uzdrowisk są przedmiotem badań między innymi Eleonory Gonda-Soroczyńskiej (2011, 2014, 2013, 2016) i Jerzego Oleszka (2013)²⁶ oraz Barbary Tondos²⁷.

Mniejszym niż architektura historyczna zainteresowaniem badawczym cieszy się architektura uzdrowiskowa i wypoczynkowa powstała po II wojnie światowej. Wzniesione w latach 60. i 70. obiekty, wpisujące się w stylistykę tzw. socmodernizmu, są przedmiotem badań Błażeja Ciarkowskiego (2017) i Agaty Szmitowskiej (2018).

Częstym przedmiotem zainteresowania badaczy z zakresu architektury i urbanistyki miejscowości uzdrowiskowych jest stan zachowania poszczególnych obiektów i możliwości ich adaptacji, przekształceń i rozwoju. Osobnym problemem badawczym są uzdrowiskowe założenia parkowe, które są przedmiotem badań zarówno w zakresie wartości przyrodniczych, kompozycyjno-krajobrazowych, urbanistycznych, jak i elementem atrakcyjności turystycznej²⁸.

Obecnie uzdrowiska to nie tylko cele turystyki zdrowotnej, ale również wypoczynkowej, wyjazdów poznawczych, kulturalnych, szkoleniowych, konferencyjnych i innych, a poszczególne elementy ich zabudowy i krajobrazu mogą być pojmowane jako tzw. produkt turystyczny. W tym aspekcie polskie uzdrowiska posiadają rosnące grono badaczy: Agata Lizak (2016), Tadeusz Burzyński (2005), Adriana Cieślak (2014), Górna (2013), Krzysztof Kasprzak (2015), Jan Krupa i Tomasz Wołowiec (2010)²⁹.

- 25 E. Mazur, *Codziennosc kuracjusza w uzdrowiskach na ziemiach polskich w drugiej polowie XIX i na poczatku XX wieku*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2016.
- 26 J. Oleszek, E. Gonda-Soroczyńska, *Współczesna architektura budynku w kontekście stylu rodzimego w uzdrowisku Łądek Zdrój*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, Infrastructure And Ecology Of Rural Areas, Nr 3/IV/2013, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, s. 147–163; Tarnowski J., 2012, *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański*, „Estetyka i Krytyka”, nr 2 (25), s. 231–246; E. Gonda-Soroczyńska, *Przestrzeń uzdrowiskowa w krajobrazie kulturowym wsi – na przykładzie uzdrowiska Solec Zdrój*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich”, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi 1/2011, s. 39–49; E. Gonda-Soroczyńska, *Wielofunkcyjność czy jednofunkcyjność? Uzdrowiska w obliczu przemian przestrzennych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 2014, nr 367 *Gospodarka przestrzenna. Aktualne aspekty polityki społeczno-gospodarczej i przestrzennej*, s. 68–75.
- 27 B. Tondos, *Uzdrowiska: zaprzęścić czy ratować?*, „Ochrona Zabytków”, 53/3 (210), 2000, s. 299–306.
- 28 J. Gancarz-Żebracka, *Park zdrojowy w kompozycji miasta Iwonicz-Zdrój*, Czasopismo Techniczne, Z-6 2012, R. 109, z. 19, s. 291–298, S. Bernat, *Wartość krajobrazu dla rozwoju turystyki w uzdrowiskach*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia”, Vol. LXXII, z. 2, sectio B, 2017, s. 97–126; S. Bernat, *Potencjał parków uzdrowiskowych w Polsce dla rozwoju turystyki*, Studia i Materiały CEPL 19, 52/2/2017, s. 37–44, M. Leniartek, *Rewitalizacja parków zdrojowych zagrożeniem dla sfery materialnej i znaczeniowej miejscowości uzdrowiskowych na przykładzie uzdrowisk ziemi kłodzkiej*, „Przestrzeń Urbanistyka Architektura”, vol. 1, 2015, s. 73–89.
- 29 Burzyński T. i in., *Czynniki wpływające na jakość i konkurencyjność usług turystycznych w miejscowościach uzdrowiskowych*, Instytut Turystyki w Krakowie Sp. z o.o., SGURP, Kraków 2015; Cieślak A., *Funkcja uzdrowiskowa i dziedzictwo kulturowe jako katalizatory rozwoju małych miast*, „Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast”, z. 3, 2014, s. 21–28; Kasprzak K., *Polskie uzdrowiska jako atrakcja dla turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2015, s. 131–156, Krupa J., Wołowiec T., *Uzdrowiska Polski Wschodniej wobec wyzwań rozwojowych – turystyka zrównoważona*, [w:] *Współczesne trendy funkcjonowania uzdrowisk – klastering*, J. Hermaniuk, J. Krupa (red.), IG WSiIZ, Rzeszów 2010, s. 7–36; A. Lizak, *Pijalnie wód mineralnych jako*

Ważną publikacją, prezentującą szerokie spojrzenia na uzdrowisko jako przedsiębiorstwo o znaczeniu turystycznym, jest monografia zbiorowa pod red. Adama R. Szromka, pt. *Uzdrowiska i ich znaczenie w gospodarce turystycznej*³⁰. Kolejnym zagadnieniem badawczym jest problem kształtowania i stanu środowiska przyrodniczego oraz walorów krajobrazowych (Bernat 2017) oraz problem kształtowania przestrzeni publicznych w uzdrowiskach polskich (Płachta 2014)³¹.

Można zaobserwować rosnące zainteresowanie tematyką zachowania dziedzictwa architektonicznego i kulturowego uzdrowisk przez środowiska zawodowe (np. przez Izbę Architektów RP) i samorządowe (kongresy uzdrowisk), czego wyrazem są cyklicznie organizowane konferencje dające możliwość konfrontacji najnowszego stanu badań i wiedzy,

z bieżącymi problemami miejscowości uzdrowiskowych.

Analiza opracowań dotyczących innych uzdrowisk, daje możliwość dokonania identyfikacji i oceny zjawisk zachodzących w Nałęczowie. Monografia jest próbą całościowego przedstawienia przeobrażeń uzdrowiska w kontekście problemów występujących w wielu innych miejscowościach uzdrowiskowych Polski. Paradoksalnie dzięki zachowaniu niewielkiej skali Nałęczowa, znakomita większość obiektów, stanowiących historyczny zasób kulturowy architektury o funkcji uzdrowiskowej, dotrwała do obecnych czasów w niewiele zmienionej formie. Dotyczy to również obiektów powstałych w okresie PRL-u, które stanowią wręcz modelowy przykład trendów projektowych powojennego modernizmu.

specyficzne dziedzictwo karpackich uzdrowisk. O ich prawnej ochronie oraz funkcjach w kontekście turystyki kulturowej, „Turystyka Kulturowa”, nr 4/2016, s. 80–97.

30 A. R. Szromka, T. Burzyński i in., *Uzdrowiska i ich znaczenie w gospodarce, Czynniki wpływające na jakość i konkurencyjność usług turystycznych w miejscowościach uzdrowiskowych*, Instytut Turystyki w Krakowie Sp. z o.o., SGURP, Kraków 2005.

31 S. Bernat, *Potencjał parków uzdrowiskowych w Polsce dla rozwoju turystyki*, „Studia i Materiały CEPL 19”, 52/2/2017, s. 37–44; O. Płachta, *Uzdrowiskowa przestrzeń publiczna w wybranych miejscowościach Dolnego Śląska*, „Studia Miejskie”, 16/2014, s. 75–85.

STAN BADAŃ – UZDROWISKO W NAŁĘCZOWIE

Architektura Nałęczowa nie doczekała się do chwili obecnej opracowania monograficznego, jednak poszczególne obiekty pojawiają się często jako „ilustracje” szczegółowej problematyki badawczej.

Historia uzdrowiska i osób z nim związanych posiada bogatą literaturę, która powstawała już od momentu „wskrzeszenia”³² uzdrowiska, czyli od lat 80. XIX wieku. Za pierwszego badacza dziejów Nałęczowa można uznać Henryka Wiercińskiego, sędziego mieszkającego w Nałęczowie, wnikliwego obserwatora otaczającej rzeczywistości. Jako pierwszy pisał on o nałęczowskim Zakładzie³³ w czasopiśmie „Kłosa” w 1881 roku³⁴. Początek lat 80. XIX wieku obfitował we wzmianki o Nałęczowie na łamach prasy codziennej, pisano o nim w takich czasopismach jak: „Kurier Codzienny”, „Kurier Warszawski” czy „Gazeta Lubelska”, a także „Tygodnik Ilustrowany”. Publikacje te stanowią bogaty materiał źródłowy, ukazując nałęczowską rzeczywistość w zróżnicowany sposób. W 1908 roku A. Puławski opublikował materiały dotyczące historii Zakładu Leczniczego w Nałęczowie, gromadząc dostępne mu materiały bibliograficzne³⁵.

Bardzo interesującymi publikacjami są przewodniki, które wydawane były już od po-

czątku funkcjonowania uzdrowiska. Można je traktować jako materiał źródłowy, z uwagi na drobiazgowy opis nałęczowskiej rzeczywistości, a także jako materiał promocyjny samego uzdrowiska³⁶. Zasób ikonograficzny, dotyczący założenia zdrojowego w obrębie parku, jest stosunkowo dobrze zachowany i bogaty. Najstarsze fotografie przedstawiające zabudowę Nałęczowa z pierwszych dziesięcioleci XX wieku, zostały wykonane przez lokalnego fotografa Czarkowskiego i znajdują się w posiadaniu UM Nałęczów oraz w zasobach archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Dość skromnie reprezentowana jest dokumentacja ikonograficzna z wczesnych lat powojennych. Pierwsze rozpoznanie historyczne dziedzictwa architektonicznego Nałęczowa, w celu sformułowania wytycznych konserwatorskich, zostało wykonane w 1957 roku przez Pracownię Projektowe Przedsiębiorstwo Konserwacji Zabytków. Zainteresowanie badaczy w pierwszej kolejności budził dawny pałac Małachowskich i zabudowania w parku, następnie zaś budynki użyteczności publicznej Nałęczowa i wille.

Swoich badaczy posiadają bogate literacko-kulturalne dzieje Nałęczowa, nie bez powodu

32 Określenie „wskrzeszenie” uzdrowiska pojawia się wielokrotnie w materiałach źródłowych z końca XIX wieku.

33 Zakład Leczniczy w Nałęczowie, nazywany jest w niniejszej publikacji skrótowo: Zakład.

34 H. Wierciński, *Zakład Leczniczy w Nałęczowie*, „Kłosa”, t. XXXII, nr 825, 1881, s. 250. Sędzia Henryk Wierciński to „niestrudzony badacz swych okolic” oraz autor Opisu Statystycznego Guberni Lubelskiej, kolekcjoner i badacz. „U pana sędziego można również zobaczyć niektóre osobliwości znalezione w okolicy, a te interesującemu się tym turyście z uprzejmością bywają pokazane”. A. Janowski, *Wycieczki po kraju 3. Puławy, Kazimierz, Janowiec, Nałęczów*. Wyd. M. Arcta w Warszawie, 1907, s. 102.

35 Puławski A., *Materiały do historii zakładu Leczniczego w Nałęczowie (1807–1907)*, Nałęczów 1908.

36 W 2016 roku ukazała się publikacja Ewy Kielb, która dokonała syntetycznego opracowania opisów Nałęczowa jako uzdrowiska w przewodnikach ukazujących się na przełomie XIX i XX wieku. Kielb E., *Nałęczów w przewodnikach uzdrowiskowych przełomu XIX i XX wieku*, ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS FOLIA HISTORICA 96, 2016, s. 109–126, <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6050.96.08>.

zwanego od lat 80. i 90. XIX wieku wakacyjną kolonią literacką³⁷. W 1983 roku ukazało się I wydanie publikacji Tadeusza Kłaka pt. *W krajobrazie Nałęczowa*, która, mimo iż jak sam autor wspomina *nie ma zamiarów naukowych*, jest ważną pozycją ukazującą związki Nałęczowa z polską literaturą i kulturą³⁸. Monografię historii Nałęczowa opublikował w 1989 roku Michał Tarka, odnosząc się do licznych materiałów źródłowych. Porusza on stosunki społeczno-gospodarcze wsi i dworu w różnych okresach oraz rozwój uzdrowiska, przedstawiając Nałęczów na tle historii regionu i uwarunkowań społeczno-gospodarczych. Duży wkład w stan badań nad historią Nałęczowa i osób z nim związanych mają obecny prezes Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa Jerzy Michał Sołdek oraz Janina Babinicz-Witucka (etnograf). Bogatym materiałem są również wspomnienia mieszkańców i osób związanych z Nałęczowem, publikowane między innymi w czasopiśmie „Głos Nałęczowa”, wydawanym przez Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa.

Jednym z ciekawszych zagadnień badawczych w zakresie kształtowania się form ar-

chitektonicznych zabudowy Nałęczowa były związki wielu osób osiedlających się w Nałęczowie z Zakopanem (Bolesław Prus, Stefan Żeromski, Witkiewicz-Koszczyk). Bolesław Prus po raz pierwszy był w Zakopanem w 1877 roku w towarzystwie przyjaciela Adolfa Suligowskiego (adwokata z Warszawy). Cierpiący na agorafobię Prus „Zakopanego specjalnie nie pokochał”³⁹, jednak bardzo dobrze odnalazł się w położonym w dolinie otoczonej pagórkowatym krajobrazem Nałęczowie.

W niniejszym opracowaniu wyróżniono kursywą dłuższe fragmenty cytowanych tekstów, zachowując oryginalną pisownię z epoki. Niektóre dane liczbowe przytoczono w dawnych jednostkach. Nazwiska właścicieli obiektów budowlanych zostały podane jedynie w zakresie funkcjonującym w ogólnie dostępnych źródłach. Z uwagi na zmiany nazw obiektów i miejsc opisywanych w tekście w tabeli poniżej podano zestawienie nazw własnych obecnych oraz określeń zwyczajowych lub nazw historycznych.

37 J. M. Sołdek, *Wpisany w dzieje uzdrowiska. 100 lat Banku Spółdzielczego w Nałęczowie (1903–2003)*, Nałęczów 2003, s. 5.

38 T. Kłak, *W krajobrazie Nałęczowa*, wyd. drugie zmienione i uzupełnione, Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa, Nałęczów 2005.

39 M. Pinkwart, *Stefan Żeromski Prezydent Rzeczypospolitej Zakopiańskiej*, Wyd. Wagant, 2018, s. 27–28. Stefan Żeromski po raz pierwszy przebywał w Zakopanem w 1892 roku. W tym okresie wieś miała już od 6 lat statut uzdrowiska, dzięki staraniom doktora Tytusa Chałubińskiego. Tam poznał rodzinę Witkiewiczów, odrzucił jednak propozycję pracy jako nauczyciel ich syna (Stasia) i zamieszkania na stałe w Zakopanem. Pobyt tam służył Żeromskiemu, jednak nie skorzystał z oferty pobytu w Zakładzie Wodolecznictwa doktora Andrzeja Chramca. Od września 1892 roku do lipca 1896 Żeromski przebywał w szwajcarskim uzdrowisku Raperswil.

Obecna nazwa	Nazwa historyczna lub zwyczajowa
– niedostępne jako ulica	Pierwszy Wąwóz
Ulica Zygmunta Chmielewskiego	Drugi Wąwóz
Ulica Bartosza Głowackiego	Trzeci Wąwóz
Ulica Kolejowa	Nowy Świat
Ulica Stanisława Augusta Poniatowskiego	Krakowskie Przedmieście
Ulica Ignacego Paderewskiego	Do Wąwolnicy
Wzgórze Jabłuszko	Góra Krzyżowa
Ulica 1 Maja	Pocztowa, Obrońców Stalingradu
Ulica Polna	Graniczna
Ulica Heleny i Kazimierza Dulębów	Do Czesławic
Domek gotycki	Willa zakładowa
Oficina pałacowa	Stary pałac
Pałac Małachowskich	Nowy pałac, kursal, Kurhauz
Domek biskupi	Dworek Biskupi
Stare łaźienki	łaźienki
Sanatorium „Księżę Józef”	Sanatorium nr 1, hydropatia, zakład
Sanatorium nr 2	Zespół składający się z sanatorium kardiologicznego Pracowników Służby Zdrowia, i Sanatorium nr 2a „Bierutówka”
Werandki	Oficina
Brama Zachodnia	Ambulatorium włościańskie
Raj	Babin
Uciecha	„Bierutówka”
Filiks	Ukraina, Lublinianka 3
Gioia	Lublinianka 1
Puławy	Nowo-Aleksandrja
Doktorska	Lublinianka 2
Rzeka Bochotniczanka	Samica

1. Uzdrowisko jako przedsiębiorstwo w kontekście rozwoju miejscowości uzdrowiskowych

Znaną jest rzeczą, że za granicą liczne istnieją towarzystwa, gminy i państwa, które za pomocą wielkich kapitałów, zdrojowiska swoje w jak najlepsze urządziły i znaczne zyski czyli procenta z nich ciągną. Nie małą część tych zysków i procentów my opłacamy, bo niemając w kraju należycie urządzonych zakładów, uczęszczamy do zagranicznych, kędy pieniądze nasze zostawiamy.

J. Dietl, *O znaczeniu i przeznaczeniu spółki zdrojowisk krajowych*,
Kraków 1860, s. 18

Już w starożytności dostrzegano dobroczynny wpływ klimatu i przyrody na zdrowie człowieka. Tradycja kąpeli jako zabiegów higieniczno-leczniczych była obecna w wielu kulturach (termy, banie, sauny, łaźnie tureckie). W kulturze europejskiej, po średniowiecznych epidemiach łaźnie, które w tym czasie wzbogaciły swój program o atrakcje pozaleczne, w kolejnych stuleciach praktycznie zanikły. Tradycje kąpeli utrzymywane były przez niższe warstwy społeczne. W czasach nowożytnych, aż do XVIII wieku ogólny poziom higieny w Europie był raczej niski, zaś kontakt ciała z wodą starano się ograniczać do minimum. Tym bardziej widoczny jest leczniczy wymiar ordynowanych przez lekarzy kąpeli w zdrojach mineralnych i ciepłych.

Panujące w epoce renesansu prądy filozoficzne, przekonanie że natura i Bóg dostarczają środków leczniczych sprzyjały rozwojowi balneoterapii. W XV wieku wykorzystano lecznicze właściwości źródeł wcześniej znanych (Cieplice, Szczawno, Łądek, Rabka, Busko) i odkrywano nowe. Największą popularnością cieszyły się uzdrowiska na Dolnym Śląsku oraz Iwonicz, źródła na Spiszu i w Szkle koło Lwowa. Wodę pito i stosowano kąpiele. W XVII wieku zainteresowano się Krynica, Krzeszowicami pod Krakowem, Słońskiem (Ciechocinek), Solcem, Przebieczanami k. Wieliczki i Bochnią⁴⁰. Największy wkład w propagowanie leczniczych właściwości „wód” miał w Polsce doktor Wojciech Oczko (1537–1600), nadworny lekarz Ste-

fana Batorego, autor traktatu *Cieplice*, uznawany za ojca balneologii w Polsce.

W XVIII wieku, między innymi za sprawą ważnych odkryć w dziedzinie medycyny dotyczących funkcjonowania układu krążenia, nerwowego i oddechowego, w wyższych warstwach społecznych i wśród mieszkańców miast klasy średniej zapanowało nowe podejście do zagadnienia higieny. Popularność zyskiwało częstsze mycie ciała, moda na przewiewniejsze stroje i nowe podejście do ruchu w przestrzeni publicznej, jako okazji do towarzyskich interakcji⁴¹. W drugiej połowie XVIII wieku w wyższych kręgach społecznych popularne stawały się podróże. Wrażenia estetyczne i duchowe oraz nauka z nich płynąca sprawiły, że zaczęła rozwijać się turystyka. Pobyty w europejskich miejscowościach uzdrowiskowych stawały się modne, nie tylko wśród szukających ulgi w dolegliwościach ale również w ramach odbywanych chętnie „grand tours”.

Początkowo uzdrowiskowe kuracje ograniczały się do picia wód mineralnych, kąpeli i spacerów. W kilku miejscach istniały jeszcze czynne łaźnie z czasów rzymskich, które w XVIII wieku unowocześniano np. Bath. „Odkrywano” na nowo miejsca znane lokalnym społecznościom, funkcjonujące w tradycjach ludowej medycyny, w których znajdowały się ciepłe lub mineralne źródła.

Wodami mineralnymi leczono z mniejszym lub większym powodzeniem praktycznie wszystkie rozpowszechnione wówczas

40 J. Skalski, *Medycyna w Polsce od czasów najdawniejszych do upadku I Rzeczypospolitej. Zarys*, Warszawa 2016, s. 164.

41 Tematykę powiązań odkryć w dziedzinie medycyny z prądami filozoficznymi i ideami urbanistycznymi szczegółowo porusza R. Sennet, *Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji Zachodu*, Wyd. Marabut, Gdańsk 1996.

Il. 1. Termy w Laukerbad, fragment ryciny z 1552 roku, z opublikowanego w Bazylei „cosmographia” Sebastiana Munstera (Biblioteka w Genewie, Archiwa Nicolasa Bouviera), źródło: <http://mobile.hls-dhs-dss.ch/m.php?article=D16308.php>, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018

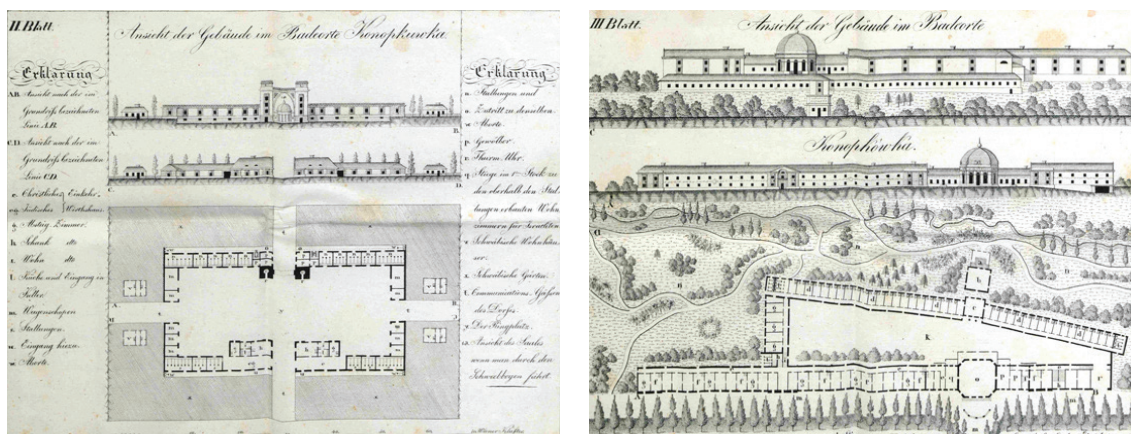
Il. 2. Starzec kąpany w publicznej łaźni przez młode kobiety – zabieg odmładzający. Miedzioryt Crispin de la Passe za Martinem de Vos (ok. 1600), źródło: Wellcome Collection, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018

dolegliwości. „Urządzenia lecznicze” w uzdrowisku ograniczały się do łaźni. Przypadłości, na które powszechnie od XVI wieku cierpiała szlachta i magnateria, to choroby w dużej mierze wiążące się ze stylem życia: problemy trawienne, podagra (dna moczanowa), nadszarpnięte nerwy, choroby skórne, syfilis, bóle reumatyczne. Walory lecznicze podkrakowskich Swoszowic podobno wykorzystano skutecznie lecząc nawet dżumę, o czym donosił podróżujący po Europie w 1597 roku Jacques Esponchard⁴². W XVIII wieku leczenie uzdrowiskowe stało się alternatywą dla leczenia szpitalnego (z reguły nieskutecznego i niepraktykowanego w przypadku chorób przewlekłych), które długo kojarzyło się z biedą, cierpieniem i śmiercią. Wyższe warstwy społeczne nie leczyły się w szpitalach, a wyjazd do zdrojowiska był alternatywą dla kuracji w domu.

Choć wyjazdy w celach leczniczych do odległych miejscowości były popularne już w XVI i XVII wieku, to począwszy od XVIII wieku można wręcz mówić o modzie na spędzanie czasu w uzdrowiskach, w których oprócz zabiegów leczniczych i higienicznych toczyło się życie towarzyskie. Polska szlachta i magnateria chętnie udawały się „do wód” na Śląsk i do Czech. Popularność poszczególnych uzdrowisk często rosła w związku z odwiedzaniem ich przez znane i podziwiane osoby. Rodzina Sobieskich upodobała sobie śląskie Cieplice, bywał tam również Hugo Kołłątaj. Karlsbad odwiedzał Ignacy Krasicki, Baden pod Wiedniem Władysław IV Waza, zaś Akwizgran Izabela Lubomirska. Jednym z najbardziej „rozrywkowych” uzdrowisk było w XVIII wieku belgijskie Spa, które w tym okresie przeistoczyło się w europejską stolicę hazardu⁴³. Jeździła tam

42 Zakażonych przewożono do kopalni siarki, gdzie po kilkudziesięciu godzinach odyskiwali zdrowie, zaś mieszkańcy Krakowa podróżowali w trakcie trwania zarazy do Swoszowic, gdzie przebywając w okolicy kopalni i źródeł chronili swoje zdrowie. Za: J. Skalski, *Medycyna...*, op. cit., s. 165.

43 A. Kucharski, *Staropolska turystyka uzdrowiskowa*, „Czasy Nowożytne” 2010 (23), s. 142.

Il. 3. Projekty urządzenia zakładu przyrodoleczniczego w Konopkówce koło Lwowa. Źródło: T. Torosiewicz, *Die Schwefelquelle zu Konopkówka im Königreiche Galizien*, Lwów 1831

między innymi księżna Izabela Czartoryska⁴⁴. Aktywność Polaków w korzystaniu z uzdrowisk europejskich była kontynuowana przez cały XIX wiek. Z ankiet przeprowadzanych w najbardziej znanych zagranicznych uzdrowiskach wynika, że Polacy byli najliczniej reprezentowaną grupą obcokrajowców⁴⁵.

Uzdrowiska w rozumieniu inwestycji i przynoszącego zysk przedsiębiorstwa rozwinęły się w XIX wieku. Początkowo należały one przede wszystkim do właścicieli ziem, na których znajdowały się źródła, a więc do szlachty i magnaterii. Z czasem bogacące się inne warstwy społeczne (mieszczanie, przedsiębiorcy, inteligencja a przede wszystkim lekarze), mogły pozwolić sobie na inwestowanie w nieruchomości i uruchamianie zakładów leczniczych. Często inicjatywa pochodziła od kilku osób, które razem prowadziły działalność i otwierały zakłady hydropatyczne, jak miało to miejsce również w przypadku Nałęczowa.

Zakłady przyrodolecznicze w większości przypadków wznoszono dość szybko, często adaptując istniejące układy przestrzenne. Ciekawym przykładem planowania rozwoju

przedsiębiorstwa uzdrowiskowego, zawierającym elementy projektowania urbanistycznego, architektonicznego oraz balneotechniki jest praca Theodora Torosiewicza, chemika, farmaceuty i aptekarza ze Lwowa, badacza wód mineralnych Galicji i Bukowiny. W swojej publikacji z 1831 roku, dotyczącej możliwości rozwoju zakładu przyrodoleczniczego w miejscowości Konopkówka, zamieszcza on szczegółowe plany całego założenia oraz poszczególnych obiektów, tworzących zamknięte w formie założenia typu łóżko – wanna – łóżko⁴⁶.

Rozwój miejscowości posiadających naturalne zasoby przyrodolecznicze takie jak ciepłe źródła czy wody mineralne był szybki, a ich nazwy często wiązały się z posiadanym rodzajem złoza naturalnego lub oferowanych atrakcji, np. Wiesbaden, Bad Ems, Ancy-le Bain, Baden, Baden-Baden, Eks-le Bain, Banja (Bułgaria), Vrnjačka Banja, Mariańskie Łaźnie, Karlove Vary (Karlsbad), Termini, Termopile, Cieplice, Teplice, czy źródła: Busko Zdrój, Rymanów Zdrój, Iwonicz Zdrój, Ciechocinek Zdrój, Szczawa, Szczawnica, Kisłowodsk, Mineralnyje Wody⁴⁷.

44 Ibidem, s. 121–148.

45 Ankiety z 1890 roku zebrane w Karlsbad, Mariensbad, toeplitz-schonau, Gleichenberg, Landeck, Tenczyn, Reinerz, za: H. Dobrzycki *Zdrojowiska, zakłady lecznicze i stacje klimatyczne w guberniach Królestwa Polskiego i najbliższych guberniach cesarstwa oraz prywatne zakłady lecznicze w Warszawie*, 1896, s. XII.

46 T. Torosiewicz, *Die Schwefelquelle zu Konopkówka im Königreiche Galizien*, Lwów 1831. Wydanie w języku polskim w 1833 roku.

47 Obecnie zgodnie z polskim ustawodawstwem do nazwy miejscowości, w której granicach administracyjnych znajduje się obszar uzdrowiska, może zostać dodany wyraz „zdrój”, jeżeli podstawą leczenia uzdrowiskowego

Il. 4. The Diana-Bath, Vienna. – Messrs. Förster and Ekel, architects. Laing; B. Sly. Źródło: Wellcome Collection, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018

1.1. ROZWÓJ UZDROWISK DO 1918 ROKU

Rozwój uzdrowisk w XIX wieku wiązał się z rozpowszechnieniem wodolecznictwa, które pozwoliło na wykorzystanie w terapii nie tylko wód ciepłych i mineralnych. Do popularyzacji wodolecznictwa przyczynił się Vincenz Priessnitz z Grafenberga w Bawarii (1779–1851), który w otwartym w 1841 roku w Grafenburgu zakładzie wodoleczniczym, oprócz oblewania zimną wodą zalecał stosowanie skromnej diety i aktywność fizyczną. Z kolei ksiądz Sebastian Kneipp (1821–1897) próbował stworzyć system terapii, który mógłby konkurować z oficjalną medycyną. Zalecał częściowe zimne kąpiele, zawijanie lub polewanie zimną wodą części ciała, brodzenie w naturalnych zbiornikach wodnych i spartańskie warunki życia.

Swoje osiągnięcia opisał w 1886 roku w publikacji *Moje leczenie wodą*, która została wydana w języku polskim w 1895⁴⁸.

Wśród powstających pod koniec XVIII i XIX wieku uzdrowisk Bożena Płonka-Syroka wyróżnia dwa modele kultury uzdrowiskowej: francuski i niemiecki⁴⁹. Model francuski rozpowyszechnił się jako pierwszy i był skierowany do wyższych warstw społecznych, oferując zabiegi wodolecznicze w luksusowych warunkach. Wyróżniającą się cechą założeń przestrzennych uzdrowisk powstających w tym modelu było odwoływanie się do układów rezydencjonalnych. Główny budynek uzdrowiskowy charakteryzowały duże gabaryty i rozwiązania architektoniczne nawiązujące do form rezydencji i pałaców oraz położenie w parku. Teren uzdrowiska był wyгородzony i miał zapewniać przebywającym w nim kuracjusząom spokój

są wody lecznicze. za: Art. 45 ust. 1 Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach (Dz. U. z 2017 r. poz. 1056).

48 *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, PZWL, Warszawa 2015, s. 422–423.

49 B. Płonka-Syroka, *Uwarunkowania medyczne i społeczne kształtowania się standardu kultury uzdrowiskowej w Europie czasów nowożytnych – rys historyczny*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2013, s. 29–70. Model francuski wywodził się z takich miejscowości jak Cannes, Vichy, a rozpowszechnił się dzięki uzdrowisku w Karlsbadzie.

i intymność, a także mieć charakter świecki, choć obiekty kultu religijnego powinny znajdować się w bliskiej odległości. Oprócz zabiegów natury leczniczej równie ważne były atrakcje kulturalne i towarzyskie, które pozwalały na zaimplementowanie statusu materialnego i społecznego gości. Sale balowe, teatry, sale do gier w karty i kasyna dopełniały funkcji balneologicznych, a szacowany udział pacjentów stanowił jedynie trzecią część ogółu odwiedzających gości⁵⁰.

Metoda Kneippa oraz poglądy panujące na początku XIX wieku w niemieckiej medycynie akademickiej (tak zwanej medycynie roman-tycznej, w latach 1797–1848) spowodowały powstanie innego modelu kultury uzdrowiskowej, zwanego modelem niemieckim. Jego podstawą funkcjonowania była terapia naturalna poprzez oddziaływanie rozmaitych surowców na organizm człowieka. Kuracjusze spędzali większość czasu na zabiegach, a czas wolny przeznaczony był na odpoczynek pomiędzy nimi. W uzdrowiskach prowadzonych wg modelu niemieckiego obowiązywał regulamin, przestrzegano ciszy nocnej, a zabiegi zaczynały się o świcie. Oferta kierowana była przede wszystkim do zamożnej warstwy średniej i mieszkańców miast, a popyt na taki profil uzdrowiska spowodował szybki rozwój wielu placówek (zакладów leczniczych lub hydro-patycznych) w mniejszych miejscowościach⁵¹.

Na rozwój uzdrowisk wpływ miała coraz bogatsza oferta lecznicza bazująca zarówno na miejscowych warunkach i bogactwach naturalnych (źródła mineralne, borowiny, lokalny klimat itp.), jak i umiejętności zorganizowania bogatej oferty zabiegów (zakłady hydropatyczne, dla galaktoterapii: kumysarnie, żentyczar-nie, zabiegi z użyciem elektryczności, gazów, fizykoterapii i diety).

W XIX wieku pojawiły się również choroby „cywilizacyjne” takie jak stres i nerwice,

szerzyły się choroby weneryczne, gruźlica i alkoholizm. Wzrosła liczba ludności miast, które stawały się coraz mniej przyjaznymi środowiskami do życia. Kontrast pomiędzy życiem w mieście i poza nim, stawał się coraz bardziej widoczny. Kontakt z przyrodą miał nie tylko leczyć, ale i uodparniać. Oczywiście na wyjazdy do wód nadal pozwolić sobie mogli jedynie zamożni, jednak do wąskiego grona arystokracji dołączyła inteligencja pracująca oraz twórcy. Niektóre uzdrowiska zyskiwały nowy charakter miejsc, w których można żyć swobodnie, tworzyć i jednocześnie je „stwarzać”, co barwnie opisują autorzy książki *Nieobecne miasto. Przewodnik po nieznanym Zakopanem*⁵². Koegzystowanie różnych klas i grup społecznych, swoisty patronat inteligencji i rodzące się podstawy społecznikowskie, można zaobserwować szczególnie wyraźnie w Nałęczowie.

Najwięcej możliwości leczniczego wykorzystania dawała hydroterapia. Kąpiele zimne i ciepłe stosowano zanurzając całe ciało lub jego części, przez natryski lub polewanie a także przez owijanie mokrymi tkaninami. Kąpano się również w naturalnych ciekach i zbiornikach wodnych, morzu i sztucznych stawach, w których retencjonowano wodę źródlaną. W miejscowościach nadmorskich stosowano nawet kąpiele piaskowe, które z nieco mniejszym powodzeniem starano się „urządzać” w innych miejscowościach np. w Ciechocinku⁵³. Wodę pito w dużych ilościach, ale również duże znaczenie terapeutyczne przypisywano napojom nabiałowym, szczególnie kumysowi i żentycy. Dopełnieniem każdego typu kuracji były spacer, „kąpiele powietrzne”, i słoneczne.

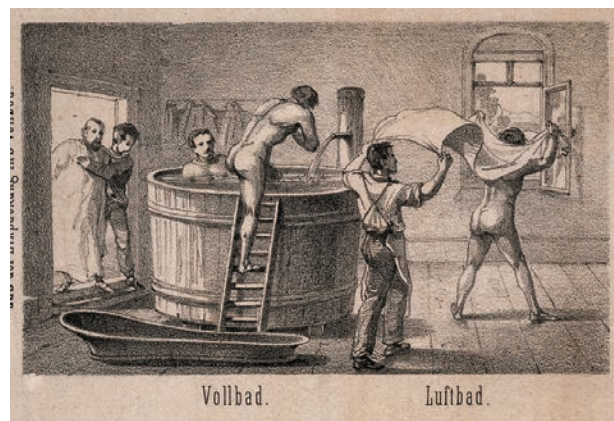
Chorobą, która w największym stopniu przyczyniła się do rozwoju uzdrowisk w XIX wieku była gruźlica – choroba społeczna rozpowszechniona na szeroką skalę wśród mieszkańców miast w XIX wieku. Sanatoryjne lecze-

50 Ibidem, s. 45–47.

51 Ibidem, s. 50–51.

52 M. Krupa, P. Mazik, K. Szpilka, *Nieobecne miasto. Przewodnik po nieznanym Zakopanem*, Wyd. Czarne, Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem, Wołowiec 2016.

53 F. Arnstein, *Ciechocinek, jego czynniki lecznicze i urządzenia*, Warszawa 1908, s. 30.

Il. 5. Zabiegi hydropatyczne uzdrowiska w Gräfenbergu, Niemcy. Fragmenty litografii przedstawiającej różne formy terapii wodą pt.: Wasser Anwendungsformen in der Wasser-Heilanstalt zu Gräfenberg, wyk. Gothlieb Hans und Söhne, Praga. Źródło: Wellcome Collection, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018

nie gruźlicy jako pierwsi propagowali lekarze z Wysp Brytyjskich już w końcu XVIII wieku. W 1791 roku w Margate założono pierwszy nadmorski szpital dla dzieci Royal Sea Bathing Infirmary. Za pierwsze sanatorium dla chorych na gruźlicę w klimacie górskim uznaje się powstałe w Sudetach z inicjatywy Hermanna Brehmera w 1854 roku w Gröbersdorfie (obecne Sokołowsko)⁵⁴. Forma architektoniczna budynków sanatoriów w okresie międzywojennym ściśle wiązała się z badaniami nad leczeniem gruźlicy⁵⁵. Nowe obiekty sanatoryjne w okresie międzywojennym powstawały zarówno w intensywnie rozwijających się uzdrowiskach: Krynicy, Otwocku, Busku, Zakopanem, Rabce, Ciechocinku, Morszynie, Katowicach, Skolimowie, Izdebnej, Żegiestowie⁵⁶, jak i w miejscowościach, w których ten profil leczenia był wiodący np. w Mieni koło Mińska Mazowieckiego (wówczas Nowomińska), Mrozach czy Rudce⁵⁷. Do sanatoriów przeciwgruźliczych kierowano i przyjmowano chorych w dwóch pierwszych okresach przebiegu choroby oraz osoby zdrowe, jednak „usposobione dziedzicznie lub skłonne do gruźlicy”. W XIX wieku głównym sposobem leczenia chorób piersiowych było stosowanie metody „klimatyczno-higieniczno-dietetycznej”⁵⁸. Dla skuteczności leczenia ważny był czas przebywania w uzdrowisku – co najmniej kilka tygodni, im dłuższy, tym większe były szanse na poprawę stanu zdrowia.

W latach 1906–1907 w niektórych uzdrowiskach na ziemiach polskich można było zauważyć zmniejszenie się liczby kuracjuszy, któ-

re szło w parze ze skróceniem czasu średniego pobytu. Przyjechało również mniej zamożnych gości, czego wyrazem było mniejsze zapotrzebowanie na droższe kwatery. Przyczyn tej sytuacji było wiele: kryzys gospodarczy, zubożenie społeczeństwa ale też względy polityczne, propagandowe akcje prasowe i celowo rozpuszczane plotki, które zagroziły przede wszystkim Nałęczowowi. Rozeszła się plotka, że w *tem uzdrowisku partie wywrotowe wciąż niepokoją chorych*. Polityka zawsze była tematem dyskusji wśród pensjonariuszy, jednak wybuch wojny rosyjsko-japońskiej w 1905 roku dał pole do dyskusji we wszystkich miejscowościach leczniczych. W Pohulance, lekarz Zakładu dr Żebrowski oficjalnie zakazał kuracjuszom wszczynania rozmów na tematy polityczne⁵⁹.

Inwestowanie w uzdrowiska z nadzieją na rozwój biznesu doprowadziło do rozwoju między innymi takich miejscowości jak Iwonicz – rodzina Załuskich, Rymanów – Potockich, Nałęczów – spółka lecznicza, czy Nowe Miasto nad Pilicą – inwestycja lekarza dra J. Biełlińskiego. Należy w tym miejscu nadmienić, że do 1918 roku wszystkie kurorty i uzdrowiska miały charakter przedsiębiorstw nastawionych na zysk, zaś możliwości udostępnienia ich szerszym grupom społecznym były przedmiotem zainteresowania społeczników i lekarzy, którzy starali się zwrócić uwagę władz. Polacy angażowali się również w biznes uzdrowiskowy w bardziej odległych miejscach, pracując tam jako lekarze w okresie zimowym, a nawet będąc właścicielami zakładów⁶⁰. Propagowaniem

54 A. Kierzek, M. Paprocka-Borowicz, J. Kuciel-Lewandowska, W. Laber, P. Józefowski, J. Kotuła, *Leczenie sanatoryjne gruźlicy przed 1854 rokiem*, Pomeranian J Life Science 2017, 63(1), s. 60–62.

55 Na popularności zyskiwała również helioterapia – leczenie słońcem, jako element wspomagający leczenie gruźlicy i krzywicy.

56 M. Pszczółkowski, *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939. Funkcja*, Łódź 2015, s. 239.

57 http://mazowsze.hist.pl/19/Rocznik_Minsko_Mazowiecki/452/2003/15671/, dostęp: 12.09.2018.

58 *Polski przewodnik po zdrojowiskach*, red. X. Górski, Z. Rosner, Przegląd Zdrojowy Kraków 1904, s. 174.

59 H. Dobrzycki, *Przyczyny niepowodzeń naszych miejscowości w ostaniem roku*, Warszawa 1907.

60 Znany doktor Xawery Górski w okresie zimowym pracował w zakładzie w Abbazji. Na początku XX wieku nad Adriatykiem w Cirkvenicy powstał polski zakład wodoleczniczy „Therapia Palace” (lekarz dr Ebers – kierownik zakładu wodoleczniczego w Krynicy, właściciele, asystenci i część służby pochodzili z Polski), w Meranie funkcjonował Polski Dom Zdrowia doktorowej Marii Dobrowolskiej, dr Harajewicz i Kwiatkowski pracowali w uzdrowisku w Marienbadzie. Za: *Polski przewodnik po zdrojowiskach...*, op. cit., s. 196–209.

idei lecznictwa uzdrowiskowego zajmowali się lekarze, którzy reprezentowali nowe metody terapii – balneologię i klimatologię, oraz dietetykę.

W XIX wieku określenia uzdrowisko i zdrojowisko funkcjonowały często zamiennie, nawet gdy w zasobie środków leczniczych nie było występujących na miejscu wód mineralnych. Podstawą ich funkcjonowania były zakłady lecznicze, które zakładano w wielu miejscowościach, a występowanie źródła wód o odmiennych barwach, smaku, temperaturze czy zawierających gazy było pretekstem do założenia uzdrowiska⁶¹. Do popularności uzdrowisk przyczyniali się zatrudniani w nich lekarze, którzy swoim nazwiskiem firmowali zakłady lecznicze i sanatoria. Lekarze często wiązali się z uzdrowiskiem na stałe, zamieszkując w nim. Ich żony asystowały im (np. Kazimierz Dłuski i Bronisława Dłuska w sanatorium dla piersiowo chorych w Zakopanem) lub zajmowały się prowadzeniem własnych biznesów – wynajmowaniem pokoi dla kuracjuszy i gości w willach lub pensjonatach.

Przykładem układu przestrzennego uzdrowiska ukształtowanego w I fazie jako niezbędna infrastruktura do korzystania z jego naturalnych zasobów, jest zabudowa Krzeszowic z I połowy XIX wieku. Usytuowane wokół źródeł i rzeki budynki zgrupowane się zgodnie z ich funkcjami, z wyraźnie zaznaczonym podziałem mieszkań dla gości o różnych potrzebach i statusie społecznym.

Główną zasadą funkcjonowania uzdrowisk było przyjmowanie takich pacjentów, kuracjuszy, u których można było spodziewać się poprawy stanu zdrowia. Pod koniec XIX i na początku XX wieku oferta „lecznicza” realizowana była w różnego rodzaju zakładach (za-

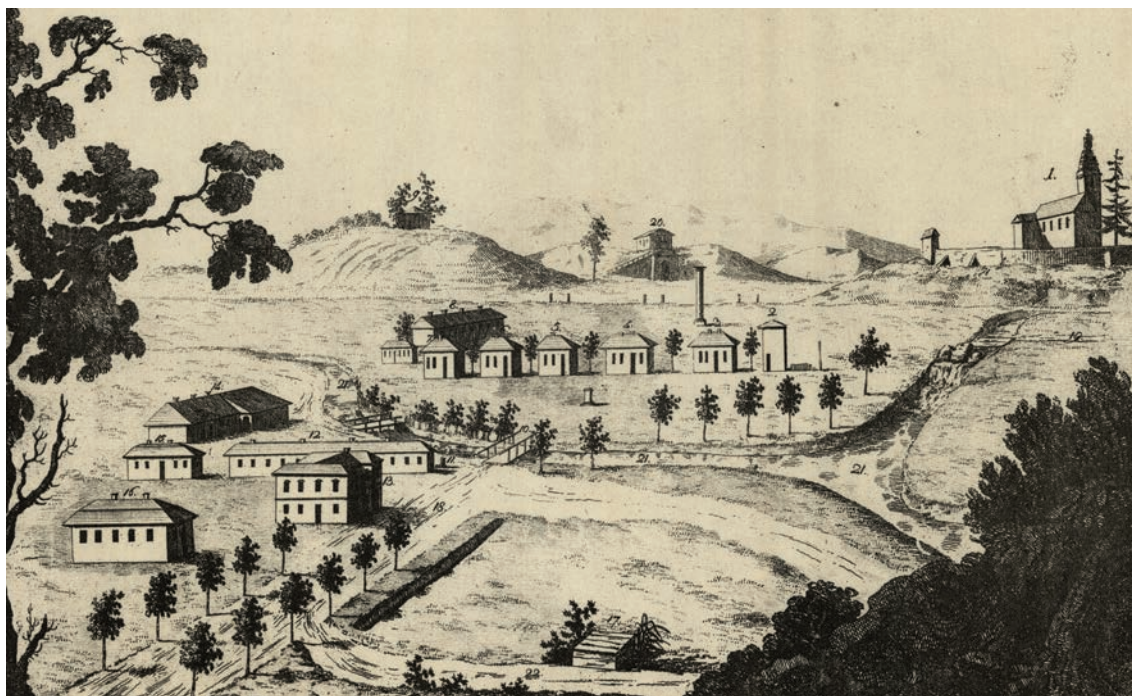
kłady lecznicze, zakłady zdrojowo-kąpielowe, zakłady wodoleczniczo-kąpielowe, wodolecznicze, zakłady kąpielowe, zakłady przyrodolecznicze, zakłady kumysowe) i sanatoriach. Badacze kultury uzdrowiskowej nie są zgodni, co do liczby istniejących w XIX wieku na ziemiach polskich uzdrowisk. B. Płonka-Syroka szacuje liczbę powstałych w XIX wieku uzdrowisk na 500, zaś wg Krasieńskiego, w drugiej połowie XIX wieku na obszarze dzisiejszej Polski zostało założonych 200 „uzdrowisk” o różnej ofercie i skali oferowanych usług⁶².

Wiele uzdrowisk funkcjonujących jako przedsiębiorstwa przeżywało okresy początkowego szybkiego rozwoju, po którym następował czas stagnacji, czy wręcz upadku, co uwarunkowane było zmieniającą się sytuacją polityczną i gospodarczą, a czasem nieszcześliwymi zdarzeniami losowymi. Tak było w przypadku uzdrowiska w Niemirowie, które na początku XIX wieku rozbudował Hilary hr. Moszyński, który zbudował pierwszy dom kąpielowo-mieszkalny z ogrzewanymi łazienkami. W ciągu kilkunastu lat wzniesiono 10 drewnianych domów powiększając liczbę pokoi do 150, a łazienek do 50. W miesiącach letnich funkcjonowały restauracja, cukiernia, sala balowa, odbywały się przedstawienia teatralne. Dynamiczny rozwój zakładu przerwał w 1834 roku pożar. Dopiero w 1905 roku, z inicjatywy kolejnych właścicieli dóbr prof. Ludomił Korczyński prezes Towarzystwa Balneologicznego, określił plany rozwoju zdrojowiska w Niemirowie. W następnych latach uporządkowano źródła, powstały nowe budynki mieszkalne, kąpielowe i dom zdrojowy, zaś w 1912 roku związek lwowskich urzędników ufundował dwa domy dla swoich członków, oraz oddano do użytku nowy oddział wodoleczniczy⁶³.

61 J. Kita, *Zapomniane...*, op. cit., s. 10.

62 Z. Krasieński, *Cykle życia uzdrowisk: od narodzin po...*, Wyd. Patan-Press, Kołobrzeg 2004, s. 15, B. Płonka-Syroka, *Uwarunkowania medyczne i społeczne kształtowania się standardu kultury uzdrowiskowej w Europie czasów nowożytnych – rys historyczny*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2012, s. 49.

63 A. Kierzek, M. Paprocka-Borowicz, J. Kuciela-Lewandowska, A. Pozowski, J. Kotula, *Rozwój lecznictwa uzdrowiskowego w Niemirowie do końca Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Annales Academiae Medicae Stetinesis”, „Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie”, 2013, 59, 1, s. 148–156.

Il. 6. Karol Michał Gröll, Widok Krzeszowic, 1788, akwafora. Źródło: POLONA. Numery oznaczają: 1 – kościół, 2 – studnia wody siarczastej, 3–7 mieszkania dla gości dystygowanych, 8 – mieszkania dla ubogich czyli Szpital, 9 – altanka dla rozrywki i spaceru, 10 – most, 11 – studnia żelazney wody, 12 – mieszkania pospolitych gości, 13 – Foxal, 14 – mieszkania dla różnych gości, 15 – mieszkania dla nowo przybyłych gości, w których nie kąpią się, 16 – tryktyernia (zajazd), 17 – źródło żelaznej wody, która do studni nr 11 płynie, 18 – gościniec do Krakowa, 22 – droga do szyb marmurowych. Opis za: H. Widacke, Łazienki w Krzeszowicach, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, <http://wilanow-palac.pl>

Oprócz uzdrowisk z powodzeniem funkcjonowały również stacje klimatyczne (leśne, górskie, leśno-górskie, nadmorskie), a niektóre z nich rozwijały się jako kurorty (np. Konstancin, Zakopane). Za stacje klimatyczne uznawano miejscowości, w których leczenie odbywało się dzięki sprzyjającemu, przewidywalnemu mikroklimatowi lokalnemu. Były to miejscowości podgórskie i górskie, nadmorskie a także miejsca położone w zacisznych iglastych lasach, dobrze nasłonecznione i spokojne. Ważnym elementem była dostępność do kąpielisk utworzonych w czystych i bezpiecznych rzekach.

Wspomniana wyżej duża liczba miejscowości o charakterze uzdrowiskowym, brak prawodawstwa regulującego nie tylko nazewnictwo, ale przede wszystkim ich funkcjonowanie i standard oferowanych usług, były jednymi z przyczyn powstania Komisji Balneologicznej,

której celem było zajęcie się problematyką uzdrowiskową. Została ona utworzona w 1858 roku w ramach Oddziału Nauk Przyrodniczych i Ścisłych Towarzystwa Naukowego Krakowskiego⁶⁴. Współzałożycielami byli prof. Józef Dietl, prof. Józef Majer i prof. Fryderyk Skobel. Ambitne zadania były bardzo trudne do osiągnięcia z powodu zaniedbania polskich zdrojowisk, oraz braku pomocy i zainteresowania ze strony władz zaborczych. Chronicznie niedoinwestowane, prymitywnie urządzone uzdrowiska polskie pozostawały w tyle za szybko rozwijającymi się renomowanymi uzdrowiskami zagranicznymi. Komisja odegrała ważną rolę w kształtowaniu się i rozwoju uzdrowisk galicyjskich (Szczawnica, Iwonicz, Żegiestów, Krynica, Rabka). „Józef Dietl uznawany jest za twórcę nowej dziedziny medycyny – balneologii oraz odnowiciela polskiego zdrojownictwa”⁶⁵.

64 J. Dybiec, *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*. PAU, Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, Kraków 1993.

65 J. Kita, *Zapomniane...*, op. cit., s. 8.

Il. 7. Widok założenia uzdrowiska w Szczawnicy, źródło: H. Kratter, T. Torosiewicz, *Die Mineral-Quellen ze Szczawnica im Konigreiche Galizien*, Lemberg 1842. Źródło: POLONA

W połowie XIX wieku na terenie Królestwa Polskiego Józef Dietl wskazywał jedynie trzy uzdrowiska: Solec, Busko i Ojców, podczas gdy na terenie Galicji z *częścią w Węgrzech*, wlicza już sześć: Szczawnica, Krynica, Żegiestów, Żulic, Iwonicz i Bardyów, oraz dwa podkarpowskie: Krzeszowice i Swoszowice. Jednocześnie zauważa, że wielu Polaków wyjeżdża na kuracje do źródeł zagranicznych i *miliony drogiego kruszcu przy nich rozrzucają*. Przyczyn tego zjawiska szukał w wielu aspektach: słabej dostępności komunikacyjnej, złym stanie infrastruktury uzdrowisk krajowych, nieodpowiednich urządzeniach leczniczych, braku atrakcyjnego zaplecza mieszkaniowego, aprowizacyjnego i drożyznie⁶⁶. Problemem w uzdrowiskach bywała także obsługa – brak wyszkolonego personelu i miejsca, gdzie można by było się stołować.

*Dopóki nasi chorzy w zdrojowiskach krajowych nie znajdą wygodnego postania, smacznego jadła i dobrej obsługi; dopóty będą musieli szukać wyzdrowienia i wód zagranicznych i zwiększać jego zamożność, bez względu na to, że w swej ojczyźnie znaleźliby może jeszcze stosowniejsze dla siebie wody, aniżeli w kraju obcym i że wydając pieniądze u cudzoziemców, tem samem uszczuplają majątek narodowy*⁶⁷.

Do zdrojowisk zaliczał miejscowości, w których występują źródła wód mineralnych (Birsztany, Busko, Ciechocinek, Druskienniki, Sławianek, Solec, Szepetówka, miejscowości posiadające źródła lub nie ale przede wszystkim wyposażone w urządzenia dające możliwość przeprowadzenia rozmaitych kuracji, wśród których najważniejsza była hydroterapia (Nałęczów, Ojców, Grodzisk, Nowe Miasto⁶⁸). Stacje klimatyczne to miejscowości, w któ-

66 J. Dietl, *Uwagi nad zdrojowiskami krajowemi*, Kraków 1858, s. 20. W innych miejscach wymienia również Truskawiec, Lubień.

67 Ibidem, s. 47.

68 W wyniku reformy administracyjnej z 1870 roku Nowe Miasto nad Pilicą utraciło prawa miejskie. W 1873 powstał tu Zakład Przyrodolecznicy (do 1915). Zakładem tym kierował dr Jan Bieliński. Leczono głównie chorych na gruźlicę oraz osoby wyczerpane nerwowo stosując masaże i różnorodne kąpiele. Najwięcej kurasjuszy przybywało z Łodzi i Warszawy, ale także przybywali chorzy z Moskwy, Petersburga, Londynu a na-

rych poza środkami terapeutycznymi wyróżnia się klimat⁶⁹ (Czarniecka Góra⁷⁰, Inowłódź, Otwock, oraz znajdujące się poza granicami Królestwa Polskiego Pohulanka i Sławuta). W zaborze pruskim działało tylko uzdrowisko w Inowrocławiu, bazując na leczniczych solankach (1885).

Pod koniec XIX wieku Henryk Dobrzycki zauważył konieczność wprowadzenia odrębnych przepisów dla miejscowości leczniczych, podkreślając różnice pomiędzy samymi zakładami a miejscowościami, w których się one znajdują⁷¹. Uważał, że niezbędna jest obecność na stałe lekarza lub komisji sanitarnej w miejscowości, „aby dana miejscowość miała charakter instytucji użyteczności publicznej”. Rolą komitetu sanitarnego lub komisji sanitarnej miało być kontrolowanie oferowanych kuracjom obiektów pod względem sanitarno-higienicznym, a także zabezpieczenie ich przed nadmiernymi cenami usług i zamieszkania, oferowanymi przez okolicznych mieszkańców. Warunkiem funkcjonowania uzdrowiska w miejscowości powinno być istnienie zakładu leczniczego, jako nadrzędnej instytucji, „która odpowiadając wymogom współczesnej nauki mogłaby służyć jako wzór dla otoczenia”. Proponował ponadto wprowadzenie obowiązku posiadania przez każdą z miejscowości „kamery dezynfekcyjnej” oraz stworzenie komitetu opieki nad chorymi.

W 1891 roku na obszarze zaboru austriackiego zaczęła obowiązywać „Ustawa o zdrojowiskach i stacjach klimatycznych”, która nakładała obowiązek posiadania statutu, w którym

oznaczono granice uzdrowiska oraz określano organizację zakładu leczniczego. Ciałem zarządzającym uzdrowiskiem miały być Komisje Zdrojowe lub Klimatyczne, które zarządzały funduszami kuracyjnymi i dbały o rozwój uzdrowiska. W ustawie wskazuje się również na konieczność wyznaczenia okręgu ochronnego określanego przez władze górnicze dla każdego źródła. Zagadnienia dotyczące budownictwa uregulowała ustawa z 1899 roku. Na terenach zaboru rosyjskiego w listopadzie 1898 roku powołano przy Warszawskim Towarzystwie Higienicznym Wydział Higieny Zdrojowisk i Miejscowości Klimatycznych, pod przewodnictwem dra Dobrzyckiego⁷².

Duży wpływ na funkcjonowanie uzdrowisk na ziemiach polskich w XIX wieku miała sytuacja polityczna na terenie poszczególnych zaborów. Jak zauważa E. Mazur „tworzenie uzdrowisk w zaborze rosyjskim w drugiej połowie XIX wieku i namawianie kuracjuszy do leczenia się w nich miało wymiar patriotyczny, było bowiem antidotum na finansowe zasilanie kurortów zagranicznych, zwłaszcza niemieckich”⁷³. Rozwój uzdrowisk we wschodniej części dawnej Rzeczypospolitej umożliwiło otwarcie linii kolejowej Brześć – Kijów – Odessa oraz Warszawa – Kowel. Dostępność komunikacyjna warunkowała popularność i rozwój uzdrowisk – jeżeli stacja nie była w bezpośredniej bliskości miejscowości, zapewniano regularne połączenie dowożąc gości w okolice zakładu. Stacja kolejowa w Nałęczowie jest przykładem działania marketingowego – w rzeczywistości znajduje

wet Nowego Jorku. W latach 80. i 90. XIX wieku koncertował tu Ignacy Paderewski, wystąpiła z odczytem E. Orzeszkowa. Kurort został zniszczony podczas I wojny światowej. za: <http://www.nowemiasto.pl/art,106,historia.html>, dostęp: 12.11.18.

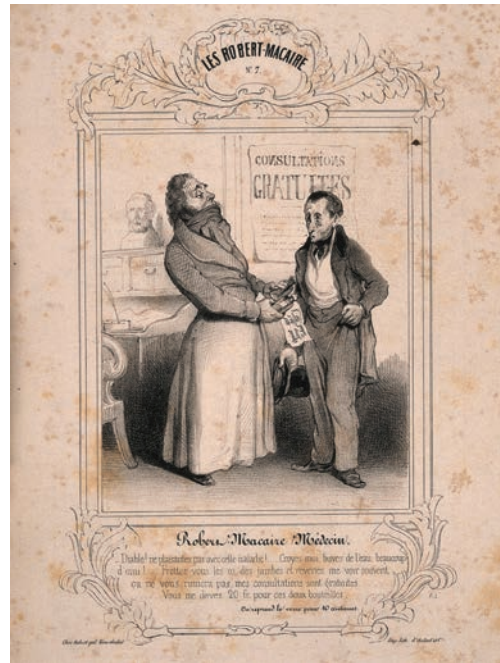
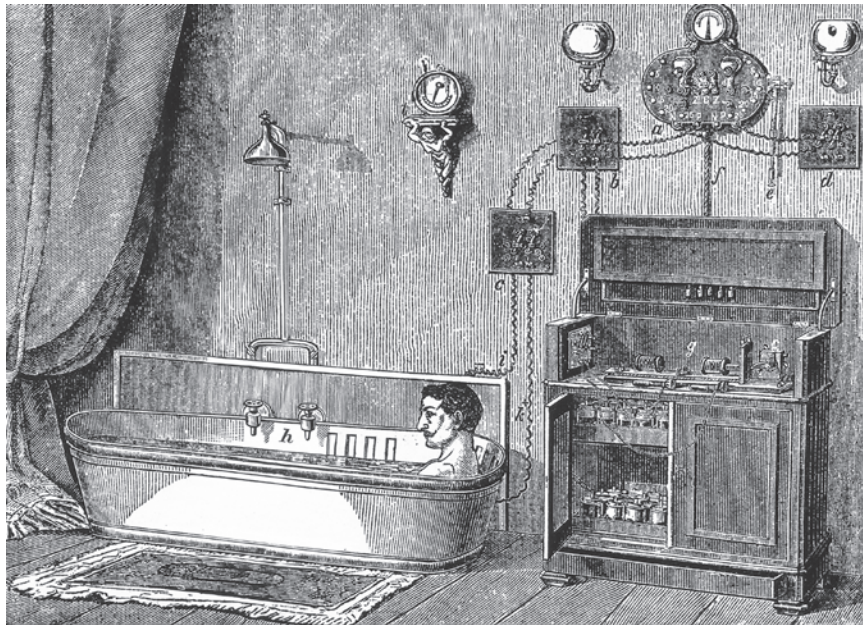
69 *Zdrojowiska, zakłady lecznicze i stacje klimatyczne w guberniach Królestwa Polskiego i najbliższych guberniach cesarstwa oraz prywatne zakłady lecznicze w Warszawie. Przewodnik dla lekarzy i leczących się*, Dobrzycki H., (red.) praca zbiorowa, druk P. Laskauera & W. Babickiego, Warszawa 1896, s. 5.

70 <http://madeinswietokrzyskie.pl/niezapomniane-uzdrowisko>, dostęp: 12.11.18.

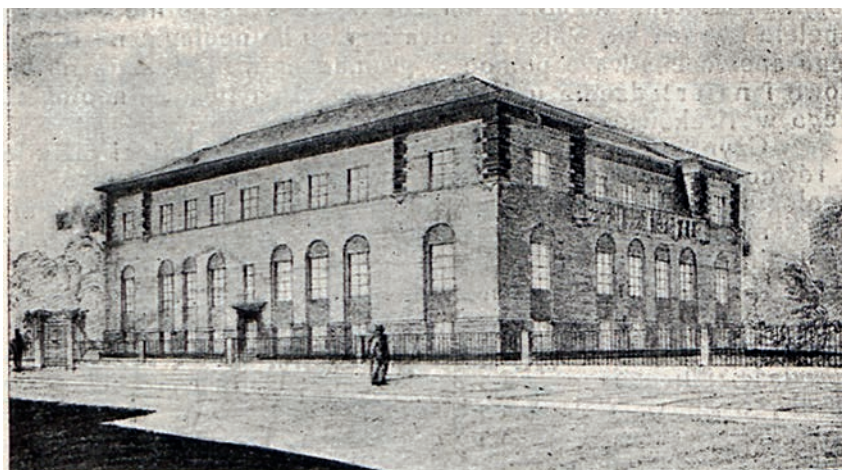
71 H. Dobrzycki, *O konieczności sanitarnego prawodawstwa dla miejscowości leczniczych*, Warszawa, Druk. K. Kowalewskiego, 1899, odb. z „Medycyny”.

72 Z oddziałami terenowymi w Łodzi, Kaliszu, Lublinie i w Częstochowie. Za: J. Kuciel-Lewandowska, A. Kierzek, *Początki lecznictwa uzdrowiskowego na ziemiach polskich*, [w:] *Historia polskiej kultury uzdrowiskowej*, praca zbiorowa, red. B. Płonka-Syroka, A. Płonka, Wrocław 2012, s. 15–32.

73 E. Mazur, *Codziennosc...*, op. cit., s. 14.

Il. 8. Zabieg kąpeli połączonej z terapią prądem elektrycznym. Rycina XIX-wieczna, autor nieznan. Poniżej rysunek satyryczny przedstawiający zmęczonego zabiegami hydropatycznymi kuracjusza, który ku pokrzepieniu zaszedł do obo-ry napić się świeżego mleka⁷⁴, autor: Cruikshank, George, po prawej: karykatura przedstawiająca Roberta Macaire jako doktora sprzedającego podczas tak zwanych „darmowych konsultacji” butelki wody po 20 franków każda i szklankę wody po 10 centimów (tłumaczenie własne). Litografia H. Daumier, około 1835. Źródło: Wellcome Collection, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018

Il. 9. Projekt gmachu Polskiego Towarzystwa Balneologicznego, który miał powstać w Krakowie, za: *Przewodnik po uzdrowiskach i letniskach polskich*, Warszawa, red. Cz. Rokicki, 1928

się w miejscowości Drzewce, odległej od centrum Nałęczowa o około 4 km, jednak nazwa stacji przyczyniła się do popularyzacji uzdrowiska.

Funkcjonowanie uzdrowisk, zakładów leczniczych i ich rozwój w kontekście rozwoju miejscowości ułatwiały i formalizowały powstające od początku XX wieku organizacje skupiające zainteresowane podmioty. Jednym z celów ich działalności było propagowanie polskich uzdrowisk i zachęcanie do kuracji w nich poprzez wydawane opracowania o charakterze informatorów i przewodników. W 1905 roku wydano pierwszy oficjalny przewodnik po polskich uzdrowiskach, bazując na informacjach nadesłanych z poszczególnych zakładów leczniczych⁷⁵. W tym samym roku powstało Polskie Towarzystwo Balneologiczne jako Wydział Uzdrowisk Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego. Towarzystwo wywarło duży wpływ na rozwój uzdrowisk, przede wszystkim przez wspieranie merytoryczne lecznictwa i modernizacji jego zaplecza.

W 1910 roku powstał Krajowy Związek Zdrojowisk i Uzdrowisk, założony na I Krajowym Zjeździe Przemysłowo-Balneologicznym, na którym obecni byli przedstawiciele uzdrowisk z Krynicy, Zakopanego, Rymanowa, Szczawnicy, Krościenka, Iwonicza, Kosowa i Truskawca. Utworzono komisje balneolekarską, balneo-techniczną oraz przemysłową. Z inicjatywy Związku podejmowano zarówno działania promocyjne na rzecz popularyzacji leczenia i wypoczynku w uzdrowiskach, jak i dbano o podnoszenie standardu usług i bezpieczeństwa, czego przykładem może być inicjatywa zakładania straży pożarnych, działających w miejscowościach uzdrowiskowych lub zakładach leczniczych⁷⁶. Związek działał do I wojny światowej, wydając szereg publikacji i wydawnictw o charakterze informacyjnym i promocyjnym: czasopismo „Nasze Zdroje”, *Przewodnik po zdrojowiskach i miejscowościach klimatycznych w Galicji* (1912) oraz informacje i artykuły w prasie medycznej⁷⁷. Działalność Krajowego Związku Zdrojowisk i Uzdrowisk, mimo że formalnie obejmo-

74 Oryginalny podpis pod litografią: Mr. Lambkin's confidence in the curative powers of hydrotherapy being very much damped, and being himself quite soaked through, in fact almost washed away, he takes to the good old-fashioned practice of walking in the morning, and drinking "New milk from the cow".

75 W przewodniku ujęto jednak „niekonkurencyjne” uzdrowiska austriackie, z racji występujących tam „cieplic siarczanych” i południowy klimat.

76 H. Minkiewiczowa, *Działalność Związku Uzdrowisk Polskich w okresie pierwszego dziesięciolecia. Uzdrowiska polskie*, reprint wydania z 1936 roku, Łódź 2012, s. 7–9.

wała jedynie uzdrowiska położone na ziemiach znajdujących się pod zaborem austriackim, wywarła duży wpływ na przedsiębiorstwa położone w innych zaborach. Związek współpracował z Sekcją Balneo-Klimatologiczną Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, które zajmowało się uzdrowiskami położonymi na ziemiach pod zaborem rosyjskim.

Uzdrowiska na ziemiach polskich rozwijały się lub upadały w związku z różnymi uwarunkowaniami, także kulturowymi. Do przyczyn stagnacji i upadku uzdrowisk wg B. Płonki-Syroki, można zaliczyć:

- lokalizację uzdrowiska lub zakładu w mało ciekawej okolicy lub nieodznaczającej się szczególnym bogactwem surowców leczniczych,
- niedostosowanie oferty uzdrowiska do potrzeb zdrowotnych i kulturowych docelowej grupy użytkowników, utrata popularności niektórych metod leczniczych (np. w II połowie XIX wieku metody Kneippa),
- niedostosowanie się uzdrowiska do postępu w medycynie i nieakceptowane metody lecznicze ze względu na aspekty higieniczne

i sanitarne (spadek popularności uzdrowisk z przestarzałym wyposażeniem, upadek popularności galaktoterapii w związku ze świadomością możliwości zarażenia gruźlicą od bydła i innych zwierząt),

- niedostosowanie warunków mieszkaniowych i aprowizacyjnych do potrzeb gości, złe warunki pobytowe, brak toalet,
- brak wygód w zakresie korzystania z elementów infrastruktury uzdrowiska lub jego niska estetyka⁷⁸.

Niebagatelny wpływ na funkcjonowanie uzdrowisk na początku XX wieku miały nowoczesne poglądy higieniczne i odkrycie, że przyczyną wielu chorób są bakterie i mikroorganizmy roznoszone różnymi drogami. Zasady nowoczesnego, higienicznego budowania zapoczątkowane zostały przez Otto Wagnera, działającego w Wiedniu i kontynuowane przez Adolfa Loosa⁷⁹. Higieniczna, a więc zmywalna, przestrzenna, a co za tym idzie pozbawiona zbędnych ozdób architektura, stała się wkrótce kanonem w projektowaniu obiektów szpitalnych i sanatoryjnych.

77 *Przewodnik po zdrojowiskach i miejscowościach klimatycznych Galicyi obejmujący: zdrojowiska, uzdrowiska, zakłady lecznicze, latowiska, miejscowości klimatyczne oraz miejscowości posiadające źródła mineralne, wreszcie stacje turystyczne i sportów zimowych: z mapą Galicyi, rozkładem jazdy i 200 ilustracyami w tekście*, nakł. Krajowego Związku Zdrojowisk i Uzdrowisk, Lwów 1912.

78 B. Płonka-Syroka we wstępie do monografii wieloautorskiej pt.: *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, Wrocław 2013, *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, pr. zbiorowa, red. B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak, Wrocław 2013, s. 15–17.

79 Więcej na ten temat w artykule M. Długosz, „Sanitaryzm” u źródeł modernizmu. *Sztuka i higiena w Wiedniu ok. 1900*, [w:] *Historia kultury uzdrowiskowej w Europie*, red. B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak, *Kultura uzdrowiskowa w Europie*, tom I, Wyd. Arboretum, 2013, s. 129–152.

1.2. UZDROWISKA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1918–1939)

Po odzyskaniu niepodległości Związek Zdrojowisk i Uzdrowisk przekształcił się w Polski Związek Zdrojowisk, Uzdrowisk i Kąpielisk Morskich (1920), przenosząc swoją siedzibę do Warszawy (1923) i poszerzając listę członków. W 1926 roku zmieniono nazwę organizacji na Związek Uzdrowisk Polskich. Podobnie jak przed I wojną światową działalność związku miała na celu uregulowanie kwestii funkcjonowania różnych rodzajów ośrodków i miejscowości uzdrowiskowych, ich promocję, reklamę i rozwój. Kontynuowano wydawanie przewodników oraz wydawnictw prasowych⁸⁰.

Dla sytuacji miejscowości o charakterze uzdrowiskowym i letniskowym w okresie dwudziestolecia międzywojennego kluczowa była ogłoszona 23 marca 1922 roku ustawa o uzdrowiskach⁸¹. Po raz pierwszy zdefiniowano w niej termin uzdrowisko zaliczając do nich: miejscowości, które posiadały źródła lecznicze – tzw. zdrojowiska lub cieplice, czyli źródła termalne, stacje klimatyczne oraz kąpieliska morskie. W ustawie zdefiniowano, które uzdrowiska mogły być uznane za posiadające charakter użyteczności publicznej. Status ten umożliwiał *korzystanie ze specjalnej opieki ze strony Państwa; podczas pokoju uzdrowiska te w okresach ogłoszonych urzędowo zgodnie z ich statutem sezonów kuracyjnych wolne są od powinności kwaterunkowych i rekwizycji wojskowych*, gwa-

rantował *prawo korzystania z odpowiedniej pomocy ze strony Skarbu Państwa*. Ustawa nałożyła na uzdrowiska obowiązek posiadania statutu oraz planu zabudowania (regulacyjnego). W statucie uzdrowiska oznaczone miały być jego granice, granice okręgów ochronnych – sanitarnych, oraz organizacja komisji uzdrowiskowej, zarządzającej sprawami uzdrowiska. Komisje uzdrowiskowe były odpowiedzialne za sporządzanie planów zabudowania, które uwzględniać miały program regulacji istniejącego stanu miejscowości, jego rozbudowy i „upiększenia”. Plany zabudowania zatwierdzane miały być przez ministra robót publicznych w porozumieniu z ministrem zdrowia publicznego. Według wytycznych rozporządzenia organizowana miała być cała struktura przestrzeni uzdrowiska: od przestrzeni publicznych ulic i placów⁸² poprzez estetykę wyglądu miejscowości, kończąc na zapisach dotyczących sposobu kształtowania zieleni w miejscowościach uzdrowiskowych⁸³. Status uzdrowiska użyteczności publicznej umożliwiał miał uzyskanie dotacji rządowych, jako element publicznego systemu ochrony zdrowia.

Za pierwsze uzdrowiska o charakterze użyteczności publicznej uznano uzdrowiska państwowe: Zakopane oraz zakłady zdrojowe w Inowrocławiu⁸⁴. Dopiero sześć lat później w wyniku rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 roku zmieniającego ustawę o zdrojowiskach, do grona uzdrowisk o charakterze użyteczności publicznej dołączyły kolejne miejscowości, a wśród nich Nałęczów⁸⁵.

80 B. Pasterski, *Powstanie i rozwój...*, op. cit., s. 85–86. Wśród czasopism należy wyszczególnić: Dwutygodnik „Echo Uzdrowisk” 1928–1929, dodatek do „Gazety Handlowej” pt. „Gospodarstwo Uzdrowiskowe” w latach 1930–31, czy *Uzdrowiska polskie. Przewodnik po uzdrowiskach zrzeszonych w Związku Uzdrowisk Polskich*, Zakł. Druk. „Helikon”; nakł. Związku Uzdrowisk Polskich, Warszawa 1932.

81 Ustawa z dnia 23 marca 1922 r., o uzdrowiskach, Dziennik Ustaw poz. 254, No 31, Art. 2, s. 443.

82 Ich geometria powinna być dostosowana do ukształtowania terenu i „tak założona aby zapewniały dostęp promieniom słonecznym do budynków mieszkalnych, za: Ibid., s. 366–367.

83 „Ulice i place, przeznaczone do użytku publicznego, powinny być według możliwości zadrzewione”, za: Ibid., s. 380. W gminach wiejskich budynki przy drogach publicznych powinny być poprzedzone „ogródkiem” odpowiednio wydzielonym od ulicy.

84 Ibid., s. 443.

85 Na mocy rozporządzenia charakter uzdrowisk o profilu użyteczności publicznej otrzymały: Druskienniki, Iwonicz, Jaremcze, Krzeszowice, Lubień, Nałęczów, Rymanów, Solec, Swoszowice, Truskawiec, Worochta,

Wymogi ustawy uzdrowiskowej mogło spełnić zaledwie kilkadziesiąt z kilkuset funkcjonujących zakładów i uzdrowisk. Niektóre z małych, prywatnych ośrodków przekształciły się w letniska, inne zaś zupełnie utraciły funkcje uzdrowiskowe⁸⁶.

Z dniem 1.01.1931 roku weszło w życie rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z dn. 16.10.1930 o meldunkach i księgach ludności. Miejsca świadczące usługi noclegowe wystawiały karty meldunkowe, zawierające szczegółowe dane o gościach, między innymi wiek, stan cywilny, wyznanie, narodowość, rodzaj zajęcia i datę przybycia⁸⁷. Są one cennym źródłem informacji o strukturze społecznej dawnych kuracjuszy. Po odzyskaniu niepodległości bywanie w polskich uzdrowiskach stawało się modne, a odwiedzający je politycy, ludzie kultury i sztuki dodawali im splendoru. Szczególnie popularna stała się Krynica, odwiedzana między innymi przez prezydenta Mościckiego, marszałka Józefa Piłsudskiego czy artystów takich jak Jan Kiepura, Hanka Ordonówna, Adam Didur czy Juliusz Osterwa.

W okresie międzywojennym dostrzeżono problem zdrowia publicznego, co miało wyraz w polityce zdrowotnej kraju. Dbłość o zdrowotność ludności, wyrażała się zarówno zainteresowaniem w zakresie działań prewencyjnych, jak i leczniczych. W obydwu przypadkach zdrojowiska i letniska budziły duże zainteresowanie władz. Zaczęto bardziej kontrolować zasady higieny. Problemem były ceny usług i noclegów, co powodowało, że nie były one szerzej dostęp-

ne. Stosowano szereg działań ustawowych np. zniżki na bilety kolejowe dla kuracjuszy, jednak państwo nie mogło wpłynąć na ceny leczenia i pobytu. W 1925 wprowadzono ulgi na bilety kolejowe dla kuracjuszy powracających z uzdrowisk⁸⁸, a w latach 30. XX wieku do wybranych miejscowości uzdrowiskowych obowiązywały zniżki. W celu powiększenia ich dostępności dla szerszego grona odbiorców padały nawet argumenty o upaństwowieniu zdrojowisk i letnisk lub ich komunalizacji⁸⁹. Próby upowszechnienia lecznictwa uzdrowiskowego i zapewnienia dostępu do tego typu usług osobom mniej zamożnym, zakończyły się jednak niepowodzeniem. Co więcej, wykształcił się specyficzny model kultury uzdrowiskowej, w którym „wzorce zachowań ludycznych, stanowiące margines stylu życia przedstawicieli europejskich warstw wyższych, wypoczywających w dziewiętnastowiecznych kurortach, zostały przejęte dość wybiórczo przez przedstawicieli nowej polskiej elity, złożonej ze świeżo wzbogaconych przedsiębiorców, wyższych urzędników państwowych i wojskowych oraz towarzyszących im kobiet”⁹⁰. Toczyło się bujne życie nocne i towarzyskie, zaś opieka medyczna i kuracje zeszły na dalszy plan.

W okresie międzywojennym rozwojowi miejscowości o charakterze uzdrowiskowym i wypoczynkowym sprzyjać miały ustawy o urlopach pracowniczych dla poszczególnych grup zatrudnionych⁹¹. Konieczność wykorzystania ciągłego urlopu, lepszy dostęp do komu-

Zaleszczyki, za: Rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 roku zmieniające ustawę o uzdrowiskach, Dziennik Ustaw, poz. 331, nr 36, s. 722.

86 B. Płonka-Syroka, *Uwarunkowania medyczne...*, op. cit., s. 57.

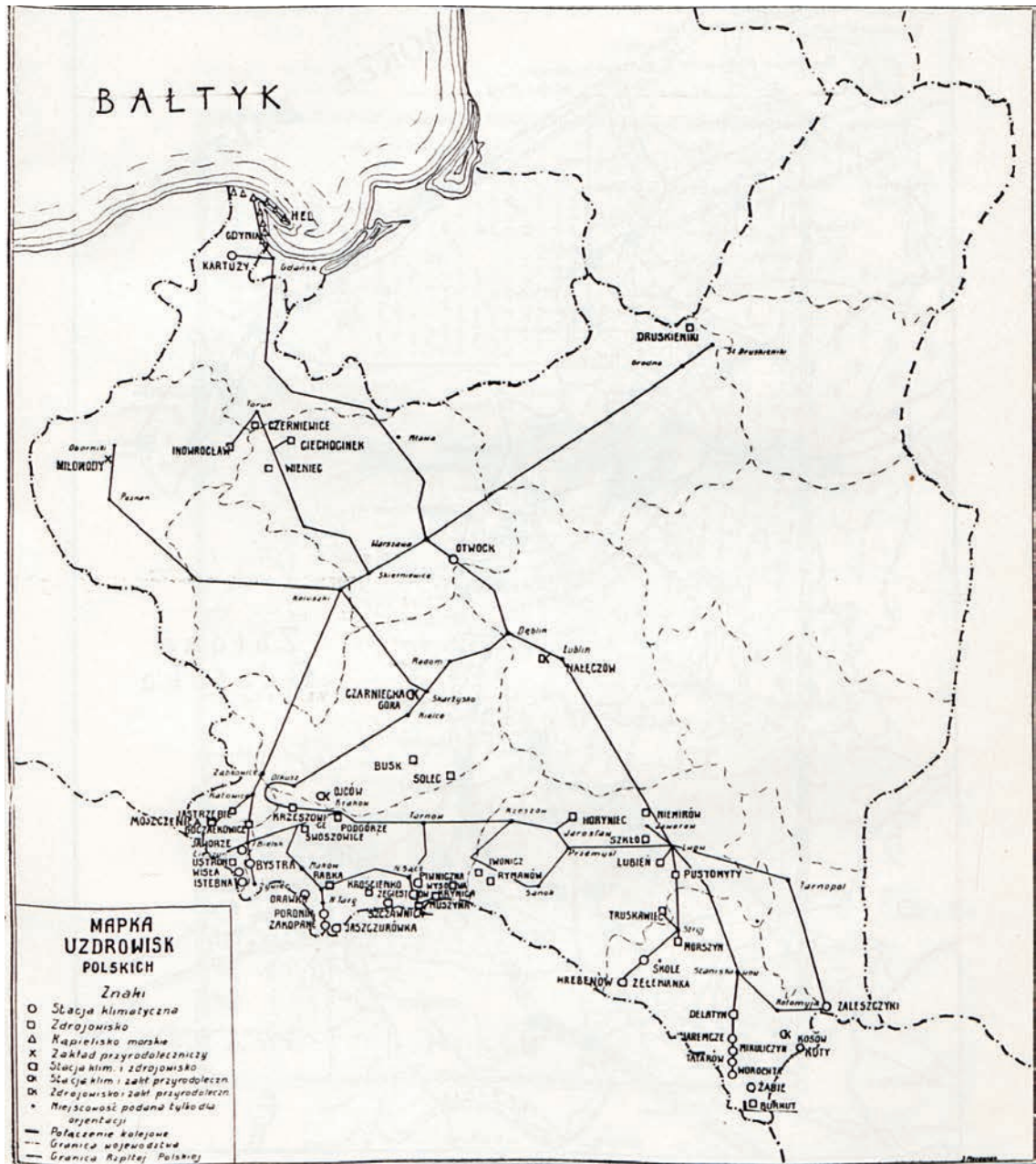
87 Karta meldunkowa uzdrowiska Nałęczów, 1930.

88 Refundowano 1/3 kosztów biletu powrotnego, jeżeli kuracjusz przebywał w uzdrowisku lub letnisku co najmniej 14 dni. Za: *Przewodnik po uzdrowiskach i letniskach...*, op. cit.

89 F. Petruczyński, *Znaczenie zdrojowisk i letnisk dla społeczności i państwa*, Nałęczów. Zdrojowisko i letnisko. Sezon 1928/29, Wyd. Komisji Zdrojowej, 1928, red. F. Petruczyński, s. 21.

90 B. Płonka-Syroka, *Uwarunkowania medyczne...*, op. cit., s. 58–59.

91 Dz. U. 1922 nr 40, poz. 334. Ustawa z dnia 16 maja 1922 r. o urlopach dla pracowników zatrudnionych w przemyśle i handlu. Ustawa dawała prawo do 8-dniowego (dla pracujących bez przerwy rok w przedsiębiorstwie) lub 15-dniowego urlopu (przy zatrudnieniu powyżej 3 lat). W przypadku pracowników umysłowych długość urlopu wynosiła odpowiednio 14 i 30 dni. Ponadto ustawa określała warunki ciągłości zatrudnienia w kontekście przysługującego urlopu. Pracownikom państwowych służb publicznych przysługiwał po roku urlop miesięczny, po 10 latach służby – 5-tygodniowy, a po 20 latach – 6-tygodniowy. Za: Dz. U. 1922 nr 21, poz. 164, Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej.

Il. 10. Uzdrowiska polskie w okresie II Rzeczypospolitej, źródło: *Informator leczniczy Rzeczypospolitej Polskiej oraz przewodnik po uzdrowiskach i lotniskach*, Cz. Rokicki, Warszawa: Cz. Rokicki i G. Kryzel, 1925

nikacji kolejowej, a przede wszystkim propagowanie idei wypoczynku i poznawania kraju, sprzyjało w latach 30. XX wieku rozwojowi turystyki. W miejscowościach wypoczynkowych i uzdrowiskowych zaczęły powstawać pracownicze ośrodki wczasowe. Najlepiej rozwinęły się ośrodki oficerskie, urzędnicze i pracowników kolei. Realizowano w nich prestiżowe i nowatorskie obiekty architektoniczne, takie jak: sanatorium wojskowe dla gruźlików w Otwocku, (proj. arch. E. Norwerth) czy oficerski dom wypoczynkowy w Truskawcu (proj. E. Norwerth, 1933). Należy zaznaczyć, że oficerskie domy wypoczynkowe budowane były z własnych funduszy oficerów. Do najokazalszych zaliczyć można domy w Rabce (arch. K. Kulczyński, 1930), Krynicy, Zaleszczykach i Cenniewie. Domy wypoczynkowe dla podoficerów powstawały przede wszystkim w miejscowościach letniskowych lub w „okolicach lesistych”, w formie budynków drewnianych jednorodzinnych bądź bliźniaczych⁹². Do II wojny światowej powstały domy w Augustowie (Oficerski Yacht Klub RP, proj. J. Nagórski), dom wczasowy „Wiktor” urzędników koncernu naftowego „Małopolska” w Żegiestowie (proj. J. Bagieński, Z. Wardała 1936/37).

Okres międzywojenny przyniósł szczególną popularność letniskom – miejscowościom, do których na wakacje jeździły rodziny mieszkające w miastach. Letnikom pokoje wynajmowano

w pensjonatach, dworkach, domach włościan i w szkołach. Mimo zachęcania do zwiedzania kraju i poznawania jego bardziej odległych okolic, większość, zwłaszcza mniej zamożnych letników, na miejsce swojego odpoczynku wybierała miejscowości najbliższe. Szczególnie trudna sytuacja była w środkowej części kraju. Miejscowości wysoko położone, w otoczeniu lasów iglastych, suche i słoneczne pretendować mogły do miana letniska. W niektórych z nich projektowane były założenia urbanistyczne obiektów wypoczynkowych dedykowanych najczęściej różnym grupom społecznym lub zawodowym. Równolegle do rozwoju uzdrowisk i letnisk popularyzował się ruch turystyczny, a wraz z nim rozwijała się infrastruktura związana z jego obsługą (schroniska i ośrodki turystyczne).

Spośród uznanych objętych urzędowym spisem przez Związek Uzdrowisk Polskich 29 miejscowości jedynie 5 czynnych było przez cały rok, natomiast pozostałe funkcjonowały przez sezon letni, trwający około 5 miesięcy. Uzdrowiska miały elitarny charakter i mimo prób interwencji państwa nie udało się udostępnić oferowanych przez nie usług szerszym warstwom społecznym. Znamienne jest, że nawet w okresie PRL uznawano ustawę o uzdrowiskach za „jedną z najbardziej postępowych i kompleksowych aktów prawnych tego rządu na świecie”⁹³.

92 *Architektura i Budownictwo*, 1933, z. 10–12, s. 296. Opis Wystawy Budownictwa Wojskowego prezentującej dorobek 15-lecia różnego typów budownictwa wojskowego w Rzeczypospolitej.

93 Z. Szamborski, *Zdrownictwo w pierwszym 30-leciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 4/92, 1975, s. 6.

1.3. UZDROWISKA W OKRESIE PRL (1945–1989)

Uzdrowiska spełniają niezwykle ważną rolę społeczną. Nie tylko leczą wyniszczone w okresie wojennym zdrowie ludności, ale ponadto stają się nośnikiem kultury i cywilizacji w stosunku do najszerzych mas społeczeństwa, miejscem kontaktu podczas turnusów kuracyjnych wszelkich środowisk. Spotykają się one „u wód”, wymieniając poglądy, zacierają rażące niekiedy różnice.

Dr inż. Ignacy Potocki, we wstępie do jubileuszowego wydania „Problemów Uzdrawiskowych”, 1975

Miejscowości uzdrowiskowe w okresie PRL rozwijały się zarówno w oparciu o swoją dotychczasową funkcję balneologiczną, ale również jako miejsca turystyczne. W 1946 roku zlikwidowano Związek Uzdrawisk Polskich. Dopiero w 1967 roku Rada Ministrów powołała Zjednoczenie „Uzdrowiska Polskie”, działające z ramienia Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej. Po zniszczeniach wojennych kwestia odbudowy uzdrawisk znalazła się w planie trzyletnim na lata 1946–49⁹⁴. Wszystkie prywatne uzdrawiska zostały znacjonalizowane. Powołano 26 oddziałów Państwowych Przedsiębiorstw Uzdrawiskowych. Nowa polityka zakładała udostępnienie tej formy lecznictwa, terapii i wypoczynku wszystkim obywatelom. Kwestie organizacji wypoczynku zostały w 1949 roku przekazane w gestię Funduszu Wczasów Pracowniczych.

Podstawowym aktem prawnym, regulującym funkcjonowanie miejscowości uzdrowiskowych, była Ustawa o uzdrawiskach i lecznictwie uzdrawiskowym z 1966 roku⁹⁵. Ustawa w wyraźny sposób podkreśla powiązanie pomiędzy prowadzeniem lecznictwa uzdrawiskowego i działalności wypoczynkowo-turystycznej. Za granice uzdrawisk będących miastami, osiedlami lub gromadami uznano granice administracyjne tych jednostek. W lecznictwie uzdrawiskowym ustawa wyróżnia: klimatoterapię (oddziaływanie klimatem i krajobrazem), balneoterapię (wykorzystanie wód, gazów i peloidów), talassoterapię (lecznicze działanie morza), oraz dopuszczała szereg innych czynników środowiskowych, mających pozytywny wpływ na leczenie i profilaktykę, bez ich precyzowania. Do urządzeń lecznictwa uzdrawiskowego zaliczono te, które umożliwiały korzystanie z naturalnych zasobów: pijalnię i rozlewnie wód mineralnych, baseny i plaże lecznicze, leżalnie i solaria⁹⁶. Podobnie jak w okresie przedwojennym ustawa nakładała obowiązek ustalenia statutów miejscowości uzdrawiskowych, które określały granice uzdrawiska i obszary ochrony uzdrawiskowej⁹⁷. Te ostatnie były szczególnie istotne z punktu planowania przestrzennego i rozwoju zabudowy, ponieważ w statutach musiały znaleźć się szczegółowe wytyczne do możliwości inwestowania w obszarach ochronnych. Zgodnie z omawianą ustawą zwierzchni nadzór nad działalnością uzdrawiskową należał do ministra zdrowia i opieki społecznej. W wykazie miejscowości uznanych za uzdrawiska wymienia się 36 miejscowości, z czego w województwie lubelskim jedynie Nałęczów⁹⁸.

94 J. Warszńska, A. Jackowski, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa 1978.

95 Ustawa z dn. 17 czerwca 1966 roku o uzdrawiskach i lecznictwie uzdrawiskowym. Dz. U. z 1966 r. nr 23, poz. 150.

96 Ibidem, s. 1.

97 Statuty uchwalane przez wojewódzkie rady narodowe musiały być wcześniej uzgodnione z ministrem zdrowia i opieki społecznej oraz przewodniczącym Głównego Komitetu Kultury Fizycznej i Turystyki. Ibidem, s. 2. Gminne rady narodowe w miejscowościach uzdrawiskowych oprócz dbania o rozwój miejscowej gospodarki z uwzględnieniem wiodącej funkcji leczniczej miały organizować stałe komisje uzdrawiskowo-wczasowe z udziałem specjalistów i przedstawicieli związków zawodowych. Nadzór nad poziomem świadczeń uzdrawiskowych miał sprawować naczelnny lekarz uzdrawiska, jako organ prezydium rady narodowej miejscowości.

98 Ciechocinek, Inowrocław, Wieniec Zdrój, Goczałkowice Zdrój, Jastrzębie Zdrój, Ustroń, Busko Zdrój, Solec, Kołobrzeg, Połczyn Zdrój, Krynica, Muszyna, Piwniczna, Rabka, Swoszowice, Szczawnica, Żegiestów, Nałęczów.

W 1967 roku minister zdrowia i opieki społecznej określił rodzaje zakładów i urządzeń lecznictwa uzdrowiskowego⁹⁹. Do zakładów lecznictwa zaliczono: przychodnie, zakłady przyrodolecznicze, prewentoria, sanatoria i szpitale uzdrowiskowe, z zaznaczeniem, że dwa pierwsze z wymienionych powinny być ogólnodostępne, zaś prewentoria, sanatoria i szpitale mogą być przeznaczone dla określonych grup osób. Szpitale, sanatoria i prewentoria powinny zapewniać oprócz opieki i świadczeń leczniczych, zakwaterowanie i wyżywienie odpowiadające wymaganiom kuracyjnym i stanowi zdrowia. W rozporządzeniu określono również szczegółowo rodzaje urządzeń lecznictwa uzdrowiskowego, do których zaliczono: pijalnie wód mineralnych, baseny kąpielowe z wodą leczniczą, baseny z podgrzewaną wodą morską, urządzone odcinki wybrzeża morskiego i plaży, brzegów jezior i rzek, baseny kąpielowe z wodą podgrzewaną, urządzone odcinki, solaria i urządzone miejsca do kąpieli powietrznej i werandowania oraz obiekty leczniczo-sportowe i do terapii ruchowej¹⁰⁰.

Liczba kuracjuszy korzystających z leczenia uzdrowiskowego w 1969 roku, w porównaniu z 1949 rokiem wzrosła ponad 2,5-krotnie¹⁰¹. Spowodowało to konieczność modernizacji i rozwoju ośrodków uzdrowiskowych.

W okresie PRL władze postawiły na zorganizowany wypoczynek pracowniczy. W 1949 roku powołano Fundusz Wczasów Pracowniczych, który stał się monopolistą w zakresie turystyki i wypoczynku. Na rzecz funduszu

do 1958 roku przekazano niemal cały majątek służący organizacji masowego wypoczynku w tym obiekty pozyskane w drodze nacjonalizacji. W przypadku Nałęczowa były to mrowane wille, znajdujące się w momencie przekazania w stosunkowo najlepszym stanie i dające możliwość łatwej adaptacji do nowego profilu wykorzystania. Wyjazdy na wczasy do obiektów, którymi dysponował FWP, następowały na podstawie skierowań, a poza sezonem można było pobyt wykupić. Sprzyjające prawo, zrównujące w przysługującym czasie trwania urlopu pracowników umysłowych i fizycznych (1967) spowodowało ogromne zapotrzebowanie na obiekty wypoczynkowe dedykowane poszczególnym grupom zawodowym. Dopiero w 1979 roku zaznaczyła się tendencja spadkowa i zmniejszyło się zainteresowanie tym „socjalnym modelem wypoczynku”¹⁰².

Kultura spędzania wolnego czasu przedstawicieli różnych grup społecznych przeanalizowana przez socjologów wskazywała jednak na istotne różnice w zachowaniach osób o różnym wykształceniu. Przedstawiciele inteligencji zawodowej, jak definiowano osoby pracujące umysłowo z ukończonymi studiami wyższymi, zdecydowanie preferowali wypoczynek „bez towarzystwa kolegów z miejsca pracy”. Odmienne kształtowały się preferencje osób słabiej wykształconych i pracowników fizycznych, którzy chętnie spędzali czas w zorganizowanych ośrodkach wypoczynkowych własnych zakładów pracy, czy też uczestniczyli w weekendowych wycieczkach autokarowych¹⁰³. W latach 1950–

czów, Horyniec, Iwonicz Zdrój, Rymanów Zdrój, Wapienne, Wysowa, Skolimów-Konstancin, Cieplice Śląskie Zdrój, Czarniawa, Długopole Zdrój, Duszniki Zdrój, Jedlina Zdrój, Kudowa Zdrój, Łądek Zdrój, Polanica Zdrój, Szczawno Zdrój, Świeradów Zdrój, Kamień Pomorski i Świnoujście. Za: Zarządzenie ministra zdrowia i opieki społecznej z dnia 25 lipca 1967 r. w sprawie wykazu miejscowości uznanych za uzdrowiska. Monitor Polski 1967 nr 45, poz. 228.

99 Zarządzenie ministra zdrowia i opieki społecznej z dnia 21 sierpnia 1967 r. w sprawie typowych rodzajów zakładów i urządzeń lecznictwa uzdrowiskowego, Monitor Polski 1967 nr 55, poz. 272

100 Ibidem, s. 593.

101 H. Piotrowska, M. Gliszczynski, *Projektowanie i realizacja obiektów uzdrowiskowych w Polsce*, „Architektura”, 7/272, 1970, s. 220.

102 A. Szmikowska, *Architektura pracowniczych ośrodków wczasowych w Polsce*, „Architectus” 3(55), 2018, s. 89.

103 Z. Skórzyński, *Aspekty socjologiczne w zagospodarowaniu turystyczno-wypoczynkowych*, [w:] *Urządzenia turystyczne*, wyd. II, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1973, red. J. Mokrzyński, s. 16.

1989 wykształcił się specyficzny „polski model kultury uzdrowiskowej”. Wśród pacjentów dominowali pracujący mężczyźni w wieku 40–65 lat, w wielu przypadkach zdrowi i sprawni, kierowani do sanatoriów pracowniczych. Ważnym elementem spędzania czasu wolnego poza przebywaniem w kawiarniach i restauracjach, czy po prostu w pokojach, były imprezy taneczne¹⁰⁴. Nawiązywanie romansów i łączenie się w grupy towarzyskie umożliwiało stosunkowo łatwą dostępność turnusów i możliwość odwiedzania jednego miejsca przez kolejne sezony.

Okres 1962–1978 to wzmożony czas rozbudowy uzdrowisk o obiekty lub całe założenia urbanistyczne, które powstają z inicjatywy instytucji centralnych, resortów, zakładów pracy i związków zawodowych¹⁰⁵. W celu kontroli centralnej i lepszej organizacji prac budowlanych oraz obsługi technicznej uzdrowisk powołano wiodącą jednostkę w branży uzdrowiskowej Zjednoczenie „Uzdrowiska Polskie”¹⁰⁶, która podlegała bezpośrednio ministrowi zdrowia i opieki społecznej. W zjednoczeniu zgrupowano państwowe przedsiębiorstwa – uzdrowiska. Zjednoczeniu podporządkowano również Instytut Balneoklimatyczny oraz Przedsiębiorstwo Państwowe „Obsługa Techniczna Uzdrowisk” (istniejące od 1954 roku), które w 1970 roku na mocy zarządzenia ministra zdrowia i opieki społecznej, przemianowano na Biuro Projektów i Usług Technicznych Branży Uzdrowiskowej „Balneoprojekt”¹⁰⁷. Do 1965 roku w działalności pionu projektowego biura dominowały modernizacje sanatoriów i zakładów przyrodoleczniczych oraz nadzory budowlane. Po 1965 roku przedmiotem opra-

cowań stały się praktycznie wyłącznie inwestycje związane z nowymi inwestycjami¹⁰⁸.

Nałęczów, Kamień Pomorski i Kołobrzeg należy zaliczyć do uzdrowisk, które zostały w pierwszej kolejności (w latach 50. XX wieku) poddane pracom remontowym i modernizacyjnym. Większość inwestycji w początkowej fazie wznoszenia nowych obiektów sanatoryjnych koncentrowała się w Ciechocinku i Krynicy (co doprowadziło do przekroczenia naturalnej pojemności miejscowości), oraz w Kołobrzegu. W wyniku dogęszczania zabudowy lub powstawania nowych dominant krajobrazowych w latach 70. XX wieku zmieniły się układy przestrzenne wielu miejscowości uzdrowiskowych. Lokalizacja nowo powstających obiektów nie zawsze liczyła się z kontekstem przestrzennym i walorami istniejącego otoczenia. Nowa architektura często kontrastowała swoją skalą z krajobrazem i istniejącą zabudową. Mimo iż zasada kontrastu dominowała nie tylko wobec przyrody lecz również wobec kontekstu kulturowego¹⁰⁹, wiele z realizacji obecnie możemy uznać za harmonijnie wpisujące się otoczenie. Efekt ten uzyskiwano dzięki lokalizacji nowych obiektów na dużych działkach, często wykorzystując istniejący starodrzew.

Jako materiały wykończeniowe chętnie sięgano po jasny tynk mineralny, często o dekoracyjnej fakturze, naturalny kamień np. piaskowiec w strefie przyziemi, elementów małej architektury lub jako wyróżnik form. W okresie PRL problemem realizacyjnym w przypadku obiektów uzdrowiskowych była konieczność stosowania materiałów trudniej dostępnych, innych niż dla budownictwa ogólnego (np. aluminium, stali nierdzewnej dla in-

104 B. Płonka-Syroka, *Uwarunkowania medyczne...*, op. cit., s. 62–64.

105 B. Małecka, T. Marcinkowski, *Rys historyczny rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego*, „Problemy Higieniczno-Epidemiologiczne”, nr 2 (88), 2007, s. 139–142.

106 Uchwała Rady Ministrów nr 226/67.

107 J. Leski, *Organizacja i ekonomika uzdrowisk w 30-leciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 4 (92), 1975, s. 25.

108 M. Kucharski, *Historia i zarys działalności PP „Obsługa Techniczna Uzdrowisk” – BP „Balneoprojekt”*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 4 (92), 1975, cz. 1, s. 129–144.

109 B. Ciarkowski, *Harmonia czy dysonans – rozwój architektury uzdrowiskowej w Karpatach i Sudetach w latach 60. i 70. XX wieku*, „MAZOWSZE Studia Regionalne”, nr 20/2017, s. 13–23. DOI: 10.21858/msr.20.01.

Il. 11. Ustroń Zawodzie: sanatoria uzdrowiskowe: „Malwa”, „Złocien”, „Róża”. Pocztówka KAW, 1975; po prawej, ośrodek sanatoryjno-wypoczynkowy „Bałtyk”, fot. T. Zagoździński, 1976, pocztówka KAW

stalacji balneotechnicznych, trwałych i wysokiej jakości okładzin ściennych i podłogowych). Brakowało również urządzeń i aparatury krajowej produkcji a ich import wiązał się z problemami polegającymi na niedostosowaniu specyfikacji urządzenia do projektowanego obiektu¹¹⁰.

Wśród realizacji z tego okresu wiele z nich wyróżnia się jako charakterystyczne obiekty reprezentujące wysokiej klasy architekturę powojennego modernizmu: Sanatorium Uzdrowiskowe „Bałtyk” w Kołobrzegu (proj. Halina Gurianowa, Edmund Goldzamt, 1964), dom wczasowy „Panorama” w Zakopanem (proj. Jerzy Dajewski, 1963–1965), zakład przyrodolecznicy w Szczawnicy (proj. M. Gliszczyński), gmach Pijalni Głównej w Krynicy (proj. Stanisława Spyta i Zbigniewa Mikołajewskiego 1974), sanatorium „Budowlani” w Krynicy (proj. Mieczysław Gliszczyński, 1972), czy sanatorium w Ciechocinku (proj. E. Gałkowski, A. Madeyski)¹¹¹.

Sanatoria pracownicze charakteryzowały się podobnymi założeniami funkcjonalnymi jak domy wczasowe, dodatkowo wprowadzając funkcje lecznicze i terapeutyczne, które lokalizowano w wydzielonych strefach lub powiązanych z częścią mieszkalną pawilonach. O dynamice rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego w latach 60. i 70. XX wieku świadczy liczba łó-

żek, która zwiększyła się z 14.280 w 1960 roku do 42.576 w 1980¹¹².

Na przeobrażenia architektoniczne i urbanistyczne miejscowości uzdrowiskowych w okresie PRL największy wpływ miały ówczesne tendencje planistyczne, zakładające tworzenie pasm wypoczynkowo-uzdrowiskowych lub uzdrowiskowo-rekreacyjnych obejmujących obszary sąsiadujących miejscowości, łącząc je w spójny układ funkcjonalny, w którym poszczególne jednostki miały pełnić różne role. Przy miejscowościach uzdrowiskowych planowano strefy o funkcjach wypoczynku cotygodniowego i dorocznego lub ośrodków sportowych. Szczególnie interesującym przykładem były plany urbanistyczne dla pasma wypoczynkowo-uzdrowiskowego Ustroń – Wisła – Szczyrk. W zespole tym powstało wielkoskalowe rozwiązanie przestrzenne dzielnicy leczniczo-rehabilitacyjnej Ustroń Zawodzie, która została zaprojektowana przez zespół architektów: Henryk Buszko, Aleksander Franta, Tadeusz Szewczyk, w latach 1959–1970. W przypadku tego założenia kompozycja urbanistyczna polegała na stworzeniu wieloplanowego układu „zlepiających się” obiektów centralnych o formach zgeometryzowanych, który przeciwstawiony był rozciągniętemu układowi domów rehabilitacyjnych o formach robiących wrażenie luźno rzuconych „skał”, leżących wśród lasów

110 H. Piotrowska, M. Zgliszczyński, *Projektowanie...*, op. cit., s. 222.

111 Więcej: http://www.bryla.pl/bryla/56,85301,11584379,Wakacje_w stylu_PRL.html.

112 Za: A. Kaźmierczak, *Infrastruktura uzdrowiskowa w latach 1989–2012 ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska – problemy z jej wykorzystaniem po transformacji ustrojowej i nowe szanse rozwoju*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak (red.), Wrocław 2013, s. 371.

*i zboczy gór*¹¹³. Obiektami o funkcji leczniczej były: szpital reumatologiczny (370 łóżek), sanatorium (800 łóżek) i zakład przyrodoleczniczy, oraz dom zdrojowy. Domy leczniczo-rehabilitacyjne w formie „piramid” liczące po 200 łóżek powstawały w kolejnych latach, aż do 1990 roku¹¹⁴.

Nowymi elementami układu przestrzennego miejscowości uzdrowiskowych w Polsce po II wojnie światowej były urządzenia sportowo-rekreacyjne, umożliwiające korzystanie z nich możliwie szerokim grupom społecznym. W przypadku miejscowości uzdrowiskowych, wiele z nich nie posiadało dużej liczby mieszkańców stałych, natomiast okresowo zwiększającą się ilość użytkowników (kuracjuszy i wczasowiczów). Uznawano, że są oni „chętnymi widzami widowisk sportowych i jednocześnie powinni móc także korzystać z urządzeń lokalnych dla połączenia wypoczynku z regeneracją sprawności fizycznej”¹¹⁵. Kazimierz Wejchert podkreślał, że w przypadku wprowadzenia terenów sportowych do „wsi-uzdrowiska” powinny być one „związane mocniej niż w innych miejscowościach z charakterystycznymi walorami krajobrazu (...), które zwykle towarzyszą uzdrowiskom”. Proponował on otwarcie widoku trybun na naturalny, typowy dla miejsca krajobraz, a także wprowadzenie zadrzewień dla osłonięcia przestrzeni sportowych.

1.4. UZDROWISKA PO TRANSFORMACJACH USTROJOWYCH

Już w latach 80. XX wieku można było zaobserwować zdecydowane spowolnienie ruchu inwestycyjnego w uzdrowiskach. Rozpoczęte wcześniej budowy przeciągały się i nie podejmowano zbyt wielu nowych inwestycji.

Po przemianach ustrojowych sytuacja prawna Funduszu Wczasów Pracowniczych, będących zarządcą i właścicielem wielu obiektów wypoczynkowych, pozostawała niejasna¹¹⁶. Powstała spółka z ograniczoną odpowiedzialnością o nazwie Fundusz Wczasów Pracowniczych (FWP), która przejęła część majątku państwowego FWP¹¹⁷. Losy pozostałej części majątku (zwykle w gorszym stanie technicznym) potoczyły się różnie w zależności od sytuacji własnościowej i obecności ewentualnych spadkobierców.

Po transformacjach ustrojowych zmienił się również przekrój społeczny kuracjuszy. Dominującą we wcześniejszym okresie grupę względnie zdrowych osób w średnim wieku, zastąpiły osoby starsze i schorowane, w większości kobiety. Spowodowało to znaczne zmniejszenie zapotrzebowania na takie atrakcje jak wieczorki taneczne i biesiady. Zmniejszyło się również zainteresowanie ofertą handlową, a jednocześnie w wielu uzdrowiskach rozkwitał niekontrolowany handel uliczny.

W latach 1990–1992 polski system lecznictwa uzdrowiskowego uległ załamaniu. Jak podaje A. Kaźmierczak, „po 1998 roku wielkość nakładów przeznaczonych na lecznictwo uzdrowiskowe zmniejszyła się czterokrot-

113 *Dzielnica leczniczo-rehabilitacyjna Ustroń Zawodzie*, „Architektura” 1972, nr 8–9, s. 299–304.

114 Z. J. Kamiński, *Przeobrażanie Ustronia a planowanie przestrzenne*, Czasopismo Techniczne „Architektura”, Z-A/2009, Z. 10, R. 106, s. 175–180. Spośród planowanych 28 obiektów zostało zrealizowanych 17.

115 K. Wejchert, *Znaczenie terenów sportowych w osiedlach*, w: *Tereny i urządzenia sportowe*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, r. V, z. 2/15, Warszawa, Budownictwo i Architektura 1955, s. 7.

116 W przypadku miejscowości uzdrowiskowych fundusz przejmował chętnie pensjonaty i murowane wille, będące w dobrym stanie lub obiekty rokujące nadzieje na łatwą adaptację do funkcji wypoczynkowej.

117 A. Kowalski, *Porzucony majątek*, „Nasz Dziennik” 2004–11–26, ze strony: <http://www.iap.pl/index.html?id=wiadomosci&nrwiad=23499>, (11.01.2018).

nie¹¹⁸. Jednocześnie ze spadającymi nakładami na lecznictwo uzdrowiskowe, wrastała liczba skierowań na leczenie. Bożena Płonka-Syroka wyróżnia trzy etapy przekształceń uzdrowisk w nowych warunkach ustrojowych: etap rezygnacji przez władze państwowe ze wsparcia finansowego uzdrowisk i spowodowany tym kryzys zatrudnienia; etap tworzenia planów lokalnych w celu poprawy sytuacji, etap wykupu przez prywatnych właścicieli postawionej w stan likwidacji państwowej infrastruktury uzdrowiskowej, bądź reprivatyzacji¹¹⁹.

Lata 90. XX wieku to okres poszukiwania przez wiele uzdrowisk kierunków dla swojego rozwoju, przy jednoczesnych intensywnych procesach inwestycyjnych z zakresu innych funkcji. Wzrastająca liczba prywatnych przedsiębiorstw i firm związanych z sektorem zdrowia, ale również drobne usługi pojawiające się w przestrzeniach publicznych miejscowości uzdrowiskowych, często w niekontrolowany sposób zmieniły krajobraz architektoniczny. W 1991 roku powstało Stowarzyszenie Gmin Uzdrowiskowych RP.

Powstałe w XIX wieku obiekty, poddane modernizacjom i przebudowom w okresie powojennym oraz w latach 70. XX wieku, najczęściej nie spełniały współczesnych wymagań i standardów użytkowych. Jednocześnie wiele z nich podlegało ochronie prawnej jako zabytki. Niezbędne dla kontynuowania funkcji leczniczych, terapeutycznych czy wypoczynkowych było unowocześnianie tych obiektów, przy jednoczesnym zachowaniu ich wartości kulturowych. W przypadku obiektów zabytkowych koszty często przewyższały możliwości finansowe inwestorów, a sytuacja, w której wzniesienie nowego budynku było tańsze od prac remontowych i modernizacyjnych doprowadziła do upadku wielu budynków. Kryzys ten najbardziej dotknął wille i pensjonaty, zwłaszcza obiekty drewniane, które w wyniku wieloletnich zaniedbań, a często również niejasnej sy-

tuacji własnościowej, w latach 90. XX wieku zaczęły znikać z krajobrazu polskich uzdrowisk.

Na początku XXI wieku w wielu uzdrowiskach zaczęły pojawiać się nowe funkcje, które były konieczne dla zwiększenia ich atrakcyjności i konkurencyjności. Dotyczyło to zarówno funkcji medycznej (kliniki medycyny estetycznej, chirurgii jednego dnia), jak i turystyczno-rekreacyjnej (spa, baseny). Nowe inwestycje powstawały z lepszym lub gorszym skutkiem, zarówno w obrębie zabytkowych układów przestrzennych, jak i poza nimi.

Wejście Polski do Unii Europejskiej i możliwość skorzystania z programów finansowego wsparcia, przyczyniły się do realizacji nowych inwestycji i modernizacji posiadanej infrastruktury. Na pierwszy plan wysunął się problem przystosowania obiektów dla osób niepełnosprawnych, starszych i o ograniczonych możliwościach ruchowych. Budynki sanatoriów, szpitali i domów wypoczynkowych wyposażano w pochylnie, windy i podnośniki schodowe. Podnoszono standard pokoiów i stref wspólnych. W wyniku tych działań wiele obiektów prezentujących styl powojennego modernizmu zatraciło swoje oryginalne cechy. Pod dociepleniami zniknęły mineralne tynki i okładziny, wymieniana stolarka okienna często nie zachowywała swojego pierwotnego, projektowanego podziału. Oryginalny wystrój wnętrza z lat 70. XX wieku zachował się jedynie w miejscach, gdzie brakowało środków na modernizację lub gdzie wrażliwość projektantów i administratorów obiektów doceniła rozwiązania projektowe sprzed kilkudziesięciu lat, zbyt młode by stać się zabytkiem, lecz często o dużej wartości estetycznej. W następnej kolejności miejscowości uzdrowiskowe zaczęły przekształcać i unowocześniać przestrzenie publiczne, co w wielu przypadkach stało się możliwe dzięki funduszom europejskim.

U progu XXI wieku coraz bardziej konieczne stały się nowe programy rozwoju uzdrowisk

118 W 2001 roku pobyt zaspokajany był przeciętnie w 66%. Za: A. Kaźmierczak, *Infrastruktura...*, op. cit. s. 362.

119 B. Płonka-Syroka, *Uwarunkowania medyczne...*, op. cit., s. 66.

i określenie prawnych ram dla działalności uzdrowiskowej. Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz gminach uzdrowiskowych, określiła nowe zasady prowadzenia lecznictwa uzdrowiskowego¹²⁰. Z punktu widzenia rozwoju przestrzennego uzdrowisk i kształtowania ich krajobrazu architektonicznego, najważniejsze były zapisy ustawy dotyczące zasad nadawania lub pozbawiania statusu uzdrowiska albo statusu obszaru ochrony uzdrowiskowej. Ustawa ponadto zdefiniowała określenia i pojęcia odnoszące się do: gminy uzdrowiskowej, uzdrowiska (jako obszaru, na terenie którego prowadzone jest lecznictwo uzdrowiskowe, wydzielonego w celu wykorzystania i ochrony znajdujących

się na jego obszarze naturalnych surowców leczniczych), obszaru ochrony uzdrowiskowej, operatu uzdrowiskowego, strefy ochrony uzdrowiskowej, urządzenia lecznictwa uzdrowiskowego i wiele innych. Szczególnie ważne wydają się być osobno zdefiniowane pojęcia terenów zieleni, biologicznie czynnych, zakładów przemysłowych czy powierzchni użytkowania. Uporządkowanie definicji było odpowiedzią na sytuację, w której wiele procesów i przekształceń przebiegało spontanicznie, a przepisy prawa lokalnego nie dawały odpowiedzi na każde zagadnienie. Ustawa określała wymagania w zakresie zagospodarowania i możliwości lokalizacyjnych w poszczególnych strefach uzdrowiska (A, B, C), jednak w ciągu kilku lat przepisy te zostały zliberalizowane¹²¹.

120 Dz. U. 2005 nr 167, poz. 1399.

121 A. Kaźmierczak, *Infrastruktura...*, op. cit., s. 359–360.

2. Obiekty architektury uzdrowiskowej – idee i realizacje

Rozwój uzdrowisk i ich popularność w większości zależały od jakości infrastruktury budowlanej, oraz od różnorodności oferowanych zabiegów leczniczych i usług.

Oprawę dla większości uzdrowisk, a jednocześnie centrum życia towarzyskiego, stanowiły parki zdrojowe. Budynki o funkcji uzdrowskiej sytuowano w ich obrębie lub w odległości dojścia pieszego. Parki były nie tylko elementem układu przestrzennego ale przede wszystkim przestrzenią terapeutyczną. Rodzaje planowanej zieleni w uzdrowiskach przyjmowały różne formy uzależnione od lokalizacji uzdrowiska, jego kierunków rozwoju, topografii terenu czy sytuacji własnościowej. Promenady spacerowe musiały dawać możliwość odpoczynku w cieniu, stąd często miały formę alei. Parki uzdrowskie zakładano w powiązaniu z zakładami przyrodolecznictwa i innymi obiektami architektury uzdrowskiej. Z uwagi na często bogaty program funkcjonalny wiele parków miało złożoną kompozycję. Strefy reprezentacyjne urządzało od strony frontowej budynków, najczęściej w formie klombów. Kompozycje roślinne chętnie wzbogacano gatunkami egzotycznymi, które w okresie zimowym przechowywano w ogrodach zimowych¹²². W parkach lokalizowano obiekty małej architektury o charakterze rekreacyjnym i kulturalnym (muszle koncertowe, altany, kawiarnie), a także tereny sportowe (korty tenisowe, place do ćwiczeń fizycznych). Ważną funkcją parków było „wprowadzenie w naturalny krajobraz”, na przykład dzięki za-

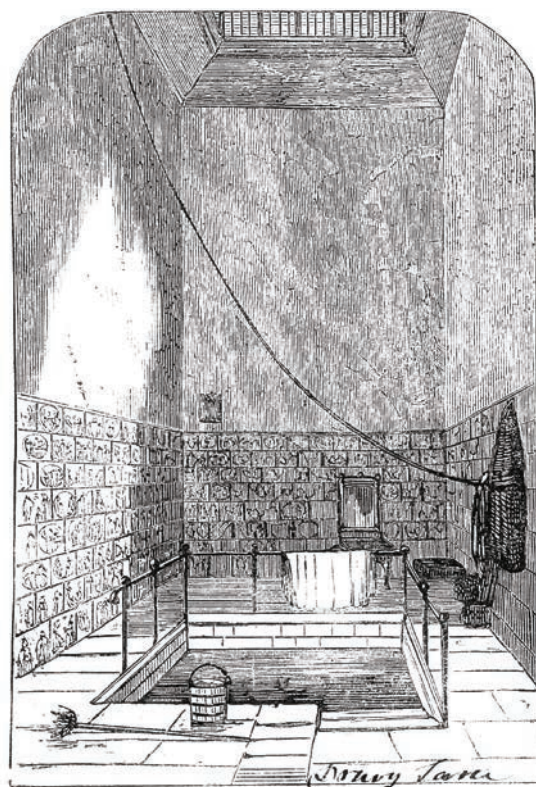
stosowanym zabiegom kompozycyjnym, polegającym na atrakcyjnych otwarciach i osiach widokowych. Parki były i są miejscem organizacji zabaw i gier towarzyskich, oraz wydarzeń ludycznych, mających uatrakcyjnić pobyt kuracjusza w uzdrowisku.

Pierwsze obiekty budownictwa uzdrowskiego wiązały się z udostępnieniem i wykorzystaniem źródeł wód mineralnych. Były to łazienki oferujące różne możliwości kąpiei, obudowy źródeł¹²³ oraz budynki z pokojami mieszkalnymi dla gości, które początkowo sytuowano bezpośrednio przy łazienkach. W miarę rozwoju uzdrowisk pojawiły się budynki oferujące większą różnorodność zabiegów leczniczych, zakłady przyrodolecznictwa i obiekty leczenia sanatoryjnego: prewentoria, sanatoria, szpitale uzdrowskie oraz obiekty związane z elementami przyrodniczymi służącymi kuracjom, konkretnymi rodzajami zabiegów lub metod leczniczych. Były to przede wszystkim: pijalnie, leżalnie, kumysarnie, inhalatoria itd. Równolegle rozwijały się obiekty oferujące możliwość rekreacyjnego, kulturalnego i rozrywkowego spędzania czasu takie jak: domy zdrojowe, hale spacerowe, muszle koncertowe, amfiteatry oraz obiekty sakralne. Wszystkim założeniom towarzyszyły urządzone przestrzenie publiczne, różne w zależności od walorów konkretnego miejsca: parki zdrojowe, deptaki, mola, place, tętnie lub otwarte kąpieliska.

Nieodłącznym elementem krajobrazu architektonicznego były obiekty zamieszkania dla gości o różnym standardzie: wille i pen-

122 W uzdrowiskach funkcję tę przejmowały najczęściej jadalnie, pijalnie i zamknięte części hal spacerowych.

123 Źródła wymagały czasem wspomagania, pogłębienia lub zastosowania pomp (Swoszowice). J. Dietl, *Uwagi nad zdrojowiskami...*, op. cit., s. 75.

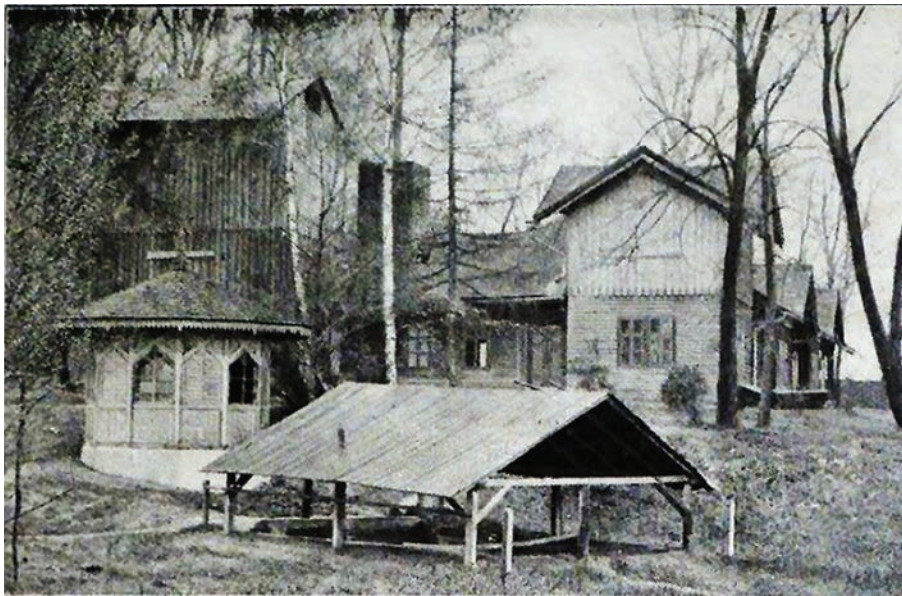
Il. 12. Łazienki z czasów popularności wspólnych kąpiei. Po lewej: Bains de Caldas de la Rainha, po prawej: łazienka mineralna (dawniej Old Belton Street w Covent Garden w Londynie, (Queen Anne's Bath), licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), źródło: Wellcome Collection, dostęp: 11.10.2018

sjonaty, a w większych miejscowościach hotele, oferujące zakwaterowanie dla kuracjuszy, zróżnicowane w zależności od potrzeb i możliwości finansowych. Kwatery dla kuracjuszy oferowane były również w prywatnych domach np. włościan, którzy dzięki temu mieli możliwość dodatkowego zarobku. Nie bez znaczenia w początkowej fazie rozwoju miejscowości uzdrowiskowych był także wpływ kulturalny wywierany przez gości na okoliczną ludność, która bardziej dbała o higienę i otoczenie domostw.

2.1. ŁAZIENKI

Łaźnie i łazienki funkcjonujące do XVIII wieku miały różnorodne formy. Na terenach, gdzie znajdowały się pozostałości łaźni rzymskich adaptowano te obiekty wprowadzając niewielkie zmiany i udogodnienia. Najczęściej miały one formę zakrytego basenu dla grupy osób, która upowszechniła się również w kręgu uzdrowisk alpejskich i miejsc występowania źródeł termalnych. Wielkość obiektu zależała także od możliwości technicznych wykonania konstrukcji pokrycia dachu lub stropu. Na rycinie przedstawiającej łaźnię – basen w szwajcarskim Leukerbad widoczne jest imponujące przykrycie wykonane w formie drewnianej konstrukcji wieszarowej¹²⁴. Wzorcem dla większości wznoszonych w XIX wieku łazienek były realizacje z uzdrowisk niemieckich, czy jak ówczesnie mówiono „badów” (Baden-Baden, Karlovy Vary). Dążenie do monumentalności i rozmachu

124 Leukerbad, ok. 1820, Druck von Carl Dörr (Zentralbibliothek Zurich, Zbiory Grafiki i Archiwum Fotograficzne), źródło: <http://mobile.hls-dhs-dss.ch/m.php?article=D16308.php>, (18.12.2018).

Il. 13. Swoszowice. Drewniana architektura łazienek, tzw. Łazienki letnie w Swoszowicach (fragment pocztówki przedstawiającej obudowę źródła i inhalatorium), koniec XIX wieku i stan obecny. źródło: Biblioteka Narodowa. Poniżej współczesna obudowa źródła w Swoszowicach i obecny wygląd łazienek. Fot. autor 2018

Il. 14. Drewniane łaźienki na wodzie w Janowie koło Lwowa, 1911, pocztówka Noe Zohn, źródło: Biblioteka Narodowa

Il. 15. Truskawiec. Łazienki mineralne i borowinowe. Przykład budynku o konstrukcji murowano-drewnianej. A. H. Żupnik, Truskawiec: zakład zdrojowo-kąpielowy i stacja klimatyczna: województwo lwowskie. Lata 30. XX wieku. Wyd. Truskawiec: Drohobycz, źródło: Biblioteka Narodowa, po prawej – inhalatorium w Truskawcu. 1925, pocztówka, Truskawiec: nakł. S. Bernstein, źródło: Biblioteka Narodowa

Il. 16. Murowany budynek łaźienek w Krzeszowicach, łaźienki „Zofia” – zakład kąpeli siarczanych, 1926, źródło: NAC, stan współczesny, fot. N. Przesmycka, 2018

próbowano realizować w uzdrowiskach Dolnego Śląska, co szeroko opisuje G. Balińska¹²⁵.

Wspólne kąpiele straciły na popularności w I połowie XIX wieku, kiedy rozpowszechniły się wanny. Wpływ na to miał szereg czynników: rosnąca purytańska obyczajowość, nowe poglądy na zagadnienie higieny i rosnące możliwości techniczne. Szczelna, wykonana z metalu wanna (najczęściej miedziana, czasem ocynkowana lub emaliowana), dawała możliwość stworzenia indywidualnych łazienek w budynkach, które nie wymagały żadnych specjalnych rozwiązań technicznych, a co ważniejsze mogły znajdować się dalej od źródła wody. Oprócz wanien metalowych używano również wanien porcelanowych, murowanych z kafli lub wykładanych płytkami ceramicznymi oraz drewnianych, które stosowano najczęściej do kąpiei borowinowych. Należy w tym miejscu wspomnieć, że w uzdrowiskach, w których leczenie borowinowe stanowiło jedną z wiodących kuracji, łazienki borowinowe wznoszono jako osobne obiekty (np. w Truskawcu)¹²⁶.

Łazienki najczęściej sytuowano poniżej źródła wody, co umożliwiało jej grawitacyjny spływ do zbiorników, kotłów do ogrzewania lub bezpośrednio do wanien (Krzeszowice). Przy wielu łazienkach tworzone zbiorniki – stawy zasilane wodą źródłaną.

Budynki łazienek, powstające pod koniec XVIII i na początku XIX wieku, nie miały jeszcze wykształconego schematu funkcjonalnego, a ich rozwiązania techniczne i architektoniczne bazowały na zaobserwowanych wzorcach w funkcjonujących zagranicznych uzdrowiskach, skonfrontowanych z własnymi możliwościami obsługi. Początkowo kąpiei można było zażywać w domach łaźiebnych, które razem z urządzeniami do podgrzewania wody lokalizowano w pobliżu, lub bezpośrednio przy źródłach.

Do kąpiei używano wanien, dopiero od II połowy XIX wieku, wraz z upowszechnieniem się metody Pruschnitz jako urządzenia kąpielowe pojawiły się natryski. Zabiegi terapeutyczne wodą miały różną formę i nie zawsze wymagały obecności wanny lub prysznica. Zimne lub ciepłe okłady i zawijania stosowano w łóżku, kąpiele głowy i twarzy – siedząc przy stole, podobnie moczenie nóg i rąk. Wraz z upowszechnieniem się elektryczności próbowano łączyć elektro- i hydroterapię, co wymagało zainstalowania dodatkowych urządzeń. Pomieszczenia kąpielowe w łazienkach lokalizowano na parterze. W wielu budynkach łazienek piętro zajmowały pokoje gościnne lub mieszkania obsługi.

Problemem było podgrzewanie wody. Początkowo robiono to w kotłach, z których ręcznie roznoszono gorącą do wanien. Żeby nie przeszkadzać w kąpiei, woda wlewana była od zewnątrz, za pomocą lejkowatej rynny. Taką metodą podgrzewania i dystrybucji wody krytykowano, uważając, że podczas gotowania woda traci swoje właściwości lecznicze, a komfort kąpiei zależy jedynie od wyczucia nosiwody¹²⁷.

W połowie XIX wieku łazienki były budynkami, które stanowiły niezbędny, podstawowy element zakładów leczniczych. Józef Dietl opisując łazienki w podkrakowskich Krzeszowicach przybliżył wygląd i funkcjonowanie średniej wówczas klasy obiektu. Łazienki te znajdowały się w murowanym prostokątnym budynku i liczyły 14 pokoi kąpielowych (kabin) – w tym 10 pojedynczych i dwa podwójne, skrytykowane przez Dietla jako „nieprzyzwoite”. Wyposażenie stanowiły miedziane wanny ustawiane na kamiennych podłogach. Za konieczne wyposażenie kabin Dietl uważał zamknięcia drzwi, dzwonki do powiadamiania obsługi, stoły, krzesła, podnóżki, „rogóża” i wieszaki na ubrania¹²⁸. Dzięki temu życzli-

125 G. Balińska, *Uzdrowiska...*, op. cit., s. 24–45.

126 J. Żydaczewski, *Truskawiec-Zdrój: ilustrowany przewodnik po zdrojowisku i okolicy z mapami oraz wykresem*, Lwów, Truskawiec 1933.

127 J. Dietl, *Uwagi nad zdrojowiskami...*, op. cit., s. 70.

128 Ibidem, s. 44–45. Wodę do kąpiei w Krzeszowicach podgrzewano w kotłach; podczas tego procesu ulatniał się gaz siarkowodorowy. Dietl uznawał to rozwiązanie za błędne, ponieważ „osłabiające” lecznicze działanie wody.

Il. 17. Łazienki w uzdrowisku w Niemirowie, źródło: NAC

wemu zainteresowaniu Józefa Dietla krzeszowickie łazienki zostały wkrótce przebudowane i unowocześnione.

W niektórych łazienkach oprócz pomieszczeń kąpielowych i natryskowych znajdowały się pomieszczenia do inhalacji z „otworowaną” podłogą, przez którą można było wdychać opary wody mineralnej. Inhalatoria i wiewialnie były również wznoszone jako osobne obiekty lub miały formę indywidualnych kabin. Do inhalacji w większych pomieszczeniach używano środka leczniczego np. w postaci solanki, którą rozpylano do wiewiania za pomocą silnika parowego (tzw. system Wassmutha)¹²⁹.

Ciekawą formę architektoniczną rozwinęły łazienki w uzdrowiskach nadmorskich południowego wybrzeża Bałtyku. Od I połowy XIX wieku zaczęły powstawać tam konstrukcje umożliwiające pływanie bez konieczności przechodzenia w głąb morza brodząc w wodzie, tak zwane „łazienki zimne”. Za pomocą pomostów kąpiący dostawali się do strefy przebieralni i kabin, by później wskoczyć bezpośrednio do wody¹³⁰. Podobne rozwiązanie stosowa-

ne było nie tylko nad morzem. W wielu miejscowościach uzdrowiskowych i letniskowych (również w Nałęczowie), nad zbiornikami wodnymi wznoszono tak zwane „letnie łazienki”, które umożliwiały bezpośrednią kąpiel w wodzie jeziora, stawu lub rzeki.

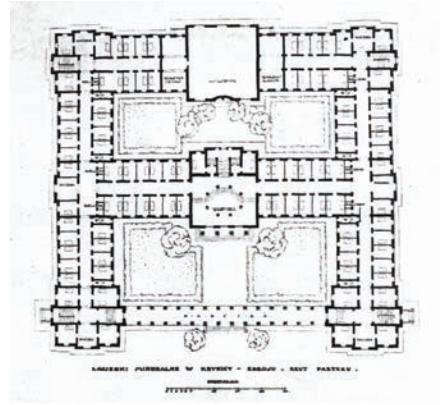
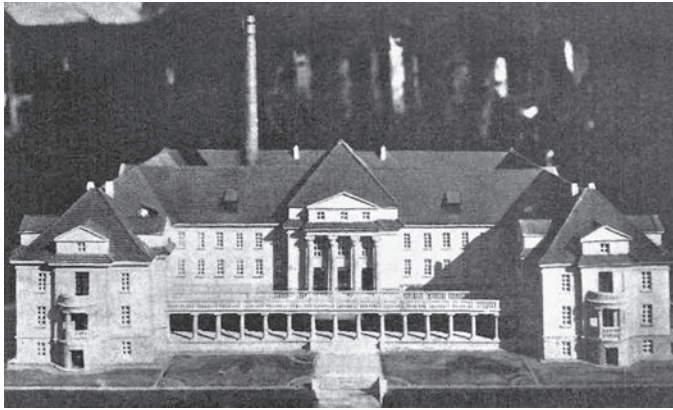
W większości uzdrowisk oferowano kąpiele o różnym standardzie, dzieląc je na klasy, w zależności od wygody i ceny. Najdroższe były kąpiele pierwszej klasy. Podział ten mógł być możliwy w obrębie jednego obiektu, w którym wydawanie kąpeli rozróżniano w zależności od czasu ich trwania, wyposażenia kabiny, obsługi czy nawet czystości wody. W ramach modernizacji i rozwoju uzdrowisk, poszczególne klasy łazienek lokowano w odrębnych budynkach. Ciekawym przykładem są łazienki w Iwonicy. Pierwszą klasą były Nowe Łazienki Mineralne, w których oprócz kabin kąpielowych z mosiężnymi wannami znajdowały się czytelnie, biblioteka i bogato wyposażone strefy rekreacyjne. Druga klasa zajmowała połowę budynku Kąpeli Borowinowych (kabiny z wannami porcelanowymi). Klasa trzecia dys-

Właściwym według niego byłoby podgrzewanie wody bezpośrednio w wannie o podwójnym dnie, przy użyciu pary. Takie rozwiązania stały się z czasem powszechne w wielu zakładach leczniczych pod koniec XIX wieku.

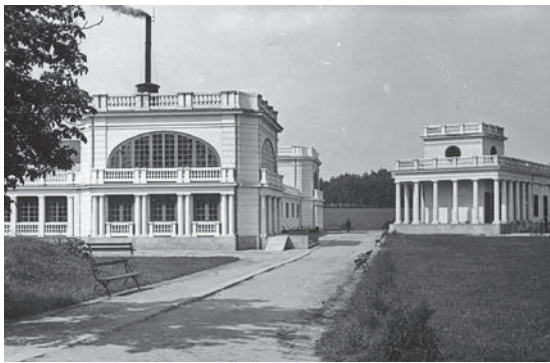
129 J. Żydaczewski, *Truskawiec-Zdrój...*, op. cit., s. 24.

130 M. Omilanowska, *Budowanie nad Bałtykiem...*, op. cit., s. 106.

2. Obiekty architektury uzdrowskiej – idee i realizacje

Il. 18. Nowe łaźienki w Krynicy, widok ogólny i rzut parteru, źródło: „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 10–11

Il. 19. Solec Zdrój, łaźienki i pijalnia wód mineralnych w okresie międzywojennym, źródło: NAC, poniżej widok współczesny, fot. N. Przesmycka, 2018

ponowała drewnianymi wannami i oferowała najtańsze kąpiele, z których korzystali mniej zamożni kuracjusze¹³¹.

Jako przykład łazienek uzdrowiskowych powstających w okresie międzywojennym można przedstawić łazienki w Krynicy, zbudowane w latach 1924–1926 wg projektu lwowskiego architekta Władysława Klimczaka. W obiekcie zaprojektowano 200 kabin kąpielowych, jednak w pierwszym etapie połowę z nich urządzono jako pokoje mieszkalne, które w razie rosnących potrzeb miały być stopniowo przekształcane na łazienki. Budynek miał układ korytarzowy. Dwa dziedzińce tworzyły kameralne przestrzenie wewnętrzne. Dziedziniec od frontu zamykała kolumnowa pergola łącząca boczne skrzydła, będąca jednocześnie przestrzenią spacerową charakterystyczną dla realizacji architektury uzdrowiskowej. Układ funkcjonalny budynku cechowało wyraźne strefowanie: na osi głównej reprezentacyjny dwukondygnacyjny westybul miał „rozprowadzać” ruch kuracjuszy. Pomieszczenia dla obsługi usytuowano w wysokich suterrenach, a laboratoria lekarskie na poddaszach. Kotłownia, elektrownia i warsztaty zostały umieszczone w tylnej części obiektu. Do wykończenia wewnątrz użyto materiałów szlachetnych i eleganckich (marmury kieleckie na schody, posadzki, i okładziny ścienne, oraz piaskowce dla kształtowania elementów architektonicznych kamieniarskich). Nowoczesne linoleum stanowiło wykończenie posadzek w kabinach kąpielowych, korytarzach i poczekalniach, ściany w łazienkach wyłożono płytami kaolinowymi.

2.2. DOMY ZDROJOWE (FOKSALE, KURHAUSY, DOMY TOWARZYSKIE)

Domy towarzyskie były ważnym elementem krajobrazu architektonicznego i życia kulturalnego uzdrowiska. Potrzeba rozrywki, zwłaszcza w uzdrowiskach funkcjonujących wg modelu francuskiego, była równie ważna jak zapewnienie bogatego zaplecza leczniczego. Budynki te skupiały w sobie wiele funkcji służących życiu towarzyskiemu. Mieściły pomieszczenia takie jak: sale balowe, bilardowe, koncertowe, kawiarnie, a także pomieszczenia bardziej kameralne: czytelnie, pokoje do konwersacji, czy palarnie. Posiadały różnorodne formy architektoniczne, a główną przesłanką projektową była ich reprezentacyjność i atrakcyjność wizualna. Jak zauważa Grażyna Balińska, na kształt rzutu wpływała lokalizacja budynku zarówno w warstwie stylistycznej, jak i w rozwiązaniach funkcjonalnych dotyczących sytuowania tarasów. W przypadku domów towarzyskich usytuowanych w miejscowościach śródlądowych, zwracano je w kierunku głównych alei parkowych, uwzględniając nasłonecznienie i kierunki wiatru. W domach zdrojowych zlokalizowanych w uzdrowiskach nadmorskich, widoki z głównych sal rozciągały się w stronę morza. Domy towarzyskie lokalizowane na terenach górskich często miały formę rozciągniętą wzdłuż biegu doliny. Autorka wyróżnia ponadto charakterystyczne układy centralne (z wysoką salą „świętą” zajmującą środkową część budynku i rozmieszczonymi dokoła niej na kilku kondygnacjach pokojami o różnych funkcjach), układy podłużne oraz rozwiązania angielskie nawiązujące do wzorców klubów towarzyskich¹³².

131 J. Kuciel-Lewandowska, A. Kierzek, *Historia uzdrowiska w Iwoniczu Zdroju od jego założenia do czasów współczesnych*, [w:] *Historia polskiej kultury uzdrowiskowej*, praca zbiorowa, red. B. Płonka-Syroka, A. Płonka, seria: *Kultura uzdrowiskowa w Europie I*, Wrocław 2012, s. 49. O zasadach korzystania z różnych klas kąpiei i przywilejach niektórych grup zawodowych z tym związanych pisze szerzej B. Pasternski, *Powstanie i rozwój...*, op. cit., s. 78–79.

132 G. Balińska, *Uzdrowiska dolnośląskie...*, op. cit. s. 90–91.

Il. 20. Pałac Vauxhall w Krzeszowicach, pocz. XIX wieku, rycina S. Vogel (fragment), po prawej widok obecny, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 21. Truskawiec. Klub towarzyski, lata 30. XX wieku, źródło: A. H. Żupnik, *Truskawiec: zakład zdrojowo-kąpielowy i stacja klimatyczna: województwo lwowskie.*, Wyd. Truskawiec: Drohobycz, lata 30. XX wieku

Niezależnie od okresu, w jakim powstawały, domy zdrojowe posiadały wyraźnie zaakcentowany zespół wejściowy oraz reprezentacyjną przestrzeń holu. Dobroczynny wpływ klimatu na zdrowie starano się wykorzystać również przez lokalizację ogródków kawiarnianych, tarasów, a na wyższych kondygnacjach balkonów, stanowiących powiązanie wnętrza kursalu z jego otoczeniem. Kawiarnie i restauracje lokalizowano na parterze, na wyższych kondygnacjach znajdowały się sale balowe, czytelnie, biblioteki i pomieszczenia klubowe. W większości domów zdrojowych

nie łączono funkcji leczniczych z kulturalnymi i rekreacyjnymi, jednak mogły znajdować się w nich pokoje i apartamenty mieszkalne o wysokim standardzie. Oprócz nich w częściach mniej reprezentacyjnych np. w kondygnacjach poddaszy lokalizowano pokoje dla służby.

Domy zdrojowe mogły być obiektami wolno stojącymi lub łączyć się z innymi obiektami. Podstawową cechą architektury była jej reprezentacyjność, niezależnie od stylu, w jakim została zaprojektowana. Niektóre z nich realizowano w adaptowanych lub przebudowywanych w tym celu obiektach (jak na przykład w Nałęczowie).

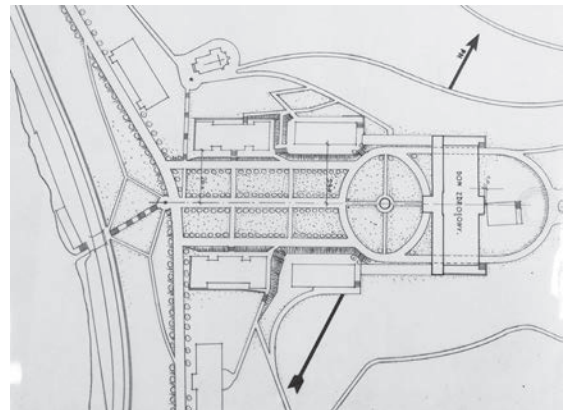
Il. 22. Dom zdrojowy, Lubień Wielki (Lubień Zdrój) koło Lwowa, ok. 1920, pocztówka

Il. 23. Dom zdrojowy w Krynicy, 1931, pocztówka, wyd. Sztuka

Il. 24. Dom Zdrojowy w Morszynie, 1939, fot. K. Skórski, pocztówka

Il. 25. Żegiestów Zdrój. Nowy dom zdrojowy, 1928, proj. A. Szyszko-Bohusz, perspektywa i fragment planu sytuacyjnego. Źródło: ANK, Sz-Boh, sygn. 222

2.3. ZAKŁADY PRZYRODOLECZNICZE I HYDROPATYCZNE

Budynki pełniące funkcję zakładu przyrodoleczniczego lub hydropatycznego były najbardziej wielofunkcyjnymi obiektami powstającymi w uzdrowiskach. W przypadku tej funkcji trudno mówić o przypisanej jej formie architektonicznej. Była ona wynikiem wielu czynników i w przeciwieństwie do innych obiektów uzdrowiskowych trudno jest znaleźć elementy wspólne i charakterystyczne.

Zakłady przyrodolecznicze lokalizowano początkowo w pobliżu zbiorników wodnych lub źródeł. Aranżacja przestrzeni wewnątrz nich zależała od rodzajów oferowanych terapii i zabiegów leczniczych. Najczęściej mieściły w sobie: reprezentacyjny hol, pełniący również funkcję poczekalni i wypoczynalni, pomieszczenia zabiegowe (kabiny z łazienkami, natryskami, do zabiegów niewymagających użycia wody, masaży itp.), odpoczynalnie indywidualne i zbiorowe, sale fizykoterapii i gimnastyczne, gabinety lekarskie i zabiegowe, a czasami też jadalnie i pijalnie. Niektóre z nich, zwłaszcza w XIX wieku, wzbogacano o części hotelo-

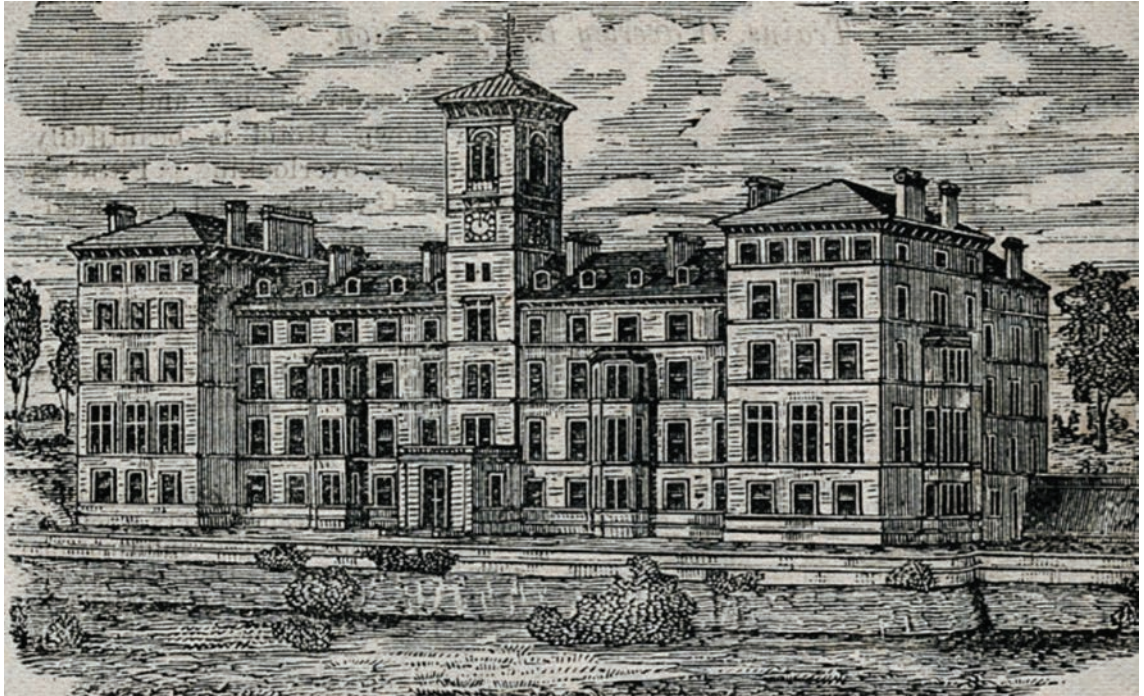
we, mieszczące się na wyższych kondygnacjach lub w połączonych funkcjonalnie skrzydłach lub oficynach.

W niektórych uzdrowiskach zakład hydropatyczny mieścił się w jednym obiekcie, jednak częściej składał się z zespołu kilku budynków mieszczących poszczególne strefy funkcjonalne. Elementem pojawiającym się nieodłącznie w architekturze obiektów uzdrowiskowych pełniących funkcję zakładu leczniczego jest usytuowany w widocznym miejscu zegar, często w formie wieżyczki lub sygnaturki. Rozwiązanie to umożliwiało wygodne korzystanie z zabiegów i ze starannie rozplanowanej w czasie kuracji. Rangę zakładu przyrodoleczniczego określały bardziej niż parametry metrażowe czy kubaturowe, liczba i różnorodność oferowanych w ciągu dnia zabiegów. Z uwagi na dominujące funkcje o charakterze leczniczym obiekty te były często poddawane modernizacjom i przebudowom.

W latach 60. i 70. XX wieku powstawały nowoczesne zakłady przyrodolecznicze, których forma architektoniczna podporządkowana była pełnionej przez nie funkcji. Przykładem mogą być: zakład przyrodoleczniczy w Kołobrzegu (1968, proj. T. Ćwierdziński, Z. Eldringowa), w Szczawnicy (1969, H. Buszko, A. Franta).

Il. 26. Przykłady kameralnych obiektów hydropatycznych. Po lewej: Zakład Kąpielowy w Sławinku pod Lublinem, źródło: „Wędrowiec” nr 22, 18 (30) maja, 1891, po prawej Zakład Solankowy w Kosowie Huculskim, źródło: NAC

Il. 27. Dunblane, zakład hydropatyczny z hotelem w Szkocji. Fragment druku reklamowego. Licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), źródło: Wellcome Collection, dostęp: 12.09.2018

Il. 28. Zakład hydropatyczny w Czarnieckiej Górze, okres międzywojenny, źródło: NAC

2.4. SANATORIA

I SZPITALA UZDROWISKOWE

Sanatorium, jako nowa funkcja wymagająca oprawy architektonicznej, pojawiło się w wyniku opisanych wcześniej metod leczenia gruźlicy opartych na „kąpielach powietrznych”¹³³. Pod koniec XIX wieku funkcjonowały dwie koncepcje terapii klimatycznej (autorstwa Brehmera i Dettweilera), w oparciu o które powstawały sanatoria. Brehmerowska metoda leczenia zakładała współdziałanie trzech elementów: górskiego klimatu, pożywnej diety z udziałem napojów alkoholowych i zabiegów wodoleczniczych połączonych z umiarkowaną aktywnością fizyczną. Z kolei Dettweiler jako podstawę terapii wprowadził długie werandowanie i odpoczynek, a co szczególnie znaczące dla rozwoju sanatoriów, uważał, że leczenie gruźlicy można prowadzić w każdym klimacie, charakteryzującym się suchym i czystym powietrzem¹³⁴. Na powstawanie sanatoriów przeciwgruźliczych na terenach nizinnych wpływ miało również odkrycie prątków Kocha oraz przekonanie, że chorzy leczący się w klimacie, do którego są przyzwyczajeni, lepiej znoszą powrót do domu¹³⁵.

Sanatorium jako budynek swoim programem funkcjonalnym przypominało szpital, jednak brakowało w nim pomieszczeń takich jak np. sale operacyjne. Pokoje łóżkowe swoim standardem nawiązywały do hoteli. Ważną częścią sanatoriów były pomieszczenia wspólne oraz przeznaczone do przeprowadzania specjalistycznych zabiegów, zgodnych z profi-

lem sanatorium. W leczeniu gruźlicy a także innych chorób, duże znaczenie przywiązywano do kąpeli słonecznych. Bardzo ważna była orientacja budynku względem stron świata, gwarantująca atrakcyjny widok z tarasów wypoczynkowych, pełniących rolę leżalni lub solariów. Tarasy do zażywania kąpeli słonecznych, przylegające bezpośrednio do sal chorych, charakteryzują obiekty sanatoryjne w okresie międzywojennym¹³⁶.

Za obiekty, których rozwiązania architektoniczne mogły służyć za wzór i punkt odniesienia dla kształtowania tego typu funkcji, można uznać sanatoria powstające w Niemczech i Szwajcarii.

Kameralne sanatorium dra Mariana Hawranka (przeznaczone dla 18–20 kuracjuszy), projektu Stanisława Witkiewicza wzniesione w 1898 roku charakteryzował „czysty styl zakopiański” i „urządzenie wg ostatnich wymogów higieny”¹³⁷. Budynek posiadał system wentylacji i centralnego ogrzewania, wodociąg z własnego źródła, kanalizację i pokoje kąpielowe i natryski. Jednak niedługo po otwarciu, zyskało ono konkurencję w postaci nowego obiektu sanatoryjnego prowadzonego przez doktora Dłuskiego (budowa 1900–1902)¹³⁸.

Sanatorium dra Dłuskiego Henryk Dobrzycki określił jako „fantastyczne w murach tonące zamczysko” podobne do tego znajdującego się w Hohenhonnef. Obsługa komunikacyjna budynku – podjazd zlokalizowany był nie jak to było zwyczajowo przyjęte od frontu, lecz od strony zaplecza, w celu zminimalizowania negatywnego wpływu podjeżdżających (kurz, hałas) na odpoczywających

133 Za pierwszy budynek sanatorium uznaje się powstałe z inicjatywy Hermana Brehmera na Śląsku w Göbersdorfie (Sokołowsko).

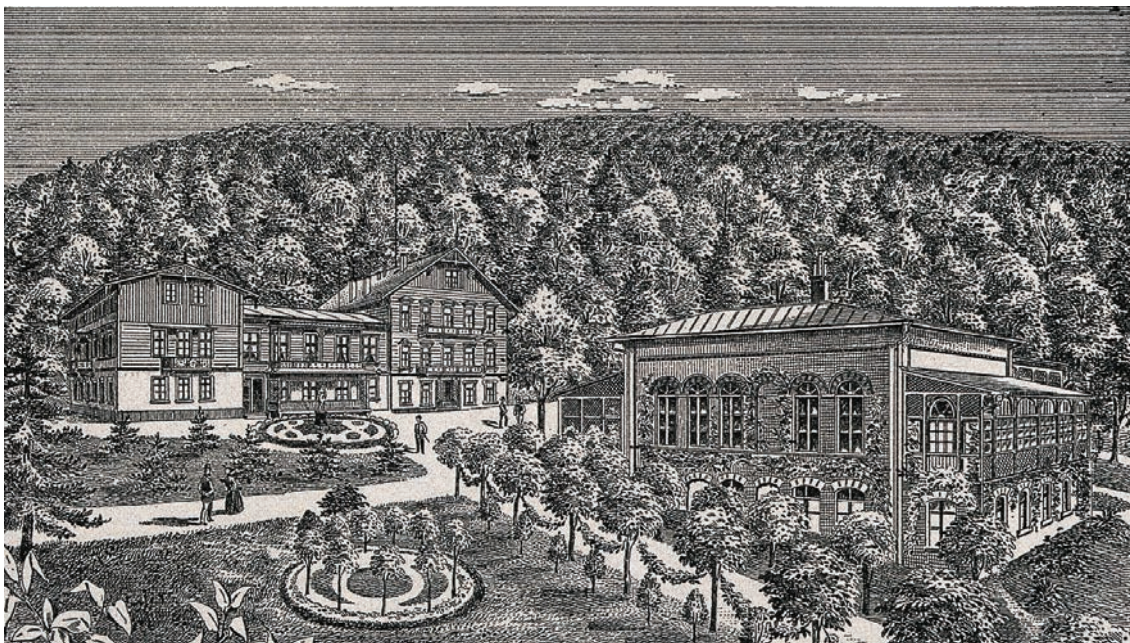
134 J. Janiuk, *Metody terapeutyczne leczenia gruźlicy w latach 1890–1939: leczenie zachowawcze*, „Medycyna Nowożytna”, t. 16, z. 1–2, 2010, s. 70.

135 Ibidem, s. 71.

136 M. Pszczółkowski, *Architektura użyteczności...*, op. cit., s. 238. W okresie międzywojennym modne stało się opalanie, co wpłynęło bezpośrednio na kształtowanie form architektonicznych wielu obiektów, poprzez stosowanie tarasów, balkonów i galerii.

137 *Polski przewodnik po zdrojowiskach*, red. X. Górski, Z. Rosner, „Przegląd Zdrojowy”, Kraków, 1904, s. 173–174.

138 Projektu Wandalina Beringera i Tadeusza Preissa. Za: H. Dobrzycki, *Sanatorium dla chorych piersiowo w Zakopanem*, 1903, s. 3.

Il. 29. Sanatorium w Badsuderode w górach Harz, Niemcy, reprodukcja za: Gernrode a Harz : E. Klöppel, Licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), źródło: Wellcome Collection, dostęp: 12.09.2018

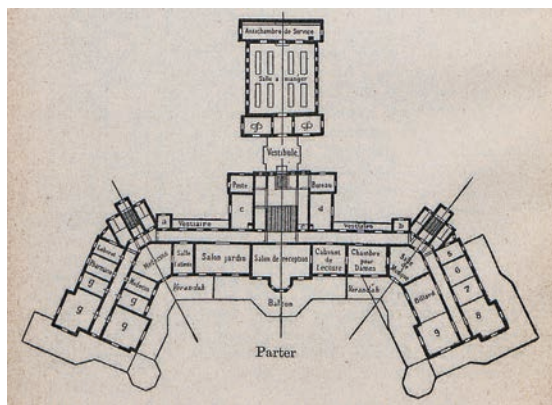
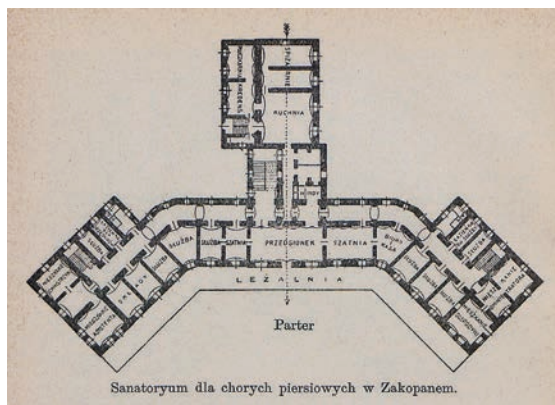
Il. 30. Sanatorium dra Hawranka w Zakopanem, pocztówka z okresu międzywojennego i stan obecny, fot. N. Przesmycka, 2018

kuracjuszy. Od strony południowej znajdowała się wysunięta na ponad 3 metry, wyposażona w zasłony otwarta leżalnia. Zaplecze kuchenne oraz sale jadalne i kaplica znajdowały się w dobudowanym skrzydle wyposażonym w windy. Parter budynku zajmowała rozległa leżalnia otwarta na południe, pomieszczenia administracyjne, pomocnicze i pokoje dla służby.

Budynek był jak na owe czasy bardzo nowoczesny. W sanatorium znajdowało się 70 jednoosobowych i 14 dwuosobowych pokoi dla chorych¹³⁹. Pokoje były dobrze doświetlone dzięki dużym oknom (stosunek wielkości okna do powierzchni podłogi wynosił 1:6). Po-

siadały wentylację grawitacyjną oraz dodatkowo nadokienniki z możliwością regulowania stopnia uchylecia. Budynek wyposażony był w oświetlenie elektryczne, systemy przyzywowe (dzwonki elektryczne, telefon i tuby służące do komunikacji między piętrami), system centralnego ogrzewania za pomocą pary wodnej, a grzejniki znajdowały się we wszystkich pomieszczeniach. Na każdym piętrze były łazienki zaopatrzone w bieżącą wodę i spłukiwane toalety. W celu zapewnienia większej czystości narożniki pomieszczeń były zaokrąglone. Wszystkie podłogi poza kamiennymi schodami wyłożono linoleum. Zakład posiadał bibliotekę,

139 Kubatura pokoi wynosiła od 55 do 120 m³. *Polski przewodnik...*, op. cit., s. 173–174.

Il. 31. Schemat rzutów sanatorium w Hohenhonnef i w Zakopanem – porównanie, źródło: H. Dobrzycki, *Sanatorium dla chorych piersiowo w Zakopanem*, 1903

Il. 32. Sanatorium dra Dłuskiego w 1904 roku (pocztówka) i współcześnie po przebudowie, widok od strony południowej, fot. N. Przesmycka, 2018

salę fortepianową, sterylizatornię, gabinet lekarski, salkę operacyjną, pracownię chemiczno-bakteriologiczną. Wszystkie meble były „bez kantów”, rozbieralne, zmywalne i nadające się do dezynfekcji. Pokoje malowane były klejowymi farbami w „bardzo łagodnych niekrzyżujących barwach”. Sanatorium nie posiadało kanalizacji, jednak nieczystości oczyszczano metodą biologiczną i systemem filtrów, skąd spuszczone były do strumienia Cichej Wody.

W okresie międzywojennym nastąpił dalszy rozwój budownictwa sanatoryjnego charakteryzującego się dużą skalą obiektów i lokalizacją w znanych i modnych kurortach. Leczenie gruźlicy ciągle opierało się na terapii klimatycznej i leczeniu wspomagającym, a choroba ta stanowiła duży problem społeczny nie tylko w Polsce, lecz w całej Europie. Poza sanatoriami dla gruźlików powstawały również placówki o innym profilu leczenia (np. leczenia chorób na tle nerwowym).

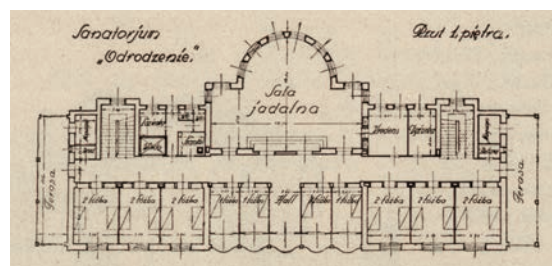
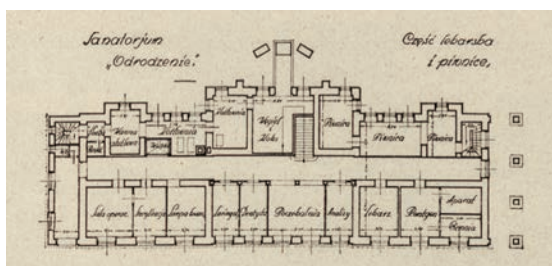
Wznoszone wówczas sanatoria charakteryzował rygorystycznie przestrzegany podział funkcjonalno-przestrzenny na strefy obsługiwane i obsługujące. Oczywistym standardem stały się ciągi brudne i czyste dla bielizny oraz w strefach kuchennych. Dla ułatwienia komunikacji między piętrami a pomieszczeniami dezynfekcji i pralniami stosowano często zsy-py. Na poszczególnych oddziałach tworzone wspólnie przestrzenie dla chorych, umożliwiające werandowanie – tarasy lub balkony, a także przestrzenie wewnętrzne np. czytelnie. Sanatoria powstające w okresie międzywojennym projektowane były najczęściej na 130–200 łó-żek.

Powstające po odzyskaniu niepodległości obiekty sanatoriów wiązały się z polityką państwa. Najczęściej przeznaczone były dla konkretnych użytkowników np. dzieci, lub przedstawicieli grup zawodowych. Inicjatorami ich powstania były związki zawodowe, stowarzy-

2. Obiekty architektury uzdrowskiej – idee i realizacje

Il. 33. Sanatorium Akademickie w Zakopanem w okresie międzywojennym, H. Schabenbech (pocztówka) i współcześnie 2018, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 34. Sanatorium „Odrodzenie” w Zakopanem (1927–1932). Schemat rzutów sanatorium, źródło: „Odrodzenie” sanatorium dla młodzieży polskiej zagrożonej gruźlicą w Zakopanem, Kraków 1930. Poniżej wygląd obecny sanatorium, fot. N. Przesmycka, 2018

szenia społeczne, kasy chorych, „Bratnie Pomoc” i osoby prywatne. Za najnowocześniejsze placówki można uznać: sanatorium wojskowe w Otwocku (1933–1935, proj. E. Norwerth), sanatorium „Wiktor” w Żegiestowie (1932–1937, proj. j. Bagieński, Z. Wardała), w Istebnej (1931–1936, proj. J. Dobrzyńska, Z. Łoboda), czy sanatorium w Morszynie (1935–1938, proj. M. Nikodemowicz). Obiekty te charakteryzuje funkcjonalizm w kształtowaniu układu przestrzennego, który przekłada się na proste formy brył i nowoczesny modernistyczny charakter budynków¹⁴⁰.

Podobnymi nowoczesnymi formami charakteryzuje się Sanatorium Akademickie w Zakopanem, które powstało na południowym stoku Gubałówki, wg proj. J. Gałęzowskiego w latach 1928–1934¹⁴¹. Jest ono przykładem obiektu przeznaczonego dla młodzieży akademickiej, wśród której na szacowaną w 1932 roku ogólną liczbę 40.000 osób 4.000 było zagrożonych gruźlicą, a około 2.000 wymagało leczenia i odizolowania od zdrowych¹⁴². Budynek ten, podobnie jak inne powstające latach 30. XX wieku sanatoria, posiadał nowo-

140 M. Pszczołkowski, *Architektura użyteczności...*, op. cit., s. 241.

141 M. Krupa, P. Mazik, K. Szpilka, *Nieobecne miasto...*, op. cit., s. 94–95.

142 *Sanatorium Akademickie w Zakopanem, 1932*, broszura informacyjna.

Il. 35. Sanatorium nauczycielskie, fot. J. Wołyński, okres międzywojenny, pocztówka, poniżej stan obecny, 2018, fot. N. Przesmycka

Il. 36. Sanatorium Książęce – Biskupiego Komitetu Pomocy dla Dotkniętych Klęską I Wojny Światowej (1919), okres międzywojenny, źródło: NAC, po prawej stan obecny, Uniwersytecki Szpital Ortopedyczno-Rehabilitacyjny. Widoczne zabudowania balkonów i wymiana materiału pokrycia dachowego na jednolitą i jaskrawą blachę imitującą dachówkę, fot. autor, 2018

Il. 37. Uroczystość otwarcia sanatorium dla dzieci w Belfoncie koło Krasnobrodu, 1934, pocztówka

czesną konstrukcję. Zastosowano tu szkielet żelbetowy, zaś wypełnienie ścian stanowiły pustaki betonowe oraz duże przeszklenia i pokrycie dachowe wykonane z blachy.

Sanatorium „Odrodzenie”, powstałe w 1932 roku w Zakopanem (proj. W. Krzyżanowski, 1927–1932), jest kolejnym przykładem architektury modernistycznej. Budynek przeznaczony był dla młodzieży chorującej na gruźlicę, wcześniej leczącej się w dwóch willach: „Słonecznej” i „Lituanii”. Budowę rozpoczęto w 1927 roku i ukończono ją 5 lat później, w dużej mierze dzięki prywatnym składkom i darowiznom. Obiekt oferował miejsce dla 100 kuracjuszy w 60 pokojach (1. i 2-osobowych). Oprócz dzieci z sanatorium mogli korzystać nauczyciele, urzędnicy i księża¹⁴³.

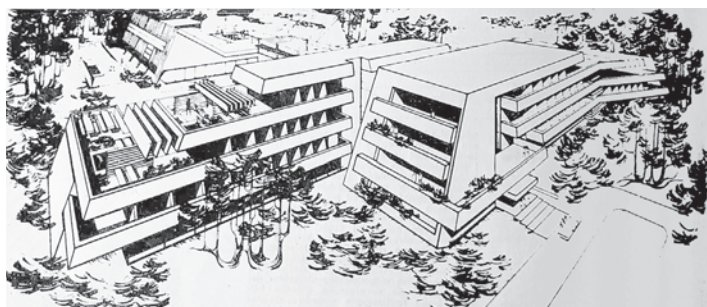
Odmiennej stylistykę prezentują zakopiańskie sanatoria Związku Nauczycieli Polskich (1926 r.) i „Księżęco-Biskupiego Komitetu Pomocy dla Dotkniętych Klęską I Wojny Światowej” (KBK), założone przez kardynała A. Sapiechę. Sanatorium ZNP (proj. Z. Ostafin, L. Winnic-

ki) to przykład architektury modernistycznej z elementami nawiązującymi do klasycyzmu. W architekturze sanatorium KBK (proj. J. Witkiewicz-Koszczyz, oddane do użytku w 1931 roku) możemy dostrzec inspirację twórczością F. L. Wrighta i połączenie nurtów modernistycznych z elementami stylu zakopiańskiego¹⁴⁴.

Oprócz realizacji dużych obiektów w okresie międzywojennym powstawały również sanatoria w kameralnej skali. Miejscem ich lokalizacji były często niewielkie, rozwijające się miejscowości uzdrowiskowe lub letniskowe. Przykładem może być sanatorium im. Michaliny Mościckiej, otwarte w 1934 roku w Belfoncie pod Krasnobrodem. Budynek istniał do 1944 roku, kiedy uległ zniszczeniu i nie został później odbudowany. Na nielicznych zachowanych fotografiach widać, że jego architektura wyraźnie nawiązuje do stylu zakopiańskiego. Być może wpływ na to miała twórczość J. Witkiewicza-Koszczyza, który pracował przy odbudowie pałacu w Krasnobrodzie. Sanatorium w Belfoncie o konstrukcji murowano-drewn-

143 „Odrodzenie” sanatorium dla młodzieży polskiej zagrożonej gruźlicą w Zakopanem, Kraków 1930.

144 M. Krupa, P. Mazik, K. Szpilka, *Nieobecne...*, op. cit., s. 95–96, 99–100.

Il. 38. Ośrodek sanatoryjny w Mosznej (Opolskie), projekt. arch. K. Fułat-Szczepańska, J. Matejuk, rep. za: „Architektura” 9/1976, s. 20, po prawej sanatorium w Kołobrzegu, proj. W. Furmańczyk, W. Jarzyńska, 1969, fot. A. Nitsch, za: „Architektura”, 7/272/1970

nianiej, charakteryzowało wysokie przyziemie wykonane ze starannie ociosanego miejscowego kamienia. W wystroju elewacji zastosowano łuki i przypory (typowe dla architektury J. Witkiewicza-Koszczyca). Górna część budynku została wykonana z bali drewnianych o konstrukcji zrębowej, z ozdobnym szczytem zwieńczonym półokrągłym oknem, motywem słońca w deskowaniu i sterczyną.

Po II wojnie światowej nadal korzystano z budynków przedwojennych sanatoriów, które często zachowały się w dobrym stanie. Wraz z rozwojem medycyny, a przede wszystkim wprowadzeniem nowych metod leczenia gruźlicy, sanatoria przeznaczone do jej leczenia zmieniły swój profil. Z czasem starsze obiekty przebudowywano i unowocześniano. W latach 60. XX wieku sanatorium stało się obiektem związanym z lecznictwem uzdrowiskowym, łączącym miejsce zamieszkania o standardzie bardziej zbliżonym do hotelowego niż szpitalnego, z pomieszczeniami przeznaczonymi do świadczenia usług terapeutycznych i zabiegów leczniczych. Równie ważne były przestrzenie wspólne mieszczące funkcje rekreacyjne, kulturalne i rozrywkowe, którymi urozmaicano pobyt.

Powstającą w latach 60. i 70. XX wieku nową architekturę sanatoryjną cechowały proste geometryczne formy. Można wyróżnić dwa podstawowe nurty kształtowania architektonicznego tego typu obiektów:

- formy rozczłonkowane, w których układ brył lub pawilonów odpowiadał poszczególnym częściom funkcjonalnym,

- formy zwarte na planie prostokąta lub kwadratu, często z wewnętrznymi dziedzińcami.

Wśród kompozycji architektonicznych można wyróżnić formy statyczne, o dominującym horyzontalnym rysunku elewacji oraz dynamiczne, które uzyskiwano dzięki wprowadzaniu skosów, nadwiesz, uskoków lub załamów. Cechą charakterystyczną było tworzenie balkonów połączonych z pokojami, najczęściej o charakterze ciągłym, z wydzielającymi je przepierzeniami. Pokoje pacjentów i kuracjuszy lokalizowano tak, by posiadały atrakcyjny widok z balkonów i orientację w kierunku południowego wschodu, południa, lub południowego zachodu. Wejścia główne akcentowano przez ich cofnięcie lub wysunięcie oraz przez zastosowanie dekoracyjnych rozwiązań elewacyjnych (np. mozaiki, okładziny, elementy metaloplastyki). Obiekty chętnie lokalizowano na wzgórzach, wpisując bryły w otaczający krajobraz. W niektórych realizacjach można zauważyć również nawiązania do form architektury regionalnej np. przez zastosowanie stromych dachów czy elementów zdobnictwa ludowego.

Do konstrukcji obiektów sanatoriów w latach 70. XX wieku włączano metody prefabrykacji, w celu optymalizacji przebiegu procesu inwestycyjnego. Chętnie korzystano ze sprawdzonych, powtarzalnych rozwiązań (np. Sanatorium Kardiologiczne i Sanatorium PKP w Nałęczowie). Pod koniec lat 80. z powodu kryzysu polityczno-gospodarczego nastąpił regres w budowie nowych obiektów sanatoryjnych. Wiele obiektów zostało niedokończonych lub popadało w ruinę z powodu braku pieniędzy na remonty.

2.5. PIJALNIE, LEŻALNIE I GALERIE SPACEROWE

Pijalnie, leżalnie i galerie spacerowe możemy zaliczyć do elementów infrastruktury uzdrowiska, łączącej funkcje lecznicze i rekreacyjne. Tworzenie zadaszonych galerii chroniło od słońca i umożliwiało przebywanie na świeżym powietrzu również w mniej pogodne dni. Galerie spacerowe często łączono z funkcjami pijalni lub domami zdrojowymi, by stworzyć jak najciekawszą drogę przejścia.

Większe pijalnie miały formę pawilonów, w których wewnątrz znajdowały się miejsca do odpoczynku lub spacerowania. Analizując formy przestrzenne pijalni wód mineralnych można wyróżnić pijalnie, które stanowią obudowę źródeł oraz obiekty o bardziej rozbudowanej formie, które łączą w sobie funkcje lecznicze,

rekreacyjne i społeczne, często stanowiąc jedne z najważniejszych obiektów w uzdrowisku. W zakresie kształtowania architektury tych budynków możemy zauważyć dwa podstawowe typy układów – centralne i podłużne. Te pierwsze wiążą się najczęściej z dekoracyjną obudową źródła (cembrowiną i ujęcia z jednym lub kilkoma kranami). Poruszając się wokół ujęcia można było samodzielnie zaczerpnąć lub nabyć wodę.

Większe pijalnie często łączono z galeriami spacerowymi, które umożliwiały spacerowanie podczas picia wody. Otwarte lub zamknięte galerie mogły funkcjonować jako budynki wolno stojące lub być łącznikami pomiędzy innymi obiektami. Wiele z nich było przykładami konstrukcji drewnianych o dużych rozpiętościach, pieczołowicie dekorowanych detalami rzeźbiarskimi lub malarskimi. Wodę można było

Il. 39. Ciechocinek. Różne formy obudowy źródła w pijalni wody mineralnej, 1937, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, źródło: NAC

Il. 40. Ogólny widok Domu Zdrojowego w Morszynie, na pierwszym planie pijalnia wód mineralnych, fot. M. Jędryk, Morszyn Zdrój, źródło: NAC

pić z własnych naczyń lub szklanek, którymi dysponowało uzdrowisko. W niektórych przypadkach przechowalnie i punkty wydawania szklanek znajdowały się poza pijalnią. Przykładem może być uzdrowisko w Truskawcu, gdzie przechadzając się pomiędzy pijalniami i źródłami, przy drodze do słynnej „Naftusi” zlokalizowane były drewniane budynki w kształcie grzybów, w których przechowywano szklanki.

Pijalnia, traktowana jako obiekt bezpośrednio leczniczy, dla właściwego funkcjonowania

wymagała spełnienia odpowiednich wymagań przestrzennych, tak by stwarzać warunki dla ciągłego, jednokierunkowego i bezkolizyjnego ruchu kuracjuszy. W ciągu tym nieodzowne było zapewnienie dostępu do toalet, oraz ewentualnego punktu podgrzewania lub dogrzewania wód leczniczych oraz wystarczającej przestrzeni dla wypoczynku. W wielu pijalniach nieodzownym elementem wystroju była zielen, często egzotyczna, jak miało to miejsce w przypadku Nałęczowa.

Il. 41. Pijalnia „Naftusia”, Truskawiec, źródło: NAC, po prawej droga do źródła „Naftusia” z przechownią szklanek, pocztówka z 1937 roku. Wyd. EM-ES, 1937

Il. 42. Pijalnia wód mineralnych w Krynicy ok. 1930, pocztówka, J. Wojciechowski; Kraków: nakładem Administracji Miesięcznika „Poznaj Świat”

2. Obiekty architektury uzdrowiskowej – idee i realizacje

Il. 43. Pijalnia wód mineralnych w Krzeszowicach w okresie II wojny światowej i obecnie (restauracja), fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 44. Ciechocinek: galeria spacerowa, 1909, Wyd. St. Rogalewski, Kraków: „Akropol”, źródło: Biblioteka Narodowa

2.6. OBIEKTY ZAMIESZKANIA (HOTELE, PENSJONATY, WILLE)

Zaplecze mieszkaniowe było nieodłącznym elementem struktury funkcjonalno-przestrzennej uzdrowisk. Zakłady przyrodolecznicze oferowały najczęściej pewną liczbę pokoi mieszczących się w bezpośrednim sąsiedztwie budynków o funkcji balneologicznej. Pokoje gościnne znajdowały się również w samych zakładach leczniczych lub budynkach łazienek, zajmując najczęściej wyższe kondygnacje.

W początkowym okresie rozwoju uzdrowisk kuracjusze podróżowali w towarzystwie rodzin, znajomych i służby. Zamieszkiwano w przeznaczonych do tego celu willach, gdzie we własnym zakresie gotowano, prano i sprzątano. Dopiero bardziej rygorystyczne podejście do diety, traktowanej jako jeden ze środków leczniczych, spowodowało, że zarządcy zakładów przyrodoleczniczych zaczęli zwracać uwagę na to gdzie i co goście jedzą. Goście zamieszkujący w budynkach należących do zakładów leczniczych w ramach kuracji mieli pełne wyżywienie, kontrolowane przez lekarza. Kuracjusze mieszkający poza zakładami leczniczymi, w prywatnych willach, pensjonatach i kwaterach mogli również korzystać z restauracji zakładowych.

Warunki zakwaterowania w miejscowościach uzdrowiskowych były różne i odpowiadały na zapotrzebowanie kuracjuszy. W strukturze zabudowy większości uzdrowisk dominowały wille i pensjonaty, pod koniec XIX wieku pojawiły się hotele. W przypadku wszystkich obiektów o tej funkcji, architektura budynku była jednym z elementów marketingowych. Im bardziej były one odpowiadające gustom kuracjuszy, tym większa była szansa na komplet gości i sukces finansowy. Chęć wyróżnienia się z otoczenia a jednocześnie podążania za aktualnie panującymi trendami, stała

się wyznacznikiem kształtowania architektury obiektów willowych w okresie rozwoju miejscowości uzdrowiskowych. Wille w uzdrowiskach, w przeciwieństwie do willi miejskich lub podmiejskich, często były obiektami zamieszkania sezonowego (nie posiadały ogrzewania), a ich konstrukcja wykonana była z drewna. W architekturze obiektów uzdrowiskowych o funkcji mieszkalnej można znaleźć wszystkie style panujące w danej epoce, jednak to co je wyróżnia od innych budynków to często stosowany „styl uzdrowiskowy” lub „szwajcarski”¹⁴⁵. Nie bez znaczenia był fakt, że podróżujący po zagranicznych uzdrowiskach kuracjusze, oczekiwali wysokich standardów nie tylko w zakresie usług hydropatycznych, lecz również w miejscu zamieszkania.

Wille przeznaczone na wynajem gościom najczęściej miały kilka – kilkanaście pokoi. Niezależnie od stylu architektonicznego, w jakim były wznoszone, ich wspólną cechą były liczne tarasy, balkony lub loggie. Pozwalały one na korzystanie z terapeutycznych walorów klimatu miejscowości, bezpośrednio w miejscu zamieszkania. Sprzyjać temu miała również lokalizacja budynków w rozległych ogrodach. Na terenie należącym do willi znajdowały się również budynki gospodarcze takie jak: kuchnie, pralnie, pokoje mieszkalne dla służby, wozownie, garaże i warsztaty.

Upowszechnienie zasad higieny pod koniec XIX wieku, spowodowało inne spojrzenie na pomieszczenia, w których zamieszkiwali goście uzdrowiska. Podstawowe elementy, na jakie zwracano uwagę to: wentylacja, właściwie oświetlenie, możliwość łatwego utrzymania w czystości (zmywalność powierzchni) i łatwy dostęp do pomieszczeń lub urządzeń sanitarnych.

W zakresie wymagań stawianych pokojom dla gości Henryk Dobrzycki uważał, że powinny być one czyste, wybielone, z podłogami bez szpar, wyposażone w okna z lufcikami i możliwością wstawienia siatki przeciw owadom, bez

145 Celem niniejszej publikacji nie jest analiza stylistyczna obiektów, lecz pokazanie możliwie szerokiego kontekstu dla kształtowania się charakterystycznych cech i elementów zabudowy.

2. Obiekty architektury uzdrowiskowej – idee i realizacje

Il. 45. U góry po lewej: willa „Rusalka” przy Zakładzie Kąpielowym w Sławinku pod Lublinem, źródło: „Wędrowiec” nr 22, 18 (30) maja, 1891, po prawej willa „Widok” w Nałęczowie, fot. Z. Czarkowski, 1914
Nałęczów, typowa architektura willi przeznaczonych na wynajem kuracjuszom: willa „Widok”, „Podgórze” i „Maria”, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 46. Nałęczowskie wille murowane: „Marzanna” (fot. J. Szandomirski, 1977, źródło: archiwum LWKZ), „Marianówka”, willa drewniana przy ul. Ewy Szelburg-Zarembiny, fot. N. Przesmycka, 2018

firanek i dywaników. Pokoje nie powinny sąsiadować z pomieszczeniami takimi jak kuchnia czy pralnia. Meble powinny mieć zmywalne powierzchnie, np. wyplatane. Do obowiązkowego wyposażenia pokoju Dobrzycki zalicza spluwaczkę „fajansową, glinianą polewaną lub ze szkła ciemnego”. Sugeruje, by miejsca ustępowe były usytuowane w niewielkiej odległości od pokoju, z dojściem tak urządzonym, „aby nie naraziło chorego na zmoczenie nóg”, a dla bardziej chorych powinien znajdować się „przenośny bezwonny klozet”. Uważał, że prawo do wynajmowania lokali gościom leczącym się w uzdrowisku powinno przysługiwać właścicielom posiadającym „odpowiednie świadectwo komitetu opieki”¹⁴⁶. Dążenie do objęcia warunków zamieszkania gości uzdrowisk odpowiednimi przepisami i kontrolą, pokazuje, jak dużym problemem mogły być panujące wówczas złe warunki sanitarne.

W odróżnieniu od willi pensjonaty oferowały najczęściej więcej pokoi i zorganizowaną formę obsługi w zakresie wyżywienia, prania itp. Poziom usług oferowanych przez nie był zróżnicowany. Z uwagi na większą liczbę gości, pensjonaty nie cieszyły się zbytnim powodzeniem wśród bardziej zamożnych klientów, którzy woleli wypoczywać w willach, a w przypadku najbardziej znanych kurortów – w luksusowych hotelach.

W okresie międzywojennym w najbardziej popularnych kurortach i miejscowościach wypoczynkowych zaczęły koncentrować się inwestycje hotelarskie. Najbardziej charakterystyczną formą z tego okresu były domy wypoczynkowe należące do stowarzyszeń i związków zawodowych. Lokalizowane w miejscowościach uzdrowiskowych stanowiły zaplecze mieszkaniowe nie tylko dla wypoczywających turystycznie, ale również dla korzystających z zabiegów przyrodoleczniczych. Domy wypoczynkowe z tego okresu swoją formą architektoniczną nie różniły się znaczą-

co od powstających wówczas sanatoriów. Zarówno pod względem konstrukcji, materiałów i wykończenia miały podobną stylistykę mieszczącą się w modnych wówczas nurtach architektury uzdrowiskowej, często uzupełniane o wątki regionalne.

Po II wojnie światowej z nastaniem nowych realiów politycznych, gospodarczych i kulturowych wiele prywatnych pensjonatów, willi i hoteli zostało upaństwowionych. Istniejąca baza mieszkaniowa w uzdrowiskach była jednak niewystarczająca dla rosnących potrzeb w zakresie realizowania nowej polityki państwa. W okresie PRL zaczęto realizować tak zwane domy czasowe, przeznaczone dla poszczególnych grup zawodowych, które w odróżnieniu od hoteli oferowały jednolite warunki zamieszkania dla wszystkich gości, oraz wspólne spożywanie posiłków. Większość domów czasowych posiadała podobny schemat funkcjonalny: zaakcentowaną strefę wejściową, przestrzeń wspólną na parterze dostępną z komunikacji ogólnej, a na wyższych kondygnacjach pokoje. Zaplecze gospodarcze, kuchnie i pomieszczenia techniczne znajdowały się w osobnym skrzydle lub w części parteru, nie dostępnej z komunikacji ogólnej. Przestrzeń wspólna takie jak jadalnie, kluby, kawiarnie, biblioteki czy towarzyszące urządzenia sportowe oraz zewnętrzne elementy rekreacyjne zachęcały do spędzania czasu wolnego w formie różnych aktywności integracyjnych. Sprzyjać temu miała również forma wydawania posiłków o wyznaczonych porach, oraz zapewnienie organizacji wolnego czasu przez animatorów.

Pracownicze domy wypoczynkowe zajmowały najczęściej obszerne tereny, zagospodarowywane w sposób parkowy, z urządzeniami rekreacyjnymi i sportowymi. Przy lokalizacji domów wypoczynkowych kierowano się także powiązaniem widokowymi. Ważna była ekspozycja samego obiektu oraz widoki z okien pokoi mieszkalnych.

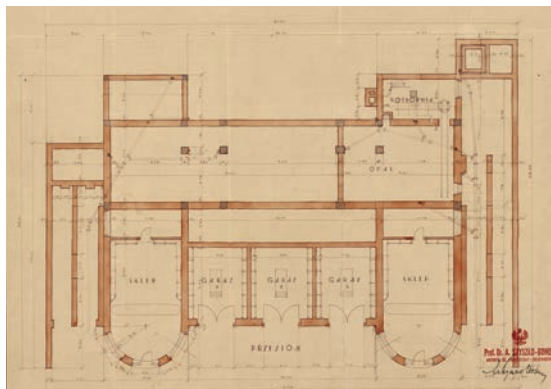
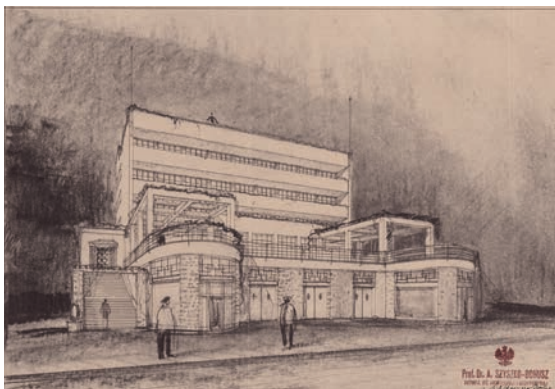
146 H. Dobrzycki, *O konieczności...*, op. cit.

Il. 47. Różne formy domów wypoczynkowych: dom urzędników miejskich, Worochta, lata 30. XX wieku, pocztówka, oraz Oficerski Dom Wypoczynkowy w Truskawcu, 1937, pocztówka

Il. 48. Willa „Warszawianka”, ok. 1939, Worochta, pocztówka, po prawej: Truskawiec, pensjonat s. służebniczek, źródło: NAC

Il. 49. Projekt pensjonatu dla dra Bielińskiego w Krynicy, proj. A. Szyszko-Bohusz, ANK, Sz-Boh, sygn. 232_3-6

3. Nałęczów. Przeobrażenia przestrzenne

3.1. UWARUNKOWANIA POWSTANIA I ROZWÓJ UZDROWISKA DO 1918 ROKU

Powstanie uzdrowiska, a także rozwój i nazwa miejscowości wiążą się z rodziną Małachowskich herbu Nałęcz. W 1751 roku starosta wąwolnicki, Stanisław Małachowski, kupił majątek – klucz dóbr bochotnickich od Aleksandra Gałęzowskiego¹⁴⁷. Już w momencie kupna majątku nie dysponował on wystarczającą kwotą – 90.000 złotych i zgodnie z umową wpłacić miał jedynie 28.000. Nie posiadając jednak wystarczających środków zaciągnął pożyczkę od właściciela sąsiednich dóbr Czesławice, Tomasza Piotrowskiego, w kwocie 60.000 złotych (do spłaty 78.500 zł w przeciągu roku). Długu jednak nie spłacił, a egzekucję wierzytelności hamował obiecując pomoc synowi ojciec – słynny krajczy wielki koronny Adam Małachowski¹⁴⁸. Dopiero po jego śmierci w 1767 roku długi syna zostały spłacone. W latach 1771–1777 Stanisław Małachowski wykupywał od drobnej szlachty sąsiadujące tereny: grunty wsi Sadurki i część Czesławic. W 1772 roku zmarła żona Stanisława Marianna z Potockich Małachowska, co mogło być jednym z powodów stopniowego popadania w długi w wyniku hazardu¹⁴⁹. Zmusiły one Stanisława Małachowskiego do sprzedaży całego klucza dóbr nałęczowskich w 1784 roku kuzynowi Antoniemu Małachowskiemu, któremu przekazał również

starostwo wąwolnickie¹⁵⁰. Sam przeniósł się do wsi Osówka w powiecie zaklikowskim.

Antoni Małachowski podobnie, jak wiele osób w tym okresie czasu cierpiał na dnę moczanową (artretyzm) – podagrę. Ostry ból związany z zapaleniem stawu dużego palca stopy był wówczas chorobą dotykającą przede wszystkim ludzi bogatych, na co wpływ mogły mieć nieodpowiednia dieta i predyspozycje genetyczne. Ataki choroby leczono między innymi kąpielami mineralnymi, a w Nałęczowie istniało kilka źródeł wody żelazistej. Do kąpiei używano wody ze źródła znajdującego się na terenie parku – dzisiejszego źródła Celińskiego. Prawdopodobnie początkowo z kąpiei korzystał Antoni, jego rodzina i znajomi, co nie miało charakteru komercyjnego, ani nie wymagało większych inwestycji. Antoni Małachowski zmarł w 1796 roku, a majątek przeszedł na małoletnie dzieci i wdowę. Wdowa wraz dziećmi mieszkała w pałacu do 1800 roku, później przeniósł się do dóbr Borkowice w Sandomierskiem¹⁵¹.

Na początku XIX wieku do Nałęczowa zaczęło przyjeżdżać coraz więcej gości i kuracjuszy i był to okres, kiedy dla ich przyjęcia zaczęto wznosić pierwsze budynki związane z funkcją uzdrowiskową: łaźienki i budynek gościnny dla gości. Najwcześniejsze informacje o istnieniu zakładu leczniczego pochodzą z 1807 roku. Od tego momentu można mówić o rozpoczęciu działalności uzdrowiskowej. Nałęczów odwiedzany był przez księcia Adama Czartoryskiego i biskupa łuckiego Cieciszowskiego (później-

147 Aleksander był jednym ze spadkobierców kasztelana lubelskiego Felicjana Gałęzowskiego, po śmierci którego otrzymał klucz dóbr bochotnickich. Za: M. Tarka, *Dzieje Nałęczowa*, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa, 1989, s. 51.

148 Adam Małachowski, krajczy wielki koronny, zasłynął z hulaszczego trybu życia, niepohamowanego obżarstwa i opilstwa, znany był jako „zabójca ludzkiego zdrowia, wielu albowiem ludzi zalanych winem poumierało, niektórzy nawet w jego domu zasnęli na zawsze snem śmiertelnym”. Za: J. Skalski, *Medycyna...*, op. cit., s. 348.

149 Grą, która doprowadziła Stanisława Małachowskiego do ruiny finansowej, był mariasz, tradycyjna polska gra karciana, szczególnie popularna w pierwszej połowie XVIII stulecia. Nazwa wzięła się od zgłaszanych w trakcie gry mariaszy – król z wyznikiem (król z damą) jednego koloru. Gra doczekała się licznych wzmianek w literaturze polskiej, m.in. na kartach *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza. Za: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Mariasz>, dostęp: 11.08.2018.

150 M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 52, 53.

151 Ibidem, s. 57.

Il. 50. Stanisław Małachowski, mal. Jan Chrzciciel Lampi, oraz herb na fasadzie pałacu Małachowskich, źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lampi_Stanis%C5%82aw_Ma%C5%82achowski.jpg, dostęp: 11.08.2018

szego arcybiskupa mohylowskiego)¹⁵². W 1816 roku klucz dóbr nałęczowskich odziedziczył najstarszy syn Antoniego Ludwik¹⁵³.

Ludwik Małachowski zlecił badania analityczne wód mineralnych i rozwinął działalność uzdrowiska, oddając do dyspozycji gości kilku-pokojowy dom nad źródłem (tzw. dworek biskupi), stary i nowy pałac, oberżę, oraz dom zajazdny z miejscem dla koni i pojazdów. Na stałe zatrudniono lekarza – dra Walentego Dysiewicza¹⁵⁴. W 1817 roku po raz pierwszy w naukowy sposób zbadano wodę z nałęczowskiego źródła, poddając ją analizie chemicznej¹⁵⁵. Do uzdro-

wiska przybywali liczni goście, w tym wielu Rosjan. Mieszkańcy Lublina w tym czasie korzystali jednak z zakładu przyrodoleczniczego w pobliskim Sławinku¹⁵⁶.

W pierwszym okresie funkcjonowania uzdrowiska podstawową funkcję leczniczą pełniły łaźienki „na wzór warszawskich murowane i urządzone”. Zakwaterowanie oferował nowy dom gościnny „na 20 stancji”, zaś potrzeby żywieniowe i rozrywkowe zapewniały: „oberża, bilard, restauracja z trunkami i wszelkimi artykułami do dobrego stołu służącymi. Pałac i kilka dworków do najęcia przeznaczo-

152 *Zakład Leczniczy-Zdrowisko „Nałęczów”: egzystuje 125 lat: źródło szczawcy żelazistej radioaktywne*, 1925, s. 126.

153 M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 53.

154 Ibidem, s. 71.

155 Badania wykonał Józef Jan Celiński, profesor farmacji i chemii Uniwersytetu Warszawskiego (tzw. rozbiór Celińskiego). Wydana w styczniu 1817 roku broszura przedstawia ich wyniki. Kolejne analizy wykonali: w 1873 roku Napoleon Milicer, w 1877 Mattisen w Petersburgu, 1881 dr Aleksander Weinberg, 1909 Stanisław Orgelbrand. Za: *Z dziejów dawnego i współczesnego Nałęczowa. W 125. rocznicę powstania zakładu leczniczego i oddania źródeł mineralnych do użytku publiczności*. Zbiorowe wydawnictwo historyczno-pamiętkowe o Nałęczowie i jego okolicach z działem statystyczno-naukowym i literackim. Pod naczelną redakcją Zdzisława Kożuchowskiego i kierownictwem literackim Mieczysława Rogalskiego, reprint wydania z 1925, Zakład Leczniczy „Uzdrowisko Nałęczów” SA, Nałęczów 2006, s. 90–97.

156 Sławinek jako uzdrowisko oferujące kąpiele lecznicze dla lublinian funkcjonował od 1820 roku. Dzięki staraniom wspomnianego dra Dysiewicza powstał budynek łaźienek dysponujący czterema wannami, a w 1824 roku wody poddano pierwszej analizie wykonanej przez asesora farmacji Hincza. Od 1829 roku na Sławinku funkcjonował skromny zakład kąpielowy. Kolejne badania z lat 1856, 1873, 1877, 1882 potwierdzały własności chemiczne predysponujące do modnych ówczynie kąpieł żelazistych. Lata 80. XIX wieku przyniosły jednak rozwój uzdrowiska w Nałęczowie a niedoinwestowany i pozbawiony innych atrakcji Sławinek nie stanowił już konkurencji. Za: A. Pajewski, *Nasze zdrojowiska i uzdrowiska czym są i czemu być mogły*, „Wędrowiec” nr 22, Warszawa 18 (30) maja 1881. Szerzej na temat Sławinka pisze J. Kita, *Zapomniane...*, op. cit., s. 237–258.

Il. 51. Satyryczne przedstawienie podagry na rycinie z końca XVIII wieku, *The Gout* by James Gillray. Published May 14th 1799, oraz rysunek satyryczny przedstawiający cierpienia wyższych warstw społecznych z powodu chorób spowodowanych złym trybem życia, źródło: <http://morningreporttgh.blogspot.com/2015/03/lets-talk-about-common-problem-seen-on.html>, dostęp: 11.08.2018

nych¹⁵⁷. Główną przestrzenią spędzania czasu poza zabiegami był rozciągający się pomiędzy pałacem a budynkami uzdrowiskowymi park.

Uzdrowisko w Nałęczowie rozwijało się do powstania listopadowego, jednak zdewastowany przez wojska rosyjskie zakład kąpielowy, po upadku powstania nie podźwignął się z ruiny popadając w coraz większe zadłużenie. Po śmierci Ludwika Małachowskiego w 1856 roku spadkobiercy sprzedali klucz dóbr sędziemu pokojowi okręgu kazimierskiego, Tytusowi Rakowskiemu¹⁵⁸.

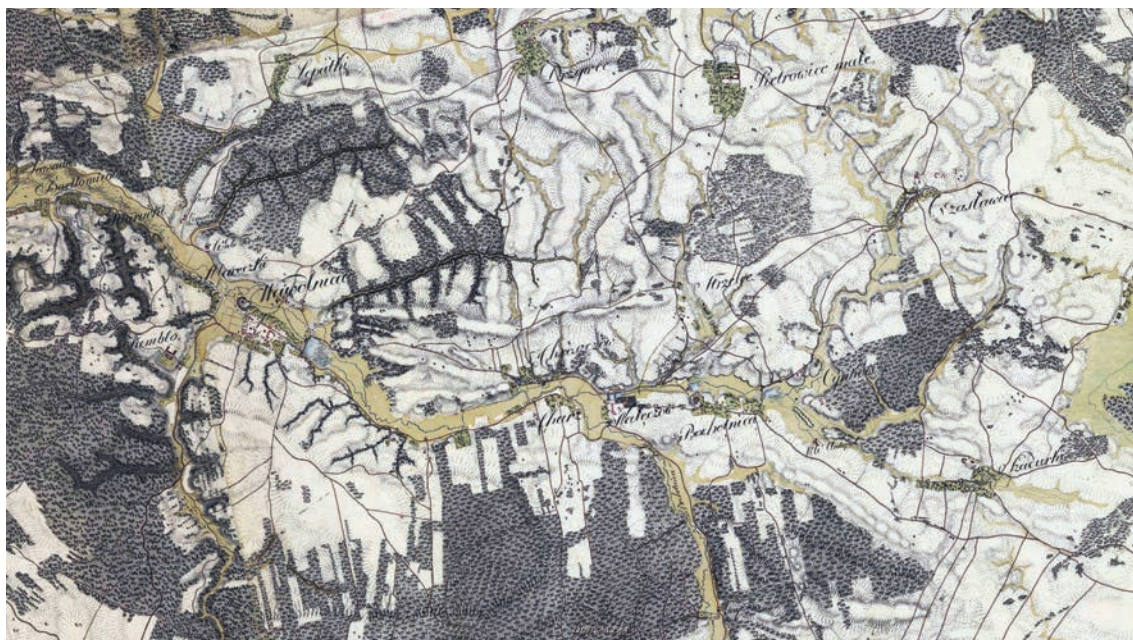
Carski ukaz o uwłaszczeniu chłopów z 1864 roku był jedną z przyczyn rozpadu klucza dóbr nałęczowskich. Odłączono wsie: Bochoćnicę, Cynków, Strzelce, Sadurki, Czesławice i Chruszczów. Po 1876 roku rozpoczęła się dalsza likwidacja dóbr, wówczas będących w rękach Konstancji z Orłowskich Czermierziny. W latach 1880–1886 sprzedała ona folwarki Sadurki, Nałęczów, Antopol, Czesławice, Ludwinów i Strzelce. Wśród ziem wchodzących w skład klucza dóbr, majątki Nałęczów i Antopol, w których rozwijało się uzdrowisko, zostały zakupione przez inżyniera Michała Górskiego w marcu 1880 roku za 93.700 rubli.

Dla historii uzdrowiska nałęczowskiego przełomowy był rok 1877, kiedy doktor Fortunat Nowicki wydzierżawił na 24 lata część dóbr nałęczowskich z parkiem i znajdującymi się w nim budynkami. W ramach umowy dzierżawnej Konstancja z Orłowskich Czermierzina zobowiązała się do przesunięcia traktu komunikacyjnego prowadzącego przez park poza jego granicę. Dzięki temu powstała droga biegnąca u podnóża Góry Armatniej, wzdłuż północnej granicy parku, a ruch nie przeszkadzał w spacerach kura-cuszom. Wytyczenie tej drogi (ulica Armatnia Góra) można uznać za pierwszą decyzję urbanistyczną. Rozwój Nałęczowa jako uzdrowiska w tym okresie nie byłby możliwy, gdyby nie nowe możliwości komunikacyjne. W 1875 roku została otwarta linia kolejowa Warszawa – Lublin – Kowel, przebiegająca kilka kilometrów od Nałęczowa (w kierunku północnym). Czermierzina doprowadziła również do ważnej z marketingowego punktu widzenia, zmiany nazwy stacji kolejowej z Miłocin na Nałęczów¹⁵⁹, co miało na celu podniesienie rangi miejscowości. Zlokalizowana około 8 km od parku zdrojo-

157 *Z dziejów dawnego...*, op. cit., s. 126, za: „Kurjer Warszawski” z 10 kwietnia 1821, nr 86.

158 W kolejnych latach Nałęczów zmieniali właściciele: 1866–1875 Franciszek Nowiński, 1875–1876 sekretarz gubernialny w Saratowie Mikołaj Bachmietiew (Bielowcew), generałowa Konstancja z Orłowskich Czermierzina z Podola. Za: J. Sołdek. *Wpisany w dzieje...*, op. cit.

159 M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 84. Linia kolejowa tzw. Drogi Żelaznej Nadwiślańskiej, budowana w latach 1874–77, miała przede wszystkim ułatwić transport zboża z Podola i Lubelszczyzny do Warszawy a dalej do Gdańska, oraz usprawnić komunikację pasażerską. Z punktu widzenia militarnego ważne było połączenie cytadeli warszawskiej z twierdzami w Modlinie i Dęblinie.

Il. 52. Okolice Nałęczowa pod koniec XVIII wieku. Fragment mapy First Military Survey (1763–1787), dostęp ze strony: West Gallicien [B XII a 100] – First Military Survey (1763–1787), własność: Österreichisches Staatsarchiv, domena publiczna, dostęp: 11.08.2018

wego stacja kolejowa była skomunikowana z zakładem powozami, które dowoziły gości.

Do prowadzenia zakładu leczniczego w lutym 1878 roku powołano spółkę, w skład której weszli oprócz Nowickiego lekarze Wacław Lasocki, Konrad Chmielewski oraz Władysław Sipniewski¹⁶⁰. Z czasem dołączali kolejni akcjonariusze, wśród nich inż. Michał Górski.

Warto przybliżyć sylwetki osób nazywanych „wskrzesicielami uzdrowiska”. Doktor Fortunat Nowicki urodził się 19 lutego 1830 roku w guberni wołyńskiej, zmarł 11 czerwca 1885 w Nałęczowie. Po ukończeniu studiów medycznych praktykował w Tambowie, gdzie zajął się tematyką zdrojowisk „podając projekt wskrzeszenia wód żelazistych w Lipiecku”. Zakładem leczniczym kierował przez 12 lat. W 1872 roku zainteresował się źródłami żelazistymi na terenie Królestwa Polskiego i Wołynia, między innymi w Szepetówce, później w Sławinku pod Lublinem i Celejowie, a w 1876 roku przybył do Nałęczowa. Początkowo Nowicki sam zdobywał fundusze, administrował i kierował zakładem, po trzech latach zdecydował się na zaproszenie do współpracy innych

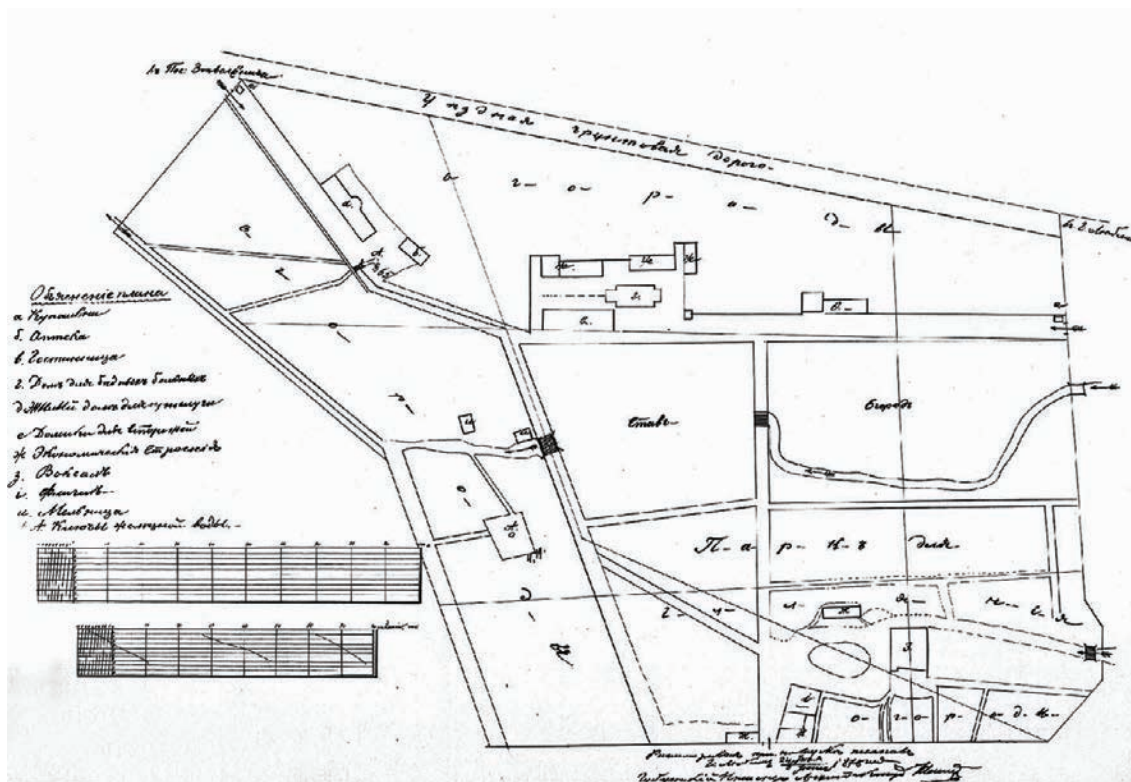
lekarzy. Dr Wacław Lasocki był szkolnym kolegą Nowickiego. Studiował w Kijowie. Za udział w powstaniu styczniowym został skazany na katorgę na Syberii w Issoli. Przebywał tam do 1873 roku wykonując zawód lekarza. W 1875 roku został naczelnym lekarzem kolei nadwiślańskiej. Do spółki nałęczowskiej dołączył w 1884 roku, zostając prezesem rady nadzorczej. Funkcję tę pełnił przez wiele lat. Po zaprzestaniu praktyki lekarskiej, zajął się działalnością filantropijną i organizacją Muzeum Ziemi Lubelskiej. Zmarł w 1922 roku.

Doktor Konrad Chmielewski pochodził z guberni kowieńskiej, był absolwentem medycyny na uniwersytecie w Moskwie. Za udział w powstaniu styczniowym został zesłany na wschód, skąd powrócił w 1869 roku i rozpoczął praktykę w Warszawie. Zakładem leczniczym w Nałęczowie kierował od 1886 roku, wcześniej zaznajamiając się ze specyfiką funkcjonowania uzdrowisk zagranicznych. Zmarł w 1899 roku¹⁶¹.

Inżynier komunikacji Michał Górski (jeden z budowniczych kolei nadwiślańskiej 1876), wchodząc do spółki (1878) umożliwił wykupie-

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ *Z dziejów dawnego...*, op. cit., s. 121–124.

Il. 53. Plan pomiarowy parku zakładowego w Nałęczowie z 1878 roku, wykonany przez Karola Kozłowskiego. Plan przedstawia sytuację po wytyczeniu nowej drogi, przebiegającej wzdłuż północnej granicy parku u podnóża tzw. Góry Armatniej, a także uregulowany układ założenia parkowego, które pełni funkcję parku zdrojowego. Odrys R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ

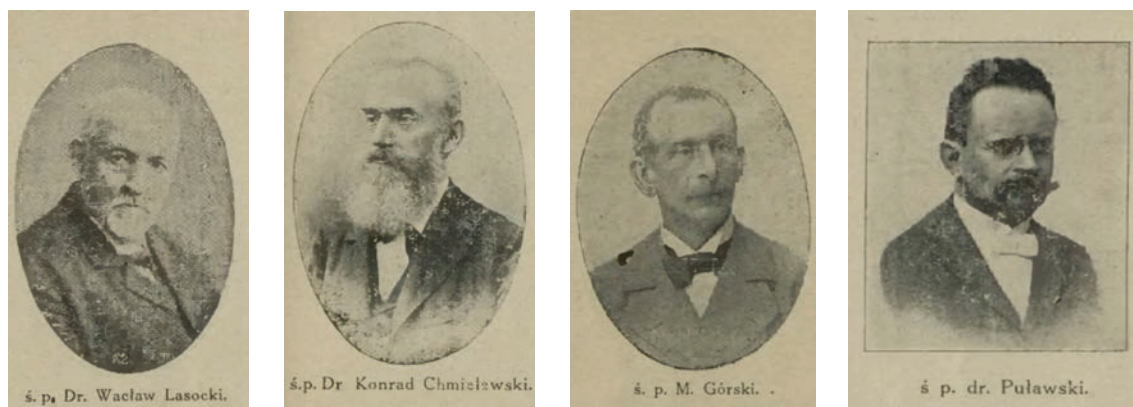
nie Nałęczowa od Czemierzyny (1879), dzięki czemu park zdrojowy wraz ze znajdującymi się w jego obrębie zabudowaniami przeszedł na własność zakładu¹⁶². Górski zajął się sprawami związanymi z planowaniem w pierwszej fazie rozwoju uzdrowiska jego zabudowy: doprowadził do parcelacji gruntów i był inicjatorem budowy (a także najprawdopodobniej projektantem) wielu willi. Parcelacja zakupionych terenów dała podstawy dla stworzenia zespołu zabudowy, którego charakter ściśle odpowiadał zamysłowi Górskiego – wolno stojących willi usytuowanych w dużych ogrodach (pow.

około 1 morgi), jako najbliższego otoczenia zakładu. Części położone dalej przeznaczone zostały na gospodarstwa rolne w kolonii nazwanej Nałęczów.

Modernizacja istniejącego zaplecza materialnego była podstawą dla funkcjonowania nowoczesnego uzdrowiska. Projekt przebudowy łazienek, zakładu leczniczego, hotelu oraz pałacu na cele domu zdrojowego zwanego „kursalem” lub „kurhauzem”, został zlecony warszawskiemu architektowi Karolowi Kozłowskiemu¹⁶³. Zmodernizowano również założenie parkowe regulując staw, wprowa-

162 W 1878 roku został przyjęty do spółki udziałowej do prowadzenia zakładu leczniczego w Nałęczowie z trzema udziałami na sumę 15.000 rubli. W 1880 roku kupił folwark Nałęczów i Antopol za 93.700 rubli, w tym część gruntów znajdujących się w granicach parku, dzierżawionych od 1877 roku przez doktora Fortunata Nowickiego. Nowy właściciel uhonorował zasady dzierżawy.

163 Karol Kozłowski urodził się w 1847 w Warszawie, zmarł w 1902 w Karlsbad. Studiował we Francji i w Warszawie m.in. pod kierunkiem Juliana Ankwiczcza. Był projektantem między innymi: kościoła Wniebowzięcia NMP (1893) w Sosnowcu, plebanii (1901), teatrów w Lublinie, i Mińsku, Filharmonii Warszawskiej (1901), rotund dla wystawiania panoram w Warszawie (na Dynasach oraz Golgoty przy ulicy Karowej), przebudów kościołów parafialnych w Żelechowie i Miastkowie Kościelnym, przebudowy Pałacu Brühla w Warszawie na Centralny Urząd Telefoniczny (1882), dworca kolejowego w Skierniewicach i szeregu kamienic czynszowych w Warszawie. Za: *Encyklopedia Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994, s. 379.

Il. 54. Jedni z pierwszych akcjonariuszy spółki zakładu leczniczego, oraz dr Arkadiusz Puławski, dyrektor zakładu w latach 1900–1907. Rep. Za: W. Cholewiński, *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach wraz z planami Nałęczowa i okolic*, 1934, Wyd. Księgarnia W. i J. Cholewińskich

dzając nowe zadrzewienia i urządzając aleje spacerowe¹⁶⁴.

Otwarty 20 czerwca 1880 roku Prywatny Zakład Wód Mineralnych i Hydroterapii (zwany w dalszej części Zakładem), rokował nadzieje na dobry biznes. Do Nałęczowa przyjeżdżali kuracjusze i goście spoza guberni lubelskiej: z Podola, Wołynia, guberni kijowskiej¹⁶⁵. W 1880 roku spółka liczyła już 366 udziałowców. Problemem w funkcjonowaniu i rozwoju uzdrowiska, wynikającym z sytuacji polityczno-gospodarczej, było opodatkowanie zakładu leczniczego, takie jak dla zakładu przemysłowego. Władze uzdrowiska zabiegały o uznanie go za „instytucję użyteczności publicznej”, co wiązało się z obniżeniem podatku. Stało się to dopiero w 1901 roku, gdy car Mikołaj II zatwierdził ustawę Towarzystwa Leczniczego „Nałęczów”¹⁶⁶. Tym samym spółka udziałowa została przekształcona w towarzystwo akcyjne. Cena akcji została ustalona na 250 rubli¹⁶⁷.

Początkowo jako środki lecznicze wystarczały wody mineralne stosowane w formie kąpiei i natrysków (hydropatia), spacerów i odpoczynku na świeżym powietrzu. W 1883 roku ofertę leczniczą poszerzono o kąpiele borowinowe. Powstała w 1894 roku własna jadalnia zakładowa umożliwiła wprowadzenie lepszej kontroli dietetycznej nad kuracjuszami¹⁶⁸.

Od końca lat 80. XIX wieku popularność Nałęczowa jako uzdrowiska zaczęła szybko rosnąć. Ograniczone zaplecze mieszkaniowe w budynkach stanowiących własność spółki, spowodowało, że kuracjusze zaczęli kwatrować w powstających w pobliżu willach. W obrębie Zakładu w 1891 roku mieściło się 140 pokoi gościnnych, a kolejnych 300 miejsc dostępnych było w willach.

Przełom wieków to okres zmian w sposobach leczenia. Sama hydroterapia nie podążała za duchem czasów. Nałęczów poddał się ogólnościowemu trendowi wprowadzania nowych metod leczenia. *Przeciążenia strony*

164 Autorstwo modernizacji nie jest dotychczas potwierdzone, jednak na terenach Lubelszczyzny pracował wówczas projektant ogrodów Walerian Kronenberg, autor między innymi parku w sąsiadujących Czesławicach, stąd w literaturze można spotkać się z przypisywaniem mu tej realizacji.

165 *Nałęczów i jego okolice. Przewodnik dla leczących się i lekarzy*. Warszawa 1897, s. 20.

166 *Zakład Leczniczy Nałęczów egzystuje 125 lat...*, op. cit., s. 129–130.

167 Udział w 1900 roku kosztował 5000 rubli. Tym samym spodziewano się powiększenia kapitału zakładowego oraz lepszego nim zarządzania, *nie pragniemy ażeby Nałęczów przyciągał finansistów i spekulantów*. A. Puławski, *Przyczynek do historii rozwoju naszych miejscowości leczniczych. Działalność lecznicza Nałęczowa za rok ubiegły (1900)*, odbitka z „Medycyny”, s. 8. Kapitał towarzystwa akcyjnego wynosić miał 200.000 rubli, za: *Ustawa Towarzystwa Zakładu Leczniczego Nałęczów*, Warszawa 1901.

168 A. Puławski, *Materiały do historii...*, op. cit., s. 17.

Il. 55. Widok panoramy Nałęczowa ze wzgórz nad rzeką Bystrą w kierunku Armatniej Góry, ok. 1900 r. Oznaczono 1 – stare łaźienki, 2 – willa „Widok”, 3 – willa „Podgórze”, 4 – zakład hydropatyczny i hotel zakładowy, repr. H. Zielińska, źródło: LWKZ

*psychicznej życia, a zaniedbania jego strony fizycznej wymogły zastosowania nowych metod leczniczych. Na tej drodze powstały: psychoterapia, fizjoterapia i leczenie zakładowe. Przyrodolecznictwo stworzył duch czasu. Szczególnie nowoczesna była psychoterapia stosowana w całej swej rozciągłości: poczynając od rozrywek – aż do hypnotyzmu*¹⁶⁹. Oprócz tego stosowano kąpiele słoneczne i powietrzne (werandowanie), światłoterapię, leczenie prądem¹⁷⁰, promieniami rentgenowskimi, masaż, diety, a nawet pracę fizyczną. Była ona rodzajem terapii manualnej realizowanej przede wszystkim w zakładzie, ale również korzystając z zaplecza szkół funkcjonujących w Nałęczowie.

Mimo bogatej oferty zabiegów leczniczych, główną metodą terapii w Nałęczowie pozostało wodolecznictwo. Pod koniec XIX wieku, bez wcześniejszego zapisywania się na kurację hydropatyczną i wskazań lekarza, skorzystanie

z kąpeli było bardzo trudne. Kuracjusze niezapisani na zabiegi, płacili o 50% więcej za kąpiele, zaś dla zamieszkujących poza zakładem (w willech) wszystkie usługi hydropatyczne i kąpiele były o 10% droższe¹⁷¹.

Od 1896 roku zakład nałęczowski otwarty był przez cały rok, jednak sezon zimowy przyciągał bardzo niewielu kuracjuszy (średnio 47 osób w latach 1896–1900). Jednym z powodów była słaba baza mieszkaniowa, oferująca ogrzewane pokoje i dostęp do bieżącej wody. Pokojami takimi dysponowały jedynie budynki zakładu: hotel zakładowy z kilkunastoma ogrzewanymi pokojami i hydropatia. Nowe inwestycje, takie jak ogrzewane łaźienki, zimowa weranda, zimowa sala gimnastyczna zaopatrzona w przyrządy gimnastyczne, kąpiele błotne, ogrzewane sale gier i czytelnice przyczyniły się do zwiększenia liczby kuracjuszy również w zimie¹⁷².

169 K. Tokarski, *Działalność lecznicza Zakładu w Nałęczowie, odczyt wygłoszony w sekcji balneologicznej warszawskiego Tow. Hygienicznego w dniu 12 maja 1910 roku przez dyrektora Zakładu d-ra Karola Tokarskiego*, Warszawa 1910, s. 6.

170 Leczenie prądem wprowadzono w 1887 roku. W tym samym roku Nałęczów prezentował się na wystawie higienicznej w Warszawie, gdzie zarząd miejscowości leczniczej otrzymał dyplom uznania I klasy za niezmordowaną pracę około rozwoju zakładu i za pożyteczną działalność na tym polu. Zarząd uzdrowiska aktywnie uczestniczył we wszystkich ważniejszych regionalnych wystawach, co było elementem wymienionej jego promocji. I tak w 1901 roku podczas wystawy rolniczo-przemysłowej w Lublinie, zdobyto złoty medal za nieustanne postępy w urządzeniach higieniczno-leczniczych, zaś srebrny medal za prace fizjograficzne z okolic Nałęczowa. Rok później zakład zdobył złoty medal za racjonalny sposób żywienia chorych przyznany na wystawie spożywczej w Łodzi. Za: A. Puławski, *Materiały...*, op. cit., s. 17–19.

171 *Regulamin dla chorych Zakładu Leczniczego w Nałęczowie*, 1899, Warszawa, wyd. K. Karolewski.

172 A. Puławski, *Przyczynek do...*, op. cit.

Przełom wieku XIX i XX to okres, w którym w Nałęczowie kształtuje się ośrodek działalności społeczno-lekarskiej i kulturalnej. Środowisko lekarzy pracujących w Nałęczowie było zaangażowane społecznie, a przebywający tutaj literaci i artyści dodatkowo wspierali działania patriotyczne. W zaborze rosyjskim, po upadku powstania styczniowego, było to szczególnie ważne. Nałęczów stanowił alternatywę dla uzdrowisk znajdujących się za granicą zaboru.

W Nałęczowie bywali w celach odbycia kuracji ale również odpoczynku, podczas którego pracowali twórczo: Bolesław Prus (w latach 1882–1910 spędzał tu wakacje), Stefan Żeromski (początkowo jako nauczyciel dzieci inżyniera Michała Górskiego, później stały mieszkaniec), Henryk Sienkiewicz, rysownik Michał Elwiro Andriolli, poeta i pisarz Leonard Sowiński, Deotyma (Jadwiga Łuszczewska), Stanisław Witkiewicz, Adam Pług (Antoni Pietkiewicz), pisarki Zofia Nałkowska, Maria Dąbrowska, Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Zenon Przesmycki, Stanisław Przybyszewski, Zygmunt Głogier¹⁷³.

Od początku XX wieku w Nałęczowie powstał szereg instytucji społecznych. Wznoszone wówczas budynki użyteczności publicznej posiadały charakterystyczny styl, wymykający się z prostych ram klasyfikacji, na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” określony jako „wiślano-bałtycki”¹⁷⁴. Wzorem innych miejscowości uzdrowskich, a przede wszystkim Zakopanego, z którym związki były najsilniejsze, dzięki mieszkającym w Nałęczowie lub z nim związanym inicjatorom i finansistom inwestycji publicz-

nych, dążono do podnoszenia poziomu życia i edukacji lokalnej społeczności. Na obrzeżach parku zdrojowego i miejscowości powstawały obiekty użyteczności publicznej dedykowane okolicznym mieszkańcom. W 1904 roku otwarto urządzone w bramie zachodniej parku ambulatorium dla włościan. Z inicjatywy Bolesława Prusa otwarto publiczne łaźnie (1905), co umożliwiło korzystanie z zasobów uzdrowiska również najuboższymi. W 1903 roku z inicjatywy doktora Kazimierza Chechowskiego zorganizowano „warsztaty koszykarskie” w Charzu koło Nałęczowa, zaś we wrześniu 1905 r. rozpoczęła działalność Szkoła Instruktorów Zabawkarskich im. Jana Blocha, zwana „szkołą przemysłu ludowego”. Powstała ona z inicjatywy dra Beniego. Budynek szkoły ukończono w 1907 roku. W 1908 roku powstała założona przez cztery Koła Ziemianek (lubelskie, chełmskie, janowskie i kluczkowickie) Szkoła Żeńska Gospodarstwa Wiejskiego w Nałęczowie¹⁷⁵. Na wschodnim skraju miejscowości w 1906 roku powstał Dom Ludowy (tzw. Ludowiec), w którym swoją siedzibę znalazły stowarzyszenia rolnicze Zgoda oraz Nałęczowskie Towarzystwo Kredytowe (tzw. Kasa)¹⁷⁶. Do Ludowca w 1908 roku przeniesiono z pałacu Małachowskich Muzeum Ziemi Lubelskiej, gdzie gromadzono zbiory regionalne i etnograficzne.

W 1906 roku założone zostało w Nałęczowie Towarzystwo Oświatowe „Światło”¹⁷⁷, którego jednym z działań było prowadzenie ochronki dla dzieci. Dzięki funduszom na wzniesienie siedziby dla ochronki, pochodzącym w więk-

173 J. Sołdek, *Wpisany w dzieje...*, op. cit., s. 11–12.

174 *Nałęczów jako placówka społeczno-oświatowa*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 37 z dn. 12.09.1931, s. 715–716.

175 „Plan i budowę zawdzięczamy bezinteresownej i z zapałem podjętej pracy p. dyr. Jana Łopacińskiego z Garbowa – zatem możliwe jest, że projektantem był ten sam architekt, który projektował cukrownię. Za: H. Zwistowski, *Szkoła Żeńska Gospodarstwa Wiejskiego w Nałęczowie w latach 1908–1936*, „Głos Nałęczowa”, s. 4.

176 Dużą rolę w kształtowaniu przedsięwzięć społecznych i nałęczowskiej oświaty rolniczej odegrał Stanisław Śliwiński, od 1895 roku właściciel folwarku Antopol. Był on inicjatorem spółki rolniczej Zgoda, spółki mleczarskiej, jednym z twórców Nałęczowskiego Towarzystwa Kredytowego, szkoły rolniczej dla włościan. A. Przeglasiński, *W kręgu Stanisława Śliwińskiego i nałęczowskiej oświaty rolniczej na przełomie XIX i XX wieku*, „Rocznik Lubelski” nr 35, 2009, s. 143–150.

177 Początkowo, w roku 1906, w Nałęczowie działało Koło Macierzy Szkolnej, z założenia apolityczne, powstałe z inicjatywy Stefana Żermarskiego, będące oddziałem Macierzy Szkolnej w Warszawie. Za: M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty pod nazwą „Światło” (1906–1917)*, „Rocznik Lubelski”, nr 16, 1973, s. 183–186.

Il. 56. Budynki użyteczności publicznej powstałe w Nałęczowie w pierwszych latach XX wieku. Od góry: Ludowiec, ochronka, Szkoła Przemysłu Ludowego, Szkoła Ziemianek, fot. N. Przesmycka, 2018

szości od Stefana Żeromskiego (honorarium za *Dzieje grzechu i Popioły*) oraz ze składek społecznych i książki wydanej w celu zdobycia funduszy pt. *Na nową szkołę*, w 1906 roku powstał nowoczesny budynek. Projekt nieodpłatnie wykonał Jan Witkiewicz-Koszczyk. Ochronka, Szkoła Ziemianek, Szkoła Przemysłu Ludowego noszą również cechy stylu zakopiańskiego, a przez rozwiązania materiałowe nawiązują do wzorców lokalnych¹⁷⁸.

Na początku XX wieku dyrektorem Towarzystwa Zakładu Leczniczego „Nałęczów” został dr Arkadiusz Puławski. Dla podniesienia prestiżu i popularności zdrojowiska, w latach 1906–1913 wydawano gazetkę – „Lista Gości

Nałęczowskich”, w której kilkakrotnie w trakcie trwania sezonu zamieszczano spis imion i nazwisk osób wizytujących zakład¹⁷⁹. Frekwencja w uzdrowisku w latach 1901–1907 wynosiła 830 osób w sezonie. O działaniach na rzecz unowocześniania Zakładu w tym okresie świadczy fakt, że już po roku istnienia towarzystwa akcyjnego powstała elektrownia¹⁸⁰.

W 1909 roku powstało Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa, którego pierwszym prezesem został Władysław Łypacewicz (w okresie II RP poseł na Sejm). Towarzystwo pełniło bardzo ważną funkcję lokalnego inicjatora działań społecznych i rozwojowych, a także dbania o wygląd i funkcjonowanie uzdrowiska. W celu stworzenia publicz-

178 W niniejszej monografii nie opisano szczegółowo architektury obiektów użyteczności publicznej o funkcji społecznej, skupiając się na tych, które bezpośrednio wiążą się z rozwojem funkcji uzdrowiskowej. Zagadnienia te są tematem osobnego opracowania.

179 A. Kaproń, *Zapomniane czasopismo nałęczowskie*, „Głos Nałęczowa”, 2010, s. 42.

180 W 1902 roku. APL, UWL, seria 8.5., Referat Elektryfikacji, sygn. 946.

Il. 57. Ulica Graniczna z widokiem na Ludowiec (po lewej stronie) i domy włościańskie. fot. Z. Czarkowski, 1913, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

Il. 58. Ulica Pałuby, rozwój zabudowy na wzgórzach w północnej części miejscowości, fot. Z. Czarkowski, ok. 1910, źródło: archiwum LWKZ

Il. 59. Panorama ze wzgórza Poniatówka w stronę kościoła i Ludowca, 1915, fot. Z. Czarkowski, źródło: archiwum LWKZ

nego parku i tym samym zabezpieczenia przed zabudową północno-wschodnich terenów, okalających uzdrowisko, zakupiono od rodziny Górskich obszar 28 morgów wawozów. W 1910 roku na odcinku od Chruszczowa do Bochotnicy wybrukowano drogę i zaczęto gromadzić środki na wzniesienie domu izolacyjnego, jednak wybuch I wojny światowej uniemożliwił jego budowę¹⁸¹.

W okresie I wojny światowej w uzdrowisku stacjonowały wojska, a w kilku obiektach zorganizowano punkty opieki medycznej. W sierpniu 1914 roku w zakładzie otworzono szpital dla żołnierzy rosyjskich¹⁸². Kwaterunki objęły nie tylko budynki Zakładu, ale również willi: „Andriollówkę”, „Litwę” – „Julianówkę”, „Mazowsze” – „Ustronie”, „Gwizdanówkę”, willę pp. Nagórskich oraz szkoły: „stolarnię” i „zabawkarnię”. Brakowało wielu podstawowych produktów, a przede wszystkim opału. *Właściciele willi wycinali na opał drzewa rosnące koło domów i rozbierali płoty*¹⁸³. Mimo trwającej wojny, w 1915 roku Zakład szykował się do otwarcia sezonu, jednak zbliżający się front udaremnił te plany. Co gorsza, stacjonujące w okresie letnim wojska przyczyniły się do dewastacji budynków

Zakładu (hotelu), parku i willi, w których stacjonowali żołnierze. Część mieszkańców opuściła Nałęczów, zamknięto szkołę ziemianek i pocztę. Istniało zagrożenie, że wycofujące się wojska spalą pałac i Zakład, jako miejsca, w których mogła być możliwość kwaterunku, jednak dzięki dyplomacji pracowników administracji Zakładu Leczniczego, generał Kisielewski obiecał „spalić je tylko w ostateczności”¹⁸⁴.

30 lipca 1915 roku do Nałęczowa wkroczyły wojska austro-węgierskie i niemieckie. Po kilku dniach region nałęczowski znalazł się pod okupacją austro-węgierską (1914–1918). Stacjonujący przez dwa tygodnie w Nałęczowie arcyksiążę Józef Ferdynand zamieszkał w starym pałacu (oficynie), kursal przeznaczono na kasyno, a park zamknięto. W okresie okupacji austriackiej, z uwagi na stosunkową swobodę w funkcjonowaniu organizacji, w Nałęczowie rozwinął się ruch niepodległościowy oraz zaczęły funkcjonować szkoły. Szczególne ożywienie nastąpiło w momencie przyjazdu do Nałęczowa w celach werbunkowych legionistów z I Brygady¹⁸⁵. Zimą 1918 roku ponownie otwarto Zakład.

181 *Znaczenie zdrojowisk i letnisk dla społeczności i państwa, Nałęczów. Zdrojowisko i letnisko. Sezon 1928/29*, Wyd. Komisji Zdrojowej, 1928, red. F. Petruczyński, s. 47.

182 Był to szpital nr 87 brygady nowoczekarskiego pułku piechoty zmobilizowany naprędce i pchnięty wraz ze zwycięską ofensywą ku granicy austriackiej za: J. Babinicz-Witucka, *Nałęczów w czasie I wojny światowej – wybrane wydarzenia*, „Ochrona Zabytków” 1/2015, s. 7.

183 Ibidem, s. 8.

184 Ibidem, s. 9.

185 Żołnierzy zakwaterowano w willach: „Aurelia”, „Saski Dworek”, „Lira”, „Zofijówka” oraz w Hotelu Centralnym.

3.2. PRZEOBRAŻENIA UKŁADU PRZESTRZENNEGO DO 1918 ROKU

Naturalne bogactwa przyrodnicze i krajobrazowe stały się główną przyczyną powstania uzdrowiska w Nałęczowie. Bijące w dolinie rzecznej źródła oraz pokłady borowiny stanowiły bezpośrednie produkty lecznicze. Całości dopełniał łagodny klimat, czyste powietrze i przepiękny, pagórkowaty krajobraz. Położenie zakładu leczniczego w dolinie niewielkich rzek Bochatniczanki i Bystrej, wśród lessowych wzgórz, poprzecinanych równoleżnikowo wąwozami, „osamotnione” pagórki¹⁸⁶ stanowiące wspaniałe punkty widokowe, to wszystko stwarzało odpowiednie warunki do spacerów, którym przypisywano właściwości terapeutyczne.

Za najstarszy, wiarygodny przekaz kartograficzny pokazujący układ topograficzny, zabudowę i trakty komunikacyjne na terenie Nałęczowa można uznać austriacką mapę wojskową z początku XIX wieku¹⁸⁷. Powstanie mapy wiązało się z koniecznością stworzenia dokładnego planu na cele powiększającego się imperium habsburskiego. Nałęczów, Chruszczów i Bochatnica tworzą wówczas zespół sąsiadujących ze sobą jednostek osadniczych, wśród których wyróżnia się właśnie Nałęczów. Najważniejsza z dróg, prowadząca z Lublina, przez Wąwolnicę w kierunku Kazimierza nad Wisłą przebiega zgodnie ze szlakiem handlowym, pochodzącym jeszcze z czasów średniowiecznych, w dolinie rzek. Osadnictwo rozciąga się po obydwu stro-

nach rzeki Bochatniczanki (wówczas zwanej Samicą)¹⁸⁸. Nałęczów, w tym czasie majątek ziemski i siedziba zarządu klucza dóbr rodziny Małachowskich, wyróżnia się widocznym parkiem o układzie geometrycznym oraz licznymi zabudowaniami murowanymi tworzącymi, układy dziedzińców gospodarczych w strefie folwarków.

Wspomniany trakt komunikacyjny przebiegał w strefie obecnego parku, w układzie alei Kasztanowej i ulicy Poniatowskiego, przekraczając rzekę w rejonie kościoła. Założenie pałacowo-ogrodowe powiązane było reprezentacyjną osią komunikacyjną, obsadzoną lipami, z terenem osady przy kościele w Bochatnicy. Zabudowa majątku mieściła się po obydwu stronach rzeki. Ogrodzony zespół budynków najprawdopodobniej opisanych w inwentarzu z końca XVIII wieku: *browar wraz z gorzelnią, spichlerz, obora, studnia, oraz piwniczka murowana...* znajdował się w południowej części założenia. Na planie, pośród zabudowań wyraźnie widoczne są budynki murowane w miejscu dzisiejszego pałacu oraz tzw. starego pałacu.

Pierwsze łazienki na potrzeby kąpieli leczniczych coraz większej liczby gości (stancje kąpielne) urządzono za czasów Małachowskich w pobliżu źródła Celińskiego. Ponieważ w dokumentach źródłowych nie ma bezpośrednich wskazań o budowie obiektów, J. M. Sołdek formułuje hipotezę, że zorganizowano je w przebudowanym budynku, w obrębie zabudowań tzw. folwarku chruszczowskiego. Jako obiekty szczególnie nadające się do takiej funkcji, wskazuje na browar lub gorzelnię¹⁸⁹. Analizując austriacki plan, widzimy jest murowany budy-

186 Do wartości kulturowych należy zaliczyć toponimy związane z miejscowymi tradycjami, np. „Krzyżowa Góra”, „Góra Poniatowskiego” czy „Armatnia Góra”. Góra Poniatowskiego, obecnie zadrzewione wzniesienie, było wyraźnie widocznym wyniesieniem terenu wznoszącym się nad doliną Bochatniczanki. Przy nim rozdwajały się trakty komunikacyjne – w kierunku północnym późniejsza ulica Poniatowskiego oraz wzdłuż doliny rzeki do Bochatnicy. Jak podaje badacz i regionalista z przełomu XIX i XX wieku Henryk Wierciński, miejscowa tradycja wiązała się z odwiedzinami Nałęczowa przez Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1787 roku, gdy w drodze powrotnej z podróży do Kaniowa, król tutaj się zatrzymał i został podjęty podwieczorkiem na tym wzniesieniu. Za: H. Wierciński, *Z przeszłości Nałęczowa*, „Ziemia”, 7 X 1911, r. II, nr 40, s. 654.

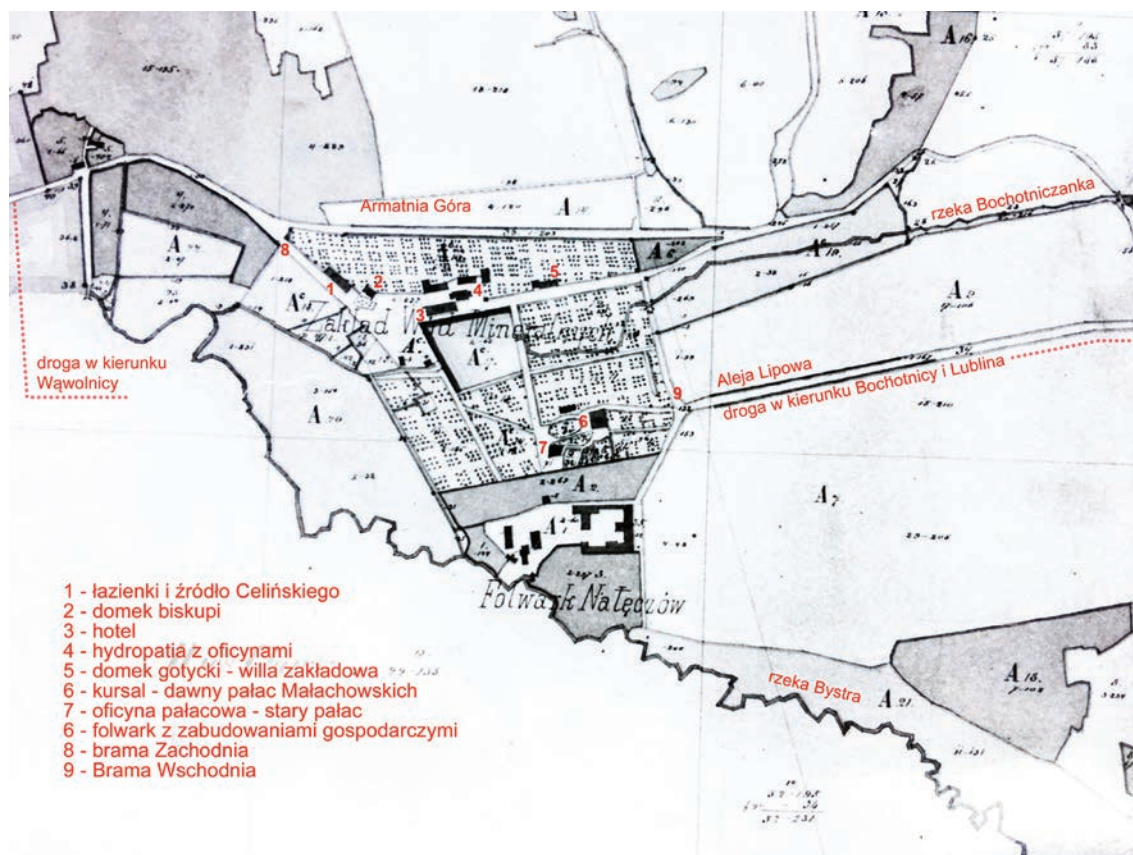
187 Fragment obejmujący teren Nałęczowa jest jednak późniejszy, ponieważ obszar III zaboru austriackiego, czyli tzw. Galicji Zachodniej, został skartografowany w latach 1801–1804 pod kierunkiem płk. Antona Mayera von Heldensfeld, zanim Austria te tereny utraciła. Za: <http://www.iaepan.edu.pl/galicja>, dostęp: 11.07.2018.

188 S. Olszewski, *Staw parkowy znowu będzie piękny*, „Głos Nałęczowa”, 1998, s. 30–31.

189 J. M. Sołdek, *Osobliwości, zagadki i tajemnice Nałęczowa. Nałęczowscy Powstańcy Sybiracy 1863*, Nałęczów 2013, s. 71.

Il. 60. Najstarsze znane odwzorowanie kartograficzne zabudowy Nałęczowa z okresu, gdy stał się własnością Stanisława Małachowskiego, sprzed przebudowy na siedzibę rodową. Fragment mapy First Military Survey, pomiar z lat 1801–1804 Galicja zachodnia, źródło: www.mapire.eu, dostęp: 22.08.2018

Il. 61. Nałęczów, pow. Puławy. Plan dóbr... Antopol z 1880 r., cz. III, wyk. przez geometrę S. Krzyżanowskiego, źródło: archiwum LWKZ w Lublinie, oprac. N. Przesmycka

Il. 62. Układ przestrzenny Nałęczowa ok. 1897 roku. Oznaczenia (wg oryginalnego podpisu): 1 – willa p. Michalskiego, 2 – doktorowej Walickiej, 3 – p. Rosenfejna, 4 – p. Jasińskiego, 5 – p. Czarneckiej, 6 – doktorowej Walickiej, 7 – p. Tenenbauma, 8 – doktorowej Benni „Widok”, 9 – plac doktora Lasockiego, 10 – doktorowej Benni „Podgórze”, 11 – doktorowej Chmielewskiej „Oktawia”, 12 – p. Ciecieszowskiej „Ukraina”, 13 – p. Marcina, 14 – p. Białkowskiego, 15 – p. Kubaszewskiej, 16 – p. Łuszczyńskiego, 17 – p. Krawczyńskiego, 18 – p. Nowakowskiego, 19 – Zakładu „Niespodzianka”, 20 – p. Wiercińskiego, 21 – p. Sędziakowskiej, 22 – p. Przyłuskiej, 23 – p. Krasickiej, 24 – p. Górskiego, 25, 26 – p. Potkańskiej „Regina”, 27 – p. dr Zawadzkiego „W. Róż”, 28 – p. Maślakiewiczza „Aurelia”, 29 – p. Bobra, 30 – p. Nagórskiego „Nagórze”, 31 – p. Przyłuskiego (plac), 32 – p. Truszkowskiego, 33 – dr Talko „Tolin”, 34 – p. Millera, 35 – p. Bagieńskiego, 36 – p. Nagórskiego (murowana), 37 – bar. Gotleba „Zacisze”. Oprac. N. Przesmycka na podstawie planu zamieszczonego w *Przewodniku dla leczących się i lekarzy...*, op. cit.

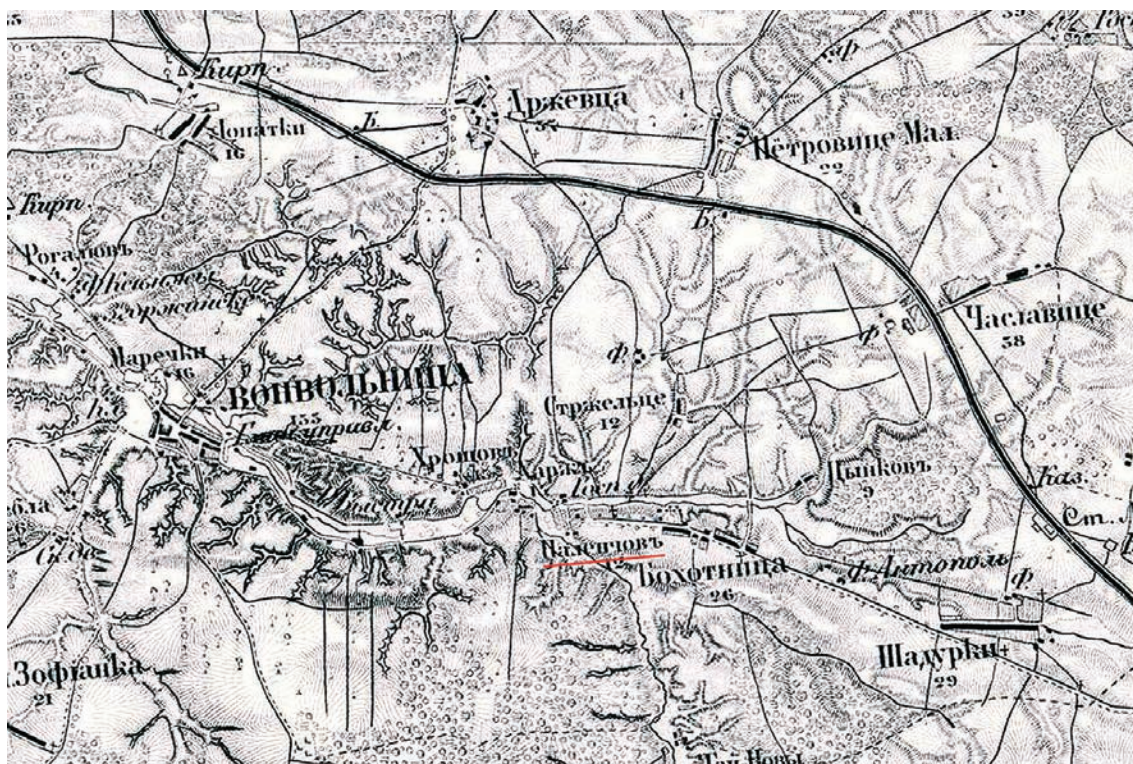
nek, znajdujący się w miejscu obecnej hydrotatii, o obrysie zbliżonym do prostokąta. Obiekt ten mógł być pierwszym budynkiem o funkcji balneologicznej.

Układ urbanistyczny Nałęczowa ukształtowały decyzje z okresu tak zwanego „wskrzeszenia uzdrowiska”. Przebudowa traktu komunikacyjnego (1877), wynikająca z umowy dzierżawnej pomiędzy Nowickim a Czemierziną, pozwoliła kuracjom w wygodny sposób korzystać z parku, który uwolnił się od uciążliwości wynikających z użytkowania drogi. Nowy przebieg traktu w kierunku Wąwolnicy wyznaczył północną granicę parku zdrojowego – ulicę Armatnia Góra.

Na osi założenia pałacowego ukształtowanej w układzie nowego pałacu w kierunku wschodnim uregulowano aleję, obsadzoną lipami. Ulica ta jest obecnie najbardziej rozpoznawalnym elementem układu urbanistycznego Nałęczowa (aleja Lipowa).

Układ urbanistyczny i sposób zabudowy Nałęczowa jako miejscowości ukształtował się w wyniku parcelacji gruntów przez Michała Górskiego w 1880 roku. Podział na działki objął w pierwszej fazie teren wzdłuż alei Lipowej i ulicy Armatnia Góra. Uregulowano drogę łączącą obie aleje, przechodzącą wzdłuż wschodniej granicy parku (ulica 1 Maja). Poza wspomnianymi ulicami nie wytyczono żadnych innych ciągów komunikacyjnych. Istniały oczywiście drogi polne i trakty lokalne, a za najbardziej atrakcyjne do celów spacerowych uznawano te w wąwozach.

W wielu opracowaniach pojawia się stwierdzenie, że Nałęczów został zaprojektowany i rozparcelowany jako „miasto-ogród”. Badacz dziejów Nałęczowa M. Tarka pisał: *Dr Fortunat Nowicki znacznie przyczynił się do ukształtowania koncepcji Nałęczowa jako miasta-ogrodu, dalej zaś: Założyciele nowego uzdrowiska, zmierzając do utworzenia miasta-ogrodu*

Il. 63. Fragment mapy z 1872 roku ukazującej okolice Nałęczowa (nazwa podkreślona). Widoczna linia kolejowa i dominujące w układzie miejscowości Wąwolnica, Bochothnica i Sadurki. źródło: www.mapire.eu, dostęp: 22.08.2018

du przewidywali, że najwyżej 1/6 część obszaru każdej parceli może zostać zabudowana¹⁹⁰. Idea miast-ogrodów w momencie parcelacji gruntów zaplanowanej przez ówczesnego właściciela Michała Górskiego (1880) jeszcze nie istniała, mimo to powstały układ przestrzenny pozwala na nazywanie go takim.

Urbanistyczna koncepcja miasta-ogrodu pojawiła się dopiero w 1889 roku z inicjatywy Ebenezera Howarda, a więc po parcelacji terenu¹⁹¹. W tym samym roku ukazała się broszura autorstwa Nowickiego *Projekt urządzenia bulwarów w Nałęczowie*, w której zwraca on uwagę na konieczność zagospodarowania zieleni i uporządkowania traktów komunikacyj-

nych i wzgórz. Po raz pierwszy sformułowanie miasto-ogród, odnośnie Nałęczowa użyto w przewodniku z 1925 roku. „Ci stali, inteligentni mieszkańcy Nałęczowa stworzyli ten idealny, wymarzony typ miasta-ogrodu pod Zakładem Nałęczowskim. I rzeczywiście, Nałęczów mimo 125 lat egzystencji, ciągle rozwijającego się zakładu, nie stał się miastem, nie stworzył koło siebie koszarowych domów i kurytarzowych ulic, dymiących fabryk, brudnych targowisk. Nałęczów stał się miastem-ogrodem utonął w zieleni otaczających sadów, rozsypał się wkoło wieńcem posesyj”¹⁹². Należy podkreślić, iż w roku 1925 idea miasta-ogrodu była najbardziej popularną koncepcją urbanistyczną,

190 J. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 88, 89.

191 Pierwsze wydanie książki ukazało się w 1898 roku pod tytułem *To-morrow: A peaceful path to real reform*. Idea miast-ogrodów bardzo szybko została dostrzeżona i wcielana w życie. Jej podstawą było przeciwstawienie się miastom przemysłowym, o wadliwej organizacji społecznej i uciążliwych warunkach życia. Już w 1899 roku spółka First Garden City Ltd. zakupiła grunty w celu zbudowania modelowego miasta. W 1904 roku ogłoszono konkurs na projekt pierwszego miasta-ogrodu – Letchworth. Modelowe osiedla i miejscowości powstawały w wielu krajach. W Polsce nowymi ideami interesowali się przede wszystkim higieniści ze środowiska warszawskiego i krakowskiego. Od 1912 roku można zauważyć nawiązywanie do howardowskich idei praktycznie we wszystkich konkursach urbanistycznych oraz w realizacjach z kolejnych lat (np. Konkurs na Projekt Wielkiego Lublina z 1925 czy projekt dzielnicy Dziesiąta w Lublinie).

192 *Z dziejów dawnego...* op. cit., s. 64.

Il. 64. 1882, Plan sytuacyjny Zakładu Leczniczego „Nałęczów”. Wyd. Kostka i Kulert w Warszawie, źródło: archiwum LWKZ w Lublinie

nic zatem dziwnego, że dostrzeżenie pewnych jej elementów w realizacji układu przestrzennego Nałęczowa z końca XIX wieku, pozwoliło na wysnucie tak optymistycznych wniosków. Nałęczów w 1880 roku nie był planowany jako miasto, wręcz przeciwnie – ściśle egzekwowane warunki zabudowy i towarzyszące im ceny gruntów powodowały, że stopniowo tworzyło się ekskluzywne „osiedle” willowe, w dużej części nastawione na zyski z wynajmu kwater.

Zabudowa willowa rozwijała się w dwóch kierunkach – na wschód, wzdłuż alei Lipowej i na zachód wzdłuż ulicy Armatnia Góra. Wznoszono wille murowane i drewniane, nawiązujące do tak zwanego stylu szwajcarskiego¹⁹³. Z czasem popularność zyskał styl zakopiański. Realizacje te stanowią o bogactwie krajobrazu architektonicznego Nałęczowa.

Dla rozwijającego się uzdrowiska problemem był brak (poza aleją Lipową i parkiem),

atrakcyjnych szlaków spacerowych w obrębie strefy zabudowanej. Nieurządzone a przede wszystkim niezacienione i kurzące się ulice nie sprzyjały przechadzkom w obrębie okolic parku i willi. Dr Fortunat Nowicki postulował konieczność uporządkowania ulic i ukształtowania ich w formie spacerowych, ocienionych bulwarów, które oprócz stworzenia dodatkowych 1740 prętów dróg urządzonych do przechadzek miały sprzyjać złagodzeniu niekorzystnego wpływu wiatru¹⁹⁴. Funkcję wiatrochronną pełniły również sukcesywnie wprowadzane zalesienia otaczających Nałęczów wzgórz, znajdujących się po północnej stronie miejscowości. Urządzenie publicznych bulwarów było trudne wobec sytuacji własnościowej, ponieważ ulice przylegały do terenów prywatnych wili należących do właścicieli o różnym stopniu zamożności. Nowicki proponował składki proporcjonalne w stosun-

193 W 1912 roku architekci Józef Gałęzowski i Jan Witkiewicz prezentowali projekty domów w Nałęczowie na słynnej ogólnopolskiej wystawie „Architektury i wnętrz w otoczeniu ogrodowym”, która przyczyniła się do promocji koncepcji miasta-ogrodu. *Katalog wystawy architektury i wnętrz w otoczeniu ogrodowym*, Kraków 1912, s. 34, 37.

194 F. Nowicki, *Projekt urządzenia bulwarów w Nałęczowie*, 1884, s. 5–7.

ku do ilości posiadanych nieruchomości, mogących przynosić dochód¹⁹⁵. Powstające z czasem bulwary planowano wyposażyć w ławki i zieleni ozdobną, tworząc tym samym atrakcyjne przestrzenie publiczne.

Dbłość o przestrzeń publiczną Nałęczowa była jednym z przedmiotów działań powstałego w 1909 roku Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, które nabyło od rodziny Górskich tereny wąwozów, w celu przeznaczenia ich na 28-morgowy park publiczny, przeznaczony do spacerów. W 1910 roku własnym kosztem towarzystwa utwardzono drogę prowadzącą przez Nałęczów od wsi Chruszczów do Bochotnicy. W planach była również budowa

„domu izolacyjnego”, na którą zgromadzono fundusze, jednak wybuch I wojny światowej uniemożliwił rozpoczęcie prac¹⁹⁶.

Warunkiem rozwoju uzdrowiska była dostępność komunikacyjna. Komunikację pomiędzy stacją kolejową (w Miłocinie a później w Nałęczowie) i Zakładem zapewniały powozy, a w sezonie na kuracjuszy czekał na dworcu zakładowy omnibus. Problemem był stan drogi pomiędzy stacją kolejową a uzdrowiskiem. Zarząd uzdrowiska wielokrotnie zwracał się z prośbą o zbudowanie drogi do rządu gubernialnego, jednak wobec braku reakcji, wspólnie z właścicielami majątku Antopol utwardzono drogę własnymi środkami¹⁹⁷.

195 Proponował składkę wynoszącą 1 rubel srebrny na rok od każdego pokoju przeznaczonego na wynajem wpłaconą na wspólny cel przez Zakład, Górskiego i willarzy. Ibidem, s. 7.

196 *Nałęczów. Zdrojowisko i letnisko. Sezon 1928/29*. Jednodniówka pod red. F. Petruczyńskiego, Wyd. Komisji Zdrojowej w Nałęczowie, s. 47.

197 B. Prus, *Kronika tygodniowa*, „Tygodnik Ilustrowany” nr 22, 1905, s. 405–406.

3.3. OKRES MIĘDZYWOJENNY

Po zniszczeniach okresu I wojny światowej wiele obiektów wchodzących w skład zakładu leczniczego w Nałęczowie nie podniosło się z ruiny. Jednocześnie wraz z odzyskaniem niepodległości zmalał prestiż Nałęczowa jako „warszawskiego salonu letniego”¹⁹⁸. Odzyskanie niepodległości dało możliwość wyjazdu do uzdrowisk w górach i nad morzem, do miejscowości z lepiej rozwiniętą infrastrukturą oraz oferujących kuracje niedostępne w Nałęczowie. W latach 20. XX wieku Nałęczów zaczął rozwijać się nie tylko jako uzdrowisko, lecz również jako miejscowość o charakterze letniskowym. Lata 30. XX wieku to okres kryzysu, który dotknął również zakład w Nałęczowie. Problemy finansowe spowodowały wprowadzenie w 1936 roku zarządu komisarycznego. W 1936 roku Nałęczów reklamował się jako najtańsze uzdrowisko w Polsce. Opisując okres międzywojenny należy wspomnieć o otwarciu w 1928 roku Muzeum Stefana Żeromskiego w jego pracowni „Chacie”.

Od chwili wejścia w życie ustawy o uzdrowiskach z 23 III 1922 roku wznoszenie i przekształcanie budowli i urządzeń w uzdrowisku mogło być dokonywane jedynie zgodnie z zatwierdzonym planem zabudowania¹⁹⁹. Dla Nałęczowa, nieposiadającego aktualnego i dokładnego podkładu geodezyjnego, oznaczało to konieczność dużych inwestycji. Środki finansowe próbowa-

Il. 65. Fragmenty afisza Nałęczów – Zakład Leczniczo-Zdrojowisko. Cały rok otwarty. Naczelnny lekarz Dr. Med. W. Szczepiński..., 1930

no pozyskać różnymi sposobami. Często organizowano wydarzenia kulturalno-rozrywkowe np. loterie, zabawy, z których dochód przeznaczony miał być na konieczne cele inwestycyjne.

Przed powołaniem Komisji Uzdrowiskowej sprawami inwestycyjnymi zajmowała się Komisja Inwestycyjna. Komisję do spraw Nałęczowa *mianowano z urzędu* w 1925 roku, wkrótce przekształcono ją w Komisję Uzdrowiskową (1928)²⁰⁰. Do zadań komisji należało: ulepszenie dróg i chodników, elektryfikacja Nałęczowa, urządzenie targowiska, organizacja działalności i dbanie o budynki Dom Ludowego i łaźni miejskiej (tanich kąpiele im. B. Prusa).

W 1925 roku dookoła zakładu znajdowało się 60 wygodnie urządzonych willi, kilka pensjonatów, otwarty tylko w sezonie letnim hotel (przy bramie wjazdowej). Zjeść można było w jadalni

198 Ł. Heyman, *Co i jak zbudowano w Nałęczowie w okresie międzywojennym*, „Dzieje Lubelszczyzny”, tom VI, PWN, Warszawa 1987, s. 429.

199 Dz. U. 1922 nr 31, poz. 254. Kolejne wytyczne dotyczące kształtowania planów ogólnych i szczegółowych miejscowości uzdrowiskowych znalazły się w rozporządzeniu prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 roku, w którym za osiedla uznane zostały również uzdrowiska o charakterze użyteczności publicznej, (w myśl ustawy z roku 1922), na których ciążył obowiązek tworzenia statutu miejscowości oraz planu zabudowy opartego na „pomiarowych zdjęciach sytuacyjnych i wysokościowych”. Za: Rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. *O prawie budowlanym i zabudowywaniu osiedli*, Dziennik Ustaw, pozycja 202, s. 366.

200 W jej skład wchodził: Józef Sławiński – administrator Zakładu Leczniczego, Józef Konięcný – skarbnik, Zygmunt Pióro – sekretarz, członkowie: dyr. doktor Czarnota-Bojarski, Jan Żylski, Aleksander Górecki oraz przedstawiciele gminy, starostwa i województwa. *Znaczenie zdrojowisk i letnisk dla społeczności i państwa, Nałęczów. Zdrojowisko i letnisko...*, op. cit., s. 47

zakładowej i restauracji w pałacu oraz kilku jadłodajniach prywatnych. Podkreślano, że w niektórych z nich serwowana jest kuchnia rytualna dla „starozakonnych”²⁰¹. W okresie międzywojennym wyłącznie dla Żydów przeznaczone były pokoje w pensjonacie „Warszawianka” (w wili „Saski Dworek”, prowadzonej przez Putermana), w Hotelu Centralnym (w budynku należącym do rodziny Górskich, prowadzonym przez rodzinę Ajnsztajnow) oraz w willach „Widok” i „Osłoda”. Żydzi w Nałęczowie byli mniejszością, oprócz prowadzenia pensjonatów zajmowali się handlem i propinacją (zajazd „Piwiarnia” przy ul. Armatnia Góra i Szopena). Niektóre z zakładów i pensjonatów „wydawały” kąpiele, co do których jakości i rzeczywistych właściwości leczniczych lub higienicznych, można było mieć zastrzeżenia²⁰². Kąpiele te dodatkowo były konkurencyjne dla oferowanych przez Zakład, bo tylko on miał prawo oferowania kąpiele leczniczych.

W 1931 roku sporządzono wykaz wyposażenia sanitarnego nieruchomości w ramach akcji utrzymania porządku w domach mieszkalnych. Dostarczając dane do Starostwa Powiatowego w Puławach, wójt gminy Nałęczów wykazał istnienie w osadzie Nałęczów 90 domów mieszkalnych, z czego 73 posiadało nakryte śmietniki. W Nałęczowie dbałość o stan sanitarny osady wyrażała się między innymi liczbą celowo urządzonych i utrzymanych wychodków (106). We wsiach należących wówczas do gminy Nałęczów, wykazano 596 domów, z czego wychodki posiadało aż 520²⁰³. W wykazie pensjonatów, hoteli i willi z 1930 roku figuruje 46 pozycji, odnoszących się do 52 obiektów (w tym 7 willi należących do Zakładu)²⁰⁴.

W latach 1930–1931 inż. architekt Zygmunt Trojanowski²⁰⁵ opracował wytyczne dla rozwoju Nałęczowa²⁰⁶. Podstawowe założenia planistyczne dotyczyły stworzenia stref ochrony uzdrowiska i krajobrazu poprzez ustanowienie terenów wolnych od zabudowy: Góry Krzyżowej (dzisiaj Jabłuszko), doliny rzeki Bystrej, błoni bochatnickich, północno-wschodniej części Góry Poniatowskiego, wąwozów i terenów wsi Chruszczów. Komisja Zdrojowa zakupiła około 1 ha terenów wąwozów na zachód od Góry Armatniej, w celu stworzenia wolnej od zabudowy otuliny wokół uzdrowiska. Program rozwoju zabudowy zakładał wprowadzenie pięciu stref „rejonów budowlanych”: „I – wille dla letników, II – domy mieszkalne, III – działnice handlowe i przemysłowe, IV – place, na których budować nie wolno i V – osiedla w całym pasie ochrony sanitarnej”. W rejonie I i II obowiązywały parcele o powierzchni min. 3000 m², w III – 1000 m², z maksymalną powierzchnią zabudowy 25% działki. Usługi sytuowano w rejonie ulic Armatniej Góry, Pocztovej, oraz Paderewskiego. Pod zabudowę willowo-pensjonatową wyznaczono teren Kolonii Nałęczów (na północ od Armatniej Góry). W rejonie II oprócz zabudowy mieszkalnej znaleźć się miały „park dla dzieci” i park miejski, w rejonie III – parking i plac targowy. Wzgórza i wąwozy po stronie północnej miał objąć „rezerwat krajobrazowy”, podobnie obszar Góry Krzyżowej (Jabłuszko), Góry Poniatowskiego, błoni nad Bochatniczką i stoków nad rzeką Bystrą. Trojanowski od 1931 roku był zatrudniony przez „Zakład Leczniczy Nałęczów s.a.” jako opiniujący plany inwestycji w zdroju i jego otulinie²⁰⁷.

201 *Zakład Leczniczy-Zdrojowisko „Nałęczów”: egzystuje...,* op. cit.

202 Lekarz powiatowy reagując na niepokojące doniesienia kontrolował jakość i charakter usług. APL, UWL, Wydz. Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia, sygn. 360.

203 APL, Gmina Nałęczów, sygn. 39, s. 39–41.

204 *Wykaz (...) hoteli, pensjonatów i willi zdrojowiska Nałęczów*, 1930. źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie, sygn. MN/1361.

205 Trojanowski Zygmunt (1883–po 1945), architekt, absolwent Instytutu Inżynierów Cywilnych w Petersburgu, fotograf amator, kolekcjoner, członek Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Za: <http://tonzp.dziedzictwowizualne.pl/proweniencja/page:3>, (10.11.2018).

206 Ł. Heyman, *Co i jak...*, op. cit., s. 447–448.

207 Ibidem, s. 432, 444.

Il. 66. Pocztówka przedstawiająca ulicę Pocztową w Nałęczowie, okres międzywojenny, fot. F. Soczko, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

Il. 67. Widok z drogi we wsi Charz w kierunku wzgórza z dzisiejszą ul. Kościuszki, 1916. Oznaczono willę „Słoneczną”. Źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

Il. 68. Ul. Kościuszki, lata 20. XX wieku, fot. Z. Czarkowski, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie Biblioteka Nałęczowa

W założeniach planu regulacyjnego z 1930 roku zawarto również wskazówki dotyczące architektonicznego kształtowania zabudowy: „...przez wprowadzenie ładnych form w budowie i estetycznej elewacji”²⁰⁸.

W 1938 roku Komisja Zdrojowa podjęła działania na rzecz wykonania planu zabudowania Nałęczowa. W tym celu inżynier Józef Gawron, delegowany z Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie, zorganizował konferencję z przedstawicielami Związku Miast Polskich, Urzędu Wojewódzkiego i Wydziału Powiatowego, w celu ustalenia zakresu prac mierniczych. Nałęczów do tej pory nie posiadał żadnych aktualnych i wiarygodnych podkładów geodezyjnych. Zwrócono wówczas uwagę na utrudnienia w wykonaniu pomiarów wynikające z topografii terenu. Wśród wskazanych do wykonania prac wymieniono: triangulację 500 ha, poligonizację 400 ha, niwelację rąperów i ulic, pomiar szczegółów z polubownym ustaleniem granic na obszarze 400 ha, sporządzenie planów w skali 1:1000, 1:4000. Koszt prac oszacowano na 20.000–25.000 złotych. Zakład wyasygnował na ten cel 4.000 złotych. Brakujące 15.000 miało być kredytowane. Po ogłoszeniu przetargu na prace pomiarowe, spośród 10 oferentów wybrano inż. Gutkiewicza z Warszawy. Prace planowane na lata 1939–1940 przerwała wojna²⁰⁹.

Zaopatrzenie w infrastrukturę techniczną Nałęczowa przed II wojną światową można uznać za dobre. Wszystkie główne budynki Zakładu posiadały światło elektryczne, bieżącą wodę, kanalizację i centralne ogrzewanie. W 1924 roku z inicjatywy Zdzisława Kozuchowskiego powołano Straż Ogniową²¹⁰. W Nałęczowie funkcjonowała poczta, telegraf, telefon (w zakładzie o międzymiastowym połączeniu). Od 1930 roku na mocy umowy pomiędzy Komisją Zdrojową a Zakładem Leczniczym elektrownia zakładowa dostarczała prąd na cele oświetleniowe i techniczne (z wyłączeniem celów leczniczych) dla oświetlenia willi i ulic Nałęczowa²¹¹. Na początku lat 30. XX wieku wybrukowano główne ulice: al. Lipową (1936), Pocztową i Armatnią Górę (1932). Podczas przebudowy ulicy Lipowej zachowano istniejące drzewa oraz zabytkową XVIII-wieczną kapliczkę, usytuowaną nieco skośnie do przebiegu drogi.

Utworzenie Centralnego Okręgu Przemysłowego stwarzało dla Nałęczowa nowe możliwości rozwoju jako zaplecza wypoczynkowego i rekreacyjnego regionu Puław, dla planowanych i powstających fabryk: celulozy oraz kleju i żelatyny w Puławach, Wytwórni Samochodów i Wyrobów Metalowych „Fablok” w Czesławicach czy zakładów Baty w Wólce Gołębskiej²¹².

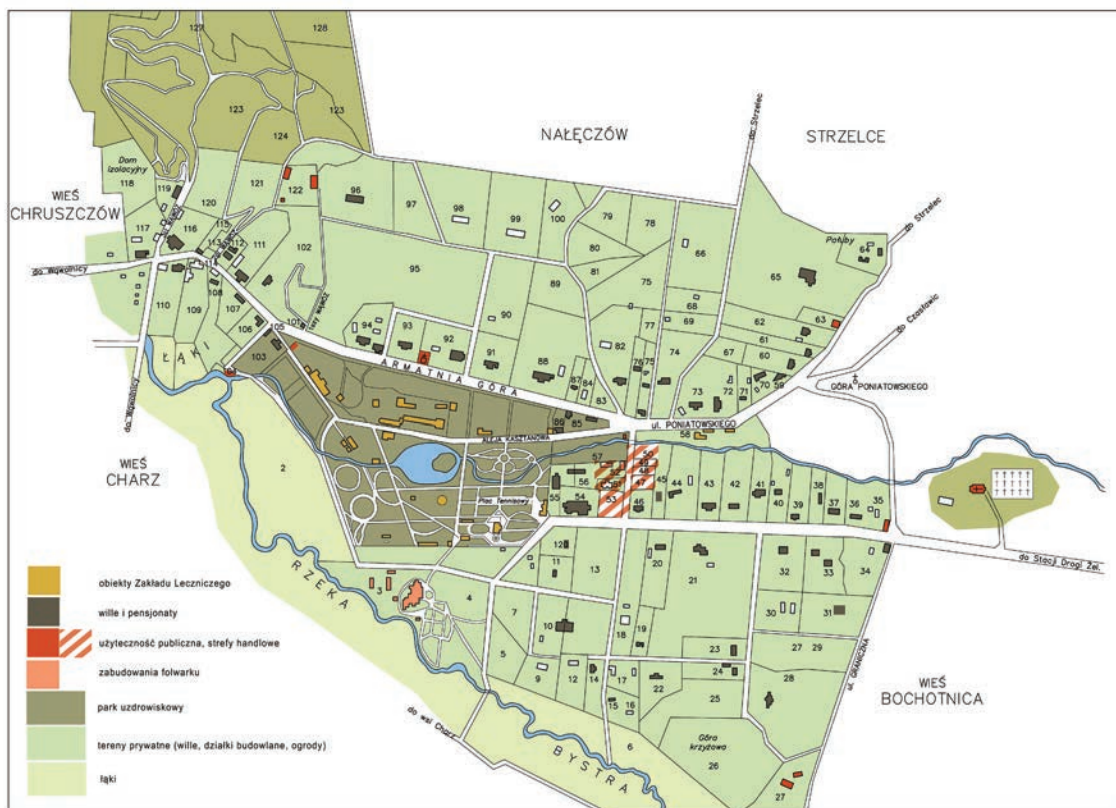
208 Ibidem, s. 431 za: *Wyciąg Protokołu VI posiedzenia Komisji Zdrojowej w Nałęczowie...*, 8 sierpnia 1930 r..., mnps.

209 APL, UWŁ, 403, Uchwała Komisji Zdrojowej w Nałęczowie o układaniu chodników.

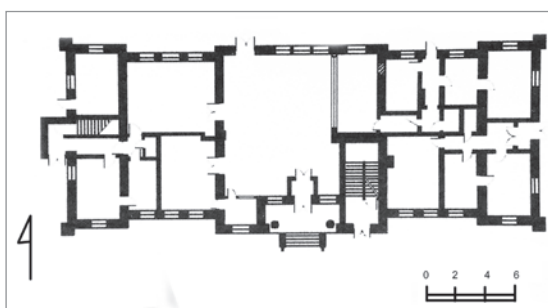
210 *Nałęczów. Zdrojowisko i letnisko...*, op. cit., s. 48.

211 APL, UWŁ, seria 8.5., Referat Elektryfikacji, sygn. 946.

212 M. Furtak, *COP Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939. Architektura i Urbanistyka*, Łódź, Kraków 2014.

Il. 69. Układ przestrzenny Nałęczowa w okresie międzywojennym. Oprac. N. Przesmycka na podstawie Cholewiński J., *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach wraz z planami Nałęczowa i okolic*, 1934, Wyd. Księgarnia W. i J. Cholewińskich
 LEGENDA (na podstawie opisu oryginalnego): 1 – Zakład Lecznicy, 2 – Zakład Lecznicy – łąki, 3 – Folwark Nałęczów, dwór, 4 – Folwark Nałęczów – park, 5 – Dawna kopalnia kamienia, sad, 6 – Dawna kopalnia kamienia, łąki, 7, 9, 25, 66, 78, 79, 81, 99, 100 – Place puste lub obiekty w budowie, 8 – Willa „Bagatela”, 10 – Willa „Uciecha”, 11 – Willa „Biały Domek”, 12 – Willa „Opatrzność”, wł. Stowarzyszenia Promień, 13 – Willa „Kaliszanka”, 14 – Willa „Sołtyśówka”, 15 – Willa „Nadłęczna”, 16, 17, 19, 20, 47, 48, 49, 50, 53, 69, 77, 80, 83, 84, 85, 89, 95, 97, 98, 105, 110, 114, 119, 120 – Domy mieszkalne, 18 – Willa „Gioia”, 21 – Willa „Pod Matką Boską”, 22 – Willa „Słoneczna”, 23 – Willa „Iwona”, 24 – Willa dom wypoczynkowy, wł. ss. Urszulanki, 26 – Góra Krzyżowa, 27 – Szkoła Ziemianek, 28 – Willa „Janina” wł. Szkoły Powszechnej, 29 – Willa „Salwe”, 30 – Willa „Polesie”, 31 – Willa „Spokój”, 32 – Willa „Aniela”, – Urząd Gminy, 33 – Willa „Chata”, 34 – Willa „Zacisze”, 35 – Dom Ludowy i willa „pod Kraszewskim”, mieszkania Zarządu Zakładu, 36 – Willa „Zofiówka”, 37 – Willa „Tolin” wł. Kuria Biskupia, 38 – Willa „Lira”, 39 – Willa „Biały Dworek”, 40 – Willa „Doktorska”, 41 – Willa „Nagórze”, 42 – Willa „Mazowsze”, 43 – Willa „Julianówka”, 44 – Willa „Ustronie”, 45 – Willa „Raj”, 46 – Willa „Regina”, 51 – Willa „Pocztą”, 52 – Plac targowy, dworski, 54 – Hotel „Centralny”, 55 – Willa „Saski Dworek”, pensjonat „Warszawianka”, 56 – Plac targowy, dworski, 57 – Plac Zakładowy, teren Zakładu, 58 – Domy Niespodzianka, (dla służby zakładowej), 59 – Willa „Zabawka”, 60 – Willa „Marjanówka”, 61 – Willa „Poniatówka”, 62 – Willa „Cecylia”, 63 – Ochronka im. Adama Żeromskiego, 64 – Willa „Pałuby”, Stowarzyszenie Urzędników Państwowych, 65 – Wille „Brzozy” i „Słowicza dolina”, 67 – Willa „Stokrotka”, 68 – Willa „Nadzieja”, 70 – Willa „Swoboda”, 71 – Hotel „Polonia”, 72 – Willa „Zosia”, 73 – Willa „Lucyna”, 74 – Willa „Marzanna”, 75 – Willa „Helenówka”, 76 – Willa „Kruszyna”, 82 – Willa „Maria”, 86 – Willa „Stara apteka”, 87 – Willa „Borowianka”, Ubezpieczalnia Społeczna, 88 – Willa „Ukraina”, 90 – Chata i Mauzoleum Żeromskich, 91 – Willa „Oktawia”, 92 – Willa „Podgórze”, 93 – Willa „Widok”, 94 – Wille „Ośłoda” i „Ośłódka”, 96 – Willa, 101 – Willa „Czekoladka”, 102 – Willa „Kurzejka”, 103 – Willa „Batorówka”, 104 – Kąpiele Ludowe im. Bolesława Prusa nieczynne, 106 – Willa „Gwizdanówka”, 107 – Willa, stali lokatorzy, 108 – Willa, 109 – Dom spalony, wł. Macierz Szkolna, 111 – Willa „Litwa”, niezamieszkała, 112, 113 – Willa Szumielówka, 115 – Willa „Jasna”, fabryka wyr. z drewna, 116 – Willa „Polesie”, 117 – Willa „Wołynianka”, 118 – Teren przeznaczony na „Dom izolacyjny”, 121 – Dom – willa, 122 – „Zabawkarnia” – Państwowa Szkoła Spółdzielni Rolniczej, 123, 124, 125, 126 – Wille w lesie.

Il. 70. Budynek dworca kolejowego w Nałęczowie, źródło: NAC, po prawej schemat rzutu parteru, źródło: archiwum KAU i PP

Niestety, fabryka Renault w Czesławicach nie wyszła poza stadium projektu.

Linia kolejowa Warszawa – Lublin – Kowel zapewniała podstawową dostępność komunikacyjną również w dwudziestoleciu międzywojennym. Stacja PKP Nałęczów została otwarta w 1925 roku, a dworzec kolejowy oddano do użytku w 1935 roku. Budynek dworca jest dwukondygnacyjnym, zwartym gmachem nakrytym czterospadowym, łamanym dachem. Gmach dworca wzniesiono w stylu narodowym, posługując się neorenesansowym detałem architektonicznym.

Od 1937 roku uruchomiono regularną linię autobusową do Lublina²¹³. Staraniem Komisji Zdrojowej u zbiegu dróg w kierunku Lublina, Puław i stacji kolejowej zlokalizowano przystanek autobusowy, przyznając na jego budowę w 1937 roku kwotę 2.000 złotych²¹⁴. Był to niewielki drewniany pawilon o wydłużonym sześciobocznym rzucie, wpisywał się w klin pomiędzy ulicami. Ochronę podróżnych przed warunkami atmosferycznymi zapewniać miał wysunięty o 1,5 m okap. Pawilon przetrwał wojnę, został przeniesiony na przeciwną stronę skrzyżowania. Od strony wschodniej budynek powiększono. Funkcjonował jako kiosk spożywczy i bar. Obiekt istnieje do dnia dzisiejszego (obecnie jako salon sprzedaży okien). W wyniku ostatniej przebudowy zmienił on jednak swój charakter i zatracił pierwotną formę architektoniczną.

W 1937 roku nadano nazwy ulicom, dotychczas ich nieposiadającym: ulica Szkolna – prowadząca do szkoły ziemianek, ulica Górskiego (nowo obsadzona modrzewiami), ul. Przesmyk (między posesjami pani Szybalskiej i pana Zagajewskiego, ulica Spokojna pomiędzy willą „Uciecha” a posesją dra Szczepińskiego, ul. Ką-

pielowa (do łaźni Prusa), ul. Żeromskiego (do „Chaty”), od szosy do stacji kolejowej ul. Polna, ul. Krzywa. Pierwszy wąż nazwano im. Lasockiego, drugi Fortunata Nowickiego, a trzeci – Bartosza Głowackiego²¹⁵.

Ochotnicza Straż Pożarna, skupiająca mieszkańców Nałęczowa, powstała w 1899 roku, jednak po kilku latach została rozwiązana. Jej funkcje przejął Zakład. Straż ogniowa została zorganizowana z inicjatywy prezesa Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa Zdzisława Kożuchowskiego w 1924 roku²¹⁶. Strażacy posiadali szopę na sprzęt, znajdującą się na terenie Zakładu (w miejscu obecnego Pawilonu Angielskiego)²¹⁷. Późniejszy prezes Zarządu Nałęczowa zebrawszy niezbędny sprzęt gaśniczy, wznowił działalność straży w nowo wybudowanej remizie na łakach przy ul. Poniatowskiego. Autorem projektu architektonicznego był Wacław Dworakowski, inżynier budownictwa (projektant hotelu „Polonia”). Budynek miał formę jednoprzestrzennej hali, mogącej pomieścić cztery wozy strażackie. Wysoki dach o stosunkowo dużej rozpiętości (7 m) miał konstrukcję płatiwo-kleszczową z wieszarami. Na uwagę zasługuje fakt wzniesienia murowanych ścian w konstrukcji betonowej (z bloczków). Nową remizę wzniesiono w 1931 roku. Miała ona 3 garaże i scenę, ponieważ organizowano w niej przedstawienia i zabawy. W latach 50. XX wieku budynek był już zbyt mały na potrzeby strażaków i rozpoczęto gromadzenie funduszy na budowę nowego, który wzniesiono w 1964 roku²¹⁸.

W 1929 roku wskutek podziału gminy Drzewce utworzono gminę Nałęczów. Gmina Nałęczów, licząc 5.802 osoby (w tym 5.471 Polaków i 331 Żydów) składała się z sołectw: Nałęczów (osada uzdrowiskowa), kolonia Nałęczów, Bochoznica, Cynków, Sadurki, Czesławice, ko-

213 Ł. Heyman, *Co i jak...*, op. cit., s. 431.

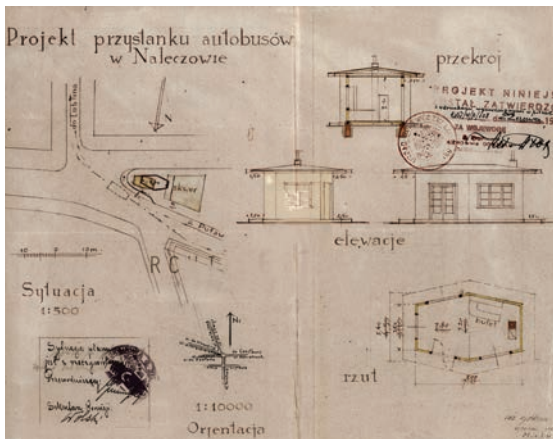
214 APL, UWŁ, 1938, sygn. 1965.

215 APL, UWŁ, 1938, sygn. 1965.

216 *Znaczenie zdrojowisk i letnisk dla społeczności i państwa*, w: *Nałęczów. Zdrojowisko i letnisko. Sezon 1928/29*, Wyd. Komisji Zdrojowej, 1928, red. F. Petruczyński, s. 48.

217 M. Żurek, *100-lecie OSP w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa” 2001, s. 11–15.

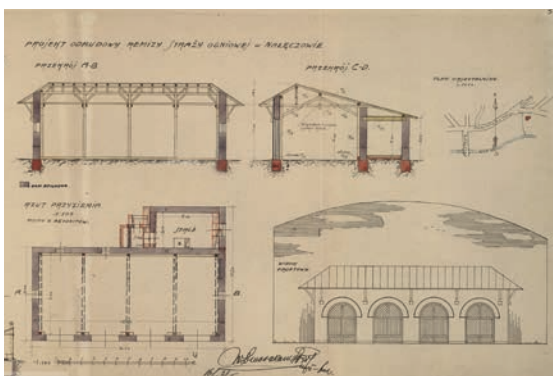
218 Ibidem.

Il. 71. Przystanek autobusowy, projekt, źródło: APL, UWL, 1938, sygn. 1965, po prawej przystanek w 1956 roku, fot. J. Szandomirski, źródło: archiwum LWKZ

Il. 72. Dawny przystanek po przeniesieniu, w funkcji kiosku, źródło: google maps (dostęp: 10.10.2012), po prawej kiosk po przebudowie, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 73. Projekt przebudowy remizy strażackiej w Nałęczowie, APL, UWL, sygn. 1959, oraz budynek straży pożarnej w latach 60. XX wieku, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

Il. 74. Ulica Armatnia Góra, 1937. Autor nieznan, źródło: Biblioteka Narodowa

lonie Ludwinów i Paulinów, Piotrowice, Strzelce, Chruszczów, kolonia Chruszczów, Charz A, Charz B.

Kryzys lat 30. XX wieku spowodował zamknięcie lub zmianę profilu szkół. W 1937 roku zamknięto Szkołę Rolniczą, a rok później Szkołę Ziemianek. Funkcjonowała ciągle Szkoła Powszechna siedmioklasowa, a od 1928 roku Szkoła Spółdzielczości Rolniczej założona przez Ministerstwo Rolnictwa (od 1934 roku pod na-

zwą Państwowa Szkoła Spółdzielcza w Nałęczowie). Mimo opisanych inwestycji i prób regulacji miejscowości, Nałęczów jako uzdrowisko w okresie międzywojennym znacznie podupadł. Jednocześnie zaczął rozwijać się jako miejscowość przez zwiększającą się liczbę mieszkańców. Liczba stałych mieszkańców wzrosła u progu lat 30. XX wieku do 927 (759 Polaków, 168 Żydów). Frekwencja kuracjuszy w latach 1929–33 wynosiła przeciętnie 2.215 osób rocznie²¹⁹.

219 J. Sołdek, *Wpisany w dzieje uzdrowiska...*, op. cit., s. 69.

3.4. UWARUNKOWANIA I MECHANIZMY PRZEKSZTAŁCEN PRZESTRZENNYCH NAŁĘCZOWA W OKRESIE PRL (1945–1989)

Druga wojna światowa i nowe realia polityczno-gospodarcze po jej zakończeniu, spowodowały kilkuletnią stagnację w rozwoju miejscowości. Licząca około 1000 mieszkańców osada Nałęczów posiadała siedzibę Urzędu Gminy, zlokalizowaną w „Saskim Dworku” (w latach 1945–1947). Po wojnie zmieniła się struktura własnościowa większości nieruchomości w Nałęczowie i okolicach, które „stanowiły w niedawnej jeszcze przeszłości obszarnicze majątki, będące bastionami bogatego ziemiaństwa”²²⁰. Nowe władze podważały również osiągnięcia i zasługi przedwojennej inteligencji w kształceniu lokalnej społeczności.

Okres II wojny światowej i lata po niej, to krótki czas przekształcania się Nałęczowa w stronę ośrodka wiejskiego. Uciekając przed ofensywą sowiecką, Niemcy zabrali urządzenia lecznicze i kąpielowe, a także częściowo zniszczyli budynki Zakładu Leczniczego. W latach 1944–1954 zdrojowisko nie było eksploatowane. Po nacjonalizacji 1 stycznia 1954 roku, powołano Przedsiębiorstwo Państwowe Uzdrowisko Nałęczów, które ponownie uruchomiło działalność uzdrowiskową. W 1956 roku Nałęczów zyskał status osiedla miejskiego, a w 1963 roku prawa miejskie.

Do rozwoju funkcji uzdrowiskowej przyczyniła się działalność Ośrodka Naukowo-Badawczego Akademii Medycznej w Lublinie, pod kierunkiem prof. dra med. Alfreda Tuszkiewicza oraz Ośrodek Naukowo-Badawczy Kliniki Kardiologicznej w Warszawie pod kierunkiem prof. Edmunda Żery. Uzdrowisko stało się jedynym w Polsce (jednoprofilowym) ośrodkiem leczenia chorób serca²²¹.

Wkrótce po wojnie nastąpiła intensyfikacja ruchu budowlanego. Budynki mieszkalne powstawały często w miejscu dawnych budynków gospodarczych. Wiele z nich legalizowano już po ukończeniu budowy (np. budynek przy ul. Pocztowej 9) poprzez zgłoszenie projektu do Zarządu Gminy Nałęczów oraz przez zatwierdzenie w Starostwie Powiatowym w Puławach²²². Obiekty uzdrowiskowe były remontowane i wznoszone zgodnie z wytycznymi i projektami opracowywanymi w Przedsiębiorstwie Państwowym „Obsługa Techniczna Uzdrowisk” (późniejszym Biurze Projektów „Balneoprojekt”), we współpracy z Wojewódzkim Biurem Projektów Budownictwa Ogólnego.

Uruchomienie uzdrowiska w latach 50. XX wieku spowodowało podjęcie prac nad zorganizowaniem produkcji wody mineralnej pod nazwą „Nałęczowianka”. W latach 1953–1965 korzystano ze starej linii, jednak wobec czterokrotnego wzrostu produkcji (z 1 miliona do 4 milionów butelek rocznie), zdecydowano się na modernizację rozlewni przez „sprowadzenie linii z importu”. W latach 1967–1969 produkcja wzrosła do 15 milionów butelek, a w 1972 roku wynosiła około 19 milionów. Lokalizacja rozlewni w parku stała się uciążliwa, a stare budynki nie odpowiadały potrzebom produkcyjnym. Dodatkowo sam fakt istnienia rozlewni w strefie uzdrowiskowej A, kwalifikował ją do przeniesienia²²³.

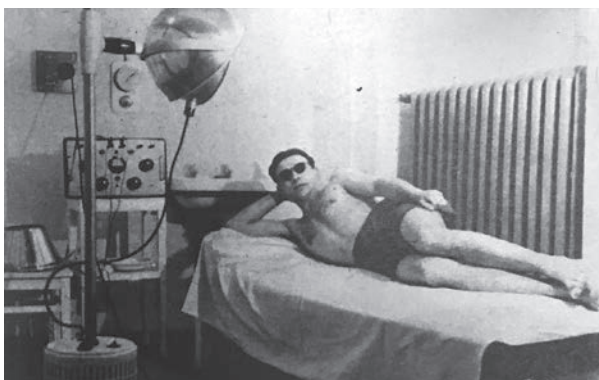
Już w pierwszych latach powojennych w Nałęczowie zaczęło kształtować się centrum miejscowości wzdłuż ulicy Pocztowej (obecnie ul. 1 Maja). W miejscu amfiteatru, pełniącego jednocześnie funkcję boiska dla gimnazjalnej młodzieży, zlokalizowano budynek handlowy (ul. 1 Maja 12). Korona widowni amfiteatru obsadzona była sosnami, z których kilka zachowało się do dzisiaj. Gimnazjum było zlokalizowane w lewym skrzydle budynku dawnego Hotelu Centralnego przy ul. Lipowej 3 (od 1937

220 A. Słomczyński, *Nałęczów*, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa 1950, s. 63.

221 *Nałęczów*, „Problemy Uzdrowiskowe”, 1975, nr 4/92, cz. 3, s. 33–42.

222 APL, Starostwo Powiatowe Puławy, sygn. 459.

223 *Nałęczów*, „Problemy Uzdrowiskowe”,..., op. cit., s. 37.

Il. 75. *Nałęczów Zdrój*, Nakładem P.P. Nałęczów, gabinet elektroterapii w sanatorium specjalistycznym, Fot. T. Hermańczyk, Z. Supranowski. Po prawej: klub w pałacu Małachowskich, źródło: *Nałęczów*, red. B. Kaźmierczak-Smuga, Wyd. Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie, brak daty wydania

należącego do rodziny Rejmaków). W budynku współczesnej piekarni (ul. 1 Maja 10) znajdowała się Poczta Polska. Plac przed budynkiem przy ul. 1 Maja 10 wykorzystywano jako targowisko. Wzdłuż ul. 1 Maja znajdowały się także kioski i wiaty handlowe. Miejszem handlu był również „dość długi piętrowy budynek, w którym na parterze były prywatne sklepiki”, oraz budynki ciągnące się po przeciwnej stronie ul. Pocztowej, aż do skrzyżowania z ulicami Szopena i Poniatowskiego²²⁴.

Po II wojnie światowej wiele funkcji mieściło się w obiektach tymczasowych, adaptowanych lub szybko budowanych, bez odpowiednich pozwoleń, projektów i dokumentów. Stan większości willi po II wojnie światowej był bardzo zły. Większość willi nie została upaństwowiona, co nie przeszkadzało jednak w zarządzaniu tym zasobem przez państwo. Były one opuszczone, zaniedbane, a część nich stanowiła zagrożenie „katastrofy budowlanej”. Nie nadające się do remontu wille: „Polonię”, zamieszkaną przez 42 osoby, „Niespodziankę” (11 mieszkańców), zrujnowaną „Rabinówkę” (przy ul. Pocztowej) przewidziano do rozbiórki. W niektórych willach pokoje gościnne przydzielano jako „internaty” dla młodzieży uczącej się

(np. w willi „Marianówka”). Na terenie należącym do willi „Maria” urządzono plac do badania chorych zwierząt dla lecznicy weterynaryjnej. *Pracownicy nowych zakładów znaleźli pomieszczenia w istniejących domach, przeznaczonych przed wojną na pomieszczenia kuracjuszy*²²⁵.

Po zamknięciu Zakładu Leczniczego po zakończeniu II wojny światowej mieszkańcy Nałęczowa początkowo znaleźli zatrudnienie w przetwórstwie owoców. Istniejące obiekty, znajdujące się na terenie parku zdrojowego, nie były wystarczające dla potrzeb tego typu produkcji. W 1947 roku rozpoczęto budowę przetwórnicy owoców i winiarni Spółdzielni Ogrodniczej „Ogrodnik” na terenie odkupionym od rodziny Rulikowskich, poniżej willi „Regina” (obecnie na tym obszarze znajduje się willa „Alba”)²²⁶.

Według danych Prezydium Osiedlowej Rady Narodowej w sierpniu 1956 roku osiedle Nałęczów liczyło 1443 mieszkańców, w tym 813 kobiet. Zasób mieszkaniowy stanowiło wówczas 618 izb całorocznych (z piecem) oraz 297 izb letnich. Spośród izb całorocznych do wyburzenia zakwalifikowano 82, zaś 60 uznano za nadające się do remontu. Plan pięcioletni zakładał zwiększenie do 1960 roku liczbę izb mieszkalnych do 1600, co dawało 2,2 osoby na izbę²²⁷.

224 J. Burczak-Abramowicz jr, *Wspomnienia kresowianina. Część IV. Nałęczów 1 IV 1945–9 VII 1947*, „Głos Nałęczowa”, 2014, s. 49.

225 APL, Akta Gminy Nałęczów, sygn. 290.

226 J. Burczak-Abramowicz jr, *Wspomnienia...*, op. cit., s. 49.

227 APL, PWRN, Wydz. Bud. Arch. i Urb., sygn. 132. Nałęczów, Plany zagospodarowania/porządkowania zatwierdzone w 1958 roku (*Liczbowe rozpoznanie urbanistyczne do planu porządkowania osiedla*).

Il. 76. Centrum Nałęczowa – skrzyżowanie ul. Szopena i Armatniej góry, Kiosk z 1938 roku, fot. J. Szandomirski, 1956, źródło: archiwum LWKZ

Plan pięcioletni nie przewidywał rozwoju w Nałęczowie budownictwa ZOR-owskiego, oraz budownictwa rozproszonego z kredytów Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej. Zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych dla rozwijającego się Nałęczowa zakładano poprzez rozwój budownictwa indywidualnego. Budownictwo jednorodzinne rozwijało się dość chaotycznie, w wyniku czego zabudowie uległy tereny wzgórz Jabłuszko i Poniatowskiego.

Dwa lata po uruchomieniu działalności uzdrowiskowej (1956) mieszkańcy Nałęczowa znajdowali ponownie zatrudnienie w uzdrowisku (120 osób). W dalszym ciągu jako miejsce pracy funkcjonowała przetwórnia win i owoców (113 zatrudnionych). Plan 5-letni zakładał przede wszystkim rozwój uzdrowiska i zwiększenie liczby jego pracowników do 200 osób. Przetwórnia owoców decyzją ówczes-

nych władz została przewidziana do likwidacji²²⁸. Mieszkańcy Nałęczowa znajdowali zatrudnienie także w Gminnej Spółdzielni (80), artystycznym przemyśle drzewnym (60), Technikum Handlowym (36), Wytwórni Wód Gazowych (25), Liceum Ogólnokształcącym (21), szkole plastycznej (19), piekarni (19) i ośrodku zdrowia (10)²²⁹.

Wobec sytuacji zniszczenia podczas drugiej wojny światowej większości obiektów uzdrowiskowych, ówczesny dyrektor uzdrowiska Tomasz Pietraszek i dr Wacław Szczypiński wystąpili do Ministerstwa Zdrowia o wyrażenie zgody na odbudowę obiektów sanatoryjnych. Po otrzymaniu zgody przystąpiono do rozpoczęcia prac budowlanych, którymi kierował inż. Ludwik Monie. Plany odbudowy opracował mgr inż. Jan Rokosz. W styczniu 1954 roku do Nałęczowa przyjechali pierwsi pacjen-

228 Przetwórnia i skup owoców znajdowały się na terenie parku. Z 1941 roku pochodzi projekt *Domu Spółdzielczego Spółdzielni „Ogrodnik”*, lokalizowanego przy ulicy 1 Maja, proj. Wacław Pióro, APL, 670/6, Spółdzielnia „Ogrodnik” w Nałęczowie, sygn. 2.

229 Mieszkańcy znajdowali również zatrudnienie w masarni, spółdzielni szewców, krawców, fotografów, na poczcie, w przedszkolu, Funduszu Wczasów Pracowniczych, gminnej kasie spółdzielczej, „Ruchu”, administracji i drobnych usługach prywatnych (np. fryzjerstwo), a także zajmowali się rolnictwem (11). Wolne budynki pensjonatowe i willowe stały się miejscem drobnej wytwórczości, usług lub handlu, zaś wielu mieszkańców zaczęło szukać pracy poza Nałęczowem, dojeżdżając np. do Lublina (150 spośród 777 zatrudnionych ogółem). Za: APL, PWRN, Wydz. Bud. Arch. i Urb. Sygn. 132.

Il. 77. Ulica 1 Maja – widok z ulicy Szopena, fot. J. Szandomirski 1956, źródło: archiwum LWKZ

ci „rekrutujący się ze wszystkich warstw społecznych”²³⁰. Bazę noclegową w tym okresie stanowił odnowiony budynek hydropatii – Sanatorium nr 1, który dysponował 120 łózkami.

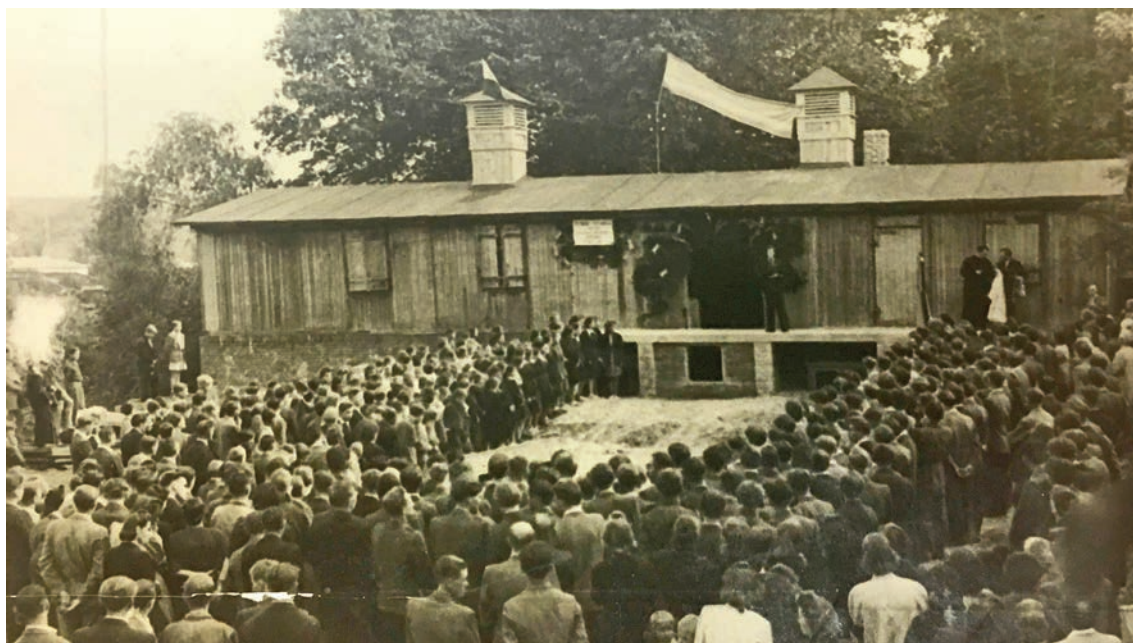
W 1948 roku Fundusz Wczasów Pracowniczych (FWP) przejął najbardziej atrakcyjne wille murowane („Gioia”, „Doktorska” i „Ukraina”). Rok później, po nadaniu FWP ustawą sejmową osobowości prawnej, „uregulowano stan posiadania” funduszu. Wille dla uporządkowania sytuacji nazwano kolejno: „Lublinianka 1”, „Lublinianka 2”, „Lublinianka 3”²³¹. Obiekty FWP zapewniały około 100 miejsc noclegowych. Przebywający w nich kurasjusze oficjalnie podlegali opiece lekarskiej w Przychodni Uzdrawiskowej. Problemem było jednak utrzymanie tych nieruchomości. W 1958 roku decyzją Powiatowej Rady Budowlanej północną część działki należącej do wili „Gioia” przekazano pod budowę Miejskiego Domu Kultury, a w 1965 roku jej południową część wydzielono pod zabudowę wielorodzin-

ną Spółdzielni Mieszkaniowej „Przedwiośnie”. Tym samym bezpowrotnie utracono rozległe założenie ogrodowe towarzyszące willi. Zorganizowany „wypoczynek leczniczy” możliwy był również w kwaterach prywatnych (łącznie 150 miejsc), zorganizowanych w ramach Ogólnokrajowej Spółdzielni Turystycznej „Gromada” i Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Turystyczne „Turysta”.

W 1956 roku Przedsiębiorstwo Państwowe „Uzdrowisko Nałęczów” dysponowało 200 łózkami. Zakładano znaczną rozbudowę zakładu. Ośrodek zdrowia przewidywał 60 wizyt dziennie, a izba porodowa dysponowała 20 łózkami (mieściła się w nienadającym się do tego celu lokalu). Dość dobrze wyglądała sytuacja szkolnictwa, nastawionego na edukację dzieci i młodzieży spoza samego Nałęczowa: w szkole ogólnej 11-letniej, Technikum Handlowym i Szkole Sztuk Plastycznych uczyło się łącznie 809 uczniów, z czego 700 mieszkało w 2 bursach, a pozostali w wynajmowanych po-

230 Z. Janik-Strobel, *Jubileuszowe wspomnienia*, „Głos Nałęczowa”, 1993, s. 25.

231 J. Zajac, *30 lat FWP w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 1983, s. 11.

Il. 78. Budynek przechowalni owoców Sp. „Ogrodnik”, znajdujący się na terenie parku zdrojowego, 1947, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

kojach. W Nałęczowie funkcjonowała świetlica dla 50 osób i biblioteka posiadająca 4.000 woluminów²³².

Plan 5-letni z 1956 roku zakładał rozbudowę uzdrowiska do 1000 łóżek i rozwój miejscowości w kierunku *przywrócenia zdrojowisku charakteru miejscowości uzdrowskiej*. Ten profil wykluczał rozwój funkcji przemysłowych. Plan 5-letni zmienił podejście do zagadnienia szkolnictwa w Nałęczowie. *Również szkodliwe, z punktu widzenia wymogów i potrzeb rozwojowych lecznictwa zdrojowego, jak i niewskazane dla organizacji szkolnictwa średniego jest utrzymywanie na terenie Nałęczowa szkół średnich (poza szkołą podstawową) niezwiązanych z potrzebami lecznictwa zdrojowego ani też miejscowej ludności (średnia szkoła handlowa Samopomocy Chłopskiej oraz Szkoła Plastyków)*. Dla tych instytucji zakładano znalezienie nowej lokalizacji. Sam teren objęty usługami leczniczymi, dotychczas liczący ok. 25 ha, przy zakładanym powiększeniu do 1000 łóżek pla-

nowano rozszerzyć o tereny leżące po stronie południowej parku, graniczące z lasem (teren dawnego folwarku z willą „Dwór” – Górskiego, ok. 20 ha, oraz przez włączenie zalesionego wąwozu położonego na północ od parku (Góra Armatnia – teren ze szkołą handlową, Samopomocą Chłopską ok. 30 ha). Na tym obszarze miały powstać 3 nowe sanatoria: w parku, w sąsiedztwie pałacu Małachowskich (na 200 łóżek), pod lasem w południowej części (na 200 łóżek), na koronie wąwozu przy szkole handlowej (na 250 łóżek)²³³.

Po uzyskaniu praw miejskich w 1963 roku, nastąpił dynamiczny rozwój Nałęczowa. W 1966 roku na mocy ustawy powołano naczelnego lekarza uzdrowiska, a rok później decyzją ministra zdrowia i opieki społecznej określono profil uzdrowiska jako kardiologiczny²³⁴. W latach 1964–1985 powstało 8 nowych wielkogabarytowych obiektów sanatoryjnych. Planowane, lecz niezrealizowane inwestycje to: prewentoria dla Wytwórni Sprzętu Komuni-

232 APL, PWRN, Wydz. Bud. Arch. i Urb., sygn. 32. Nałęczów, *Plany zagospodarowania/porządkowania zatwierdzone w 1958. W tym: Liczbowe rozpoznanie urbanistyczne do planu porządkowania osiedla*.

233 APL, PWRN, Wydz. Bud. Arch. i Urb. Sygn. 32, r., dokumenty założeń programowych do planu zagospodarowania z 1956 roku.

234 J. Sołdek, *Wpisany w dzieje...*, op. cit., s. 81.

Il. 79. Panorama Nałęczowa z wieży ciśnień. Po prawej stronie budynek hotelu i hydroterapii, fot. K. Majewski, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym, 1974

kacyjnego w Świdniku, Spółdzielni Inwalidów oraz Sanatorium Kombatantów²³⁵.

Zapoczątkowany w pierwszych latach XX wieku ruch spółdzielczy w Nałęczowie rozwijał się po II wojnie światowej. W Nałęczowie działały: Spółdzielnia Pracy Przemysłu Spożywczego „Solidarność”, powstała w 1953 roku, produkująca słodycze (słynna „śliwka nałęczowska”), Artystyczny Przemysł Drzewny „Cepelia” (na tradycjach Zakładu Rzeźbiarskiego Jana Żylskiego, od 1974), produkujący meble eksportowane do RFN, Szwecji, Anglii i Szwajcarii. W 1959 roku powstał projekt autorstwa M. Leykmana kompleksu Liceum Technik Plastycznych, który zrealizowano w I połowie lat 60. XX w.²³⁶ W 1960 roku podjęto uchwałę o budowie nowej siedziby Banku Spółdzielczego. Budynek miał być nowoczesny i funkcjo-

nalny i oprócz banku mieścić zaplecze mieszkaniowe. W rezultacie w 1966 roku powstał obiekt „biurowo-szkoleniowo-wypoczynkowy z zapleczem mieszkalnym”²³⁷. W ramach Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” powstał w 1969 roku pierwszy dom towarowy z pomieszczeniami biurowymi (ul. 1 Maja 12). W latach 70. XX wieku powstała kolejna rozlewnia wód „Cisowianka” (jako rozlewnia wody stołowej, uruchomiona w 1979 roku w Drzewcach). W 1976 otworzono pierwszą restaurację na 100 miejsc i hotel (29 miejsc) „Przepióreczka”.

Pierwsze nowe obiekty uzdrowiskowe lokalizowano w parku zdrojowym (Pawilon Angielski) lub w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Profilaktyczny Dom Zdrowia Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej (proj. arch. M. Ochnio i W. Węgrzynowski) zaplanowany na

235 Przez całe lata 70. XX wieku trwały rozmowy na temat zbudowania sanatorium kombatantów. W 1978 roku zapadła decyzja, że będzie ono liczyć 254 miejsca. Mimo że powstało kilka interesujących projektów architektonicznych, realizacja jednak nie doszła do skutku, *Sanatorium kombatantów w budowie*, „Głos Nałęczowa”, 1978, czerwiec, s. 2.

236 Szerzej na ten temat: P. Gawłowski, *Wartości architektury kompleksu obiektów Liceum Plastycznego im. Józefa Chełmońskiego w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 2011, s. 37–38.

237 Bank wywodził się z założonego w 1904 roku Nałęczowskiego Towarzystwa Kredytowego, które dało początek Spółdzielni Kredytowej w Nałęczowie, założonej w 1922 roku przez grono lokalnych działaczy społecznych i kulturalnych. J. Sołdek, *Wpisany w dzieje...*, op. cit., s. 77.

Il. 80. Profilaktyczny Dom Zdrowia Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej, dzisiaj Sanatorium „Fortunat”, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 81. Bank Spółdzielczy w Nałęczowie, fot. W. Malicki, lata 70. XX wieku, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie, po prawej budynek w 2017 roku, fot. N. Przesmycka

Il. 82. Hotel „Przepióreczka”, źródło: Nałęczów, red. B. Kaźmierczak-Smuga, wyd. Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie, Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie, brak daty wydania. Po prawej Dom Kultury, fot. N. Przesmycka, 2018

120 łóżek²³⁸ powstał przy ulicy Kościuszki 6. Razem z zaadaptowaną na potrzeby uzdrowiskowe „Bierutówką” (willa „Uciecha”) tworzył Zespół Sanatoriów nr 2²³⁹. Budynek ten cechuje spokojna architektura, z horyzontalnym układem przeszkleń w części wspólnej i balkonów w części mieszkalnej. Obiekt został zmodernizowany w 1997 roku przy wsparciu finansowym Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych²⁴⁰. Modernizacja nie zatarła pierwotnego wyrazu architektonicznego budynku.

Rozwijając zaplecze rekreacyjno-wypoczynkowe, w 1971 roku otwarto Dom Drogowca niewielki 20-pokojowy obiekt wczasowy zlokalizowany przy ulicy Partyzantów²⁴¹.

Pod koniec lat 70. XX wieku nadal planowano rozbudowę funkcji sanatoryjnej. Istniała już baza dla nauczycieli ZNP, pracowników służby zdrowia, kółek rolniczych, PKP, Związków Zawodowych Gospodarki Terenowej i Komunalnej, a w trakcie budowy były sanatoria dla Związku Kółek Rolniczych²⁴². Najbardziej prestiżowa miała być budowa Sanatorium Mi-

238 Nałęczów, „Problemy Uzdrawiskowe”,..., op. cit., s. 33–42.

239 J. Góra, *Obiekty sanatoryjne*, „Głos Nałęczowa” 1978, czerwiec, s. 13.

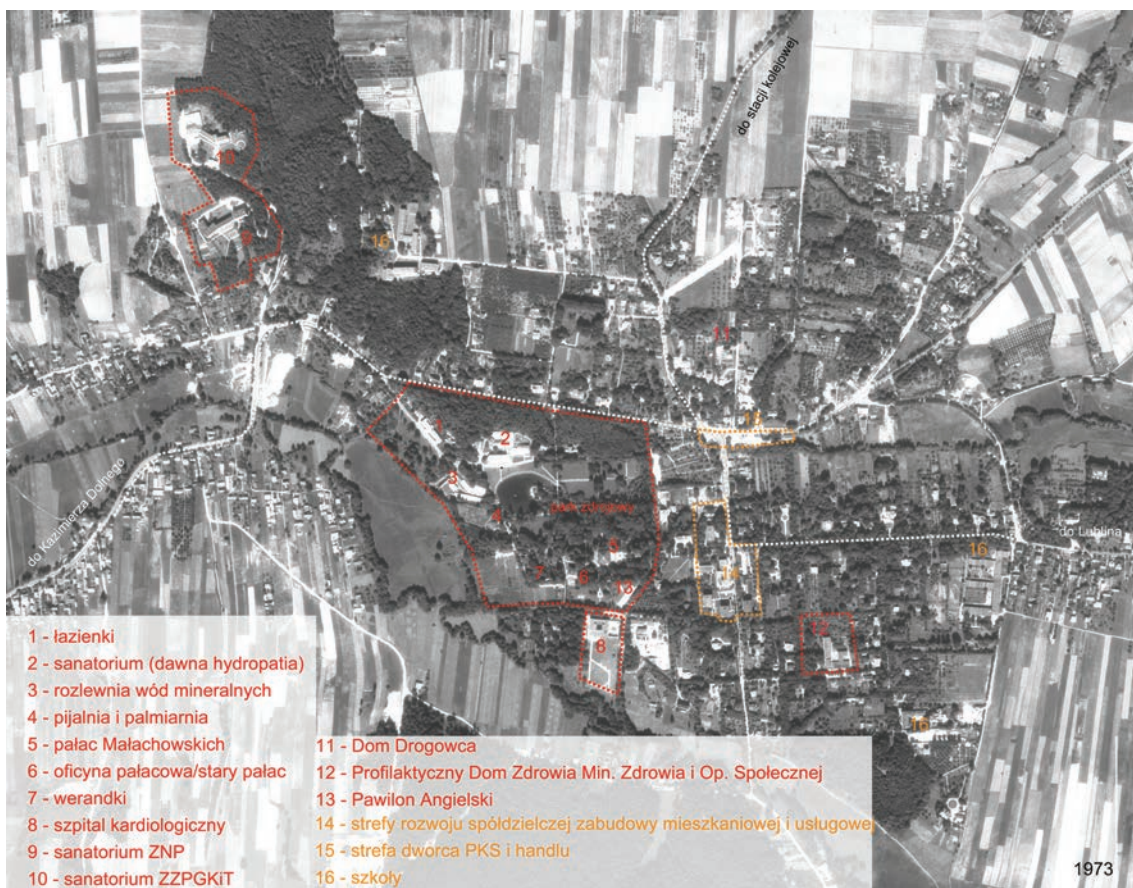
240 Informacja na tablicy pamiątkowej wewnątrz budynku.

241 Dom Drogowca Rejonu Eksploatacji Dróg Publicznych w Puławach przeznaczony na wczasy lecznicze. Wcześniej dla drogowców dostępne były niewielkie domki, zlokalizowane przy ul. Partyzantów.

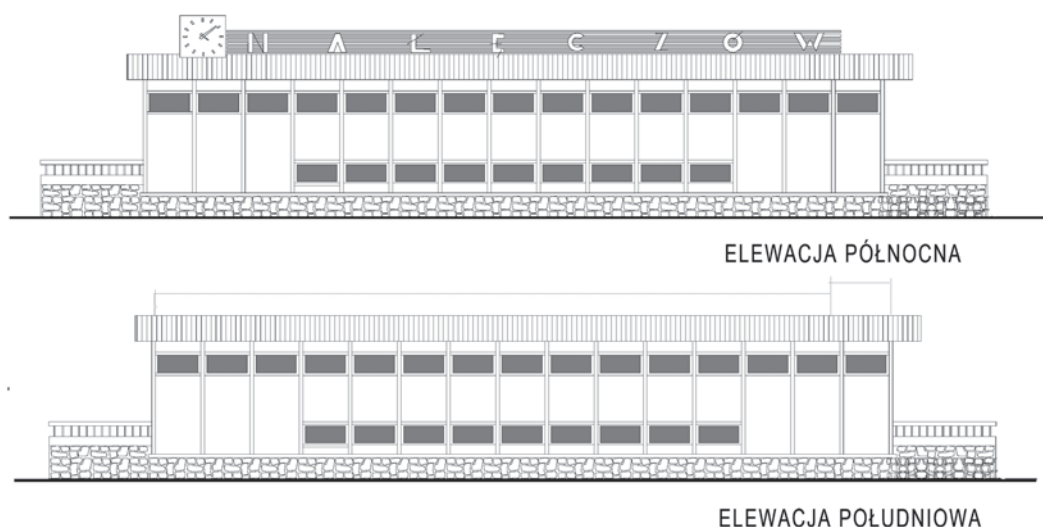
242 Budynki przy ul. 1 Maja, Dom Zdrowia ZNP (1966), Międzyzakładowe Sanatorium Uzdrawiskowe Pracowników Gospodarki Komunalnej (1972), Sanatorium Uzdrawiskowe dla Rolników (1982), Sanatoria PKP, Energetyk, Sanatorium MSW. Halina Landecka, wieloletni Wojewódzki Konserwator Zabytków Województwa Lubelskiego, zalicza te realizacje do negatywnych rozwiązań architektoniczno-urbanistycznych. Autorka ubolewa, że w wytycznych konserwatorskich z 1957 roku nie ma żadnych wskazówek ani zasad kształtowania nowej zabudowy, jedynie odnośnie lokalizacji „zakaz poważniejszych zakładów przemysłowych nawet w promieniu kilkunastu kilometrów”. H. Landecka, *Uwarunkowania konserwatorskie, a przyszłość architektury Nałęczowa*, „Wiadomości Konserwatorskie woj. Lubelskiego”, 2010, tom 12, wyd. WUOZ, Lublin, s. 36–37.

Il. 83. Widok ze wzgórza w Chruszczowie w kierunku południowym. Na wzgórzu po prawej stronie widoczna wieża ciśnień, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym

Il. 84. Struktura przestrzenna miejscowości w roku 1973. Na fotografii lotniczej oznaczono najważniejsze inwestycje o charakterze uzdrowiskowym (czerwony) i innym usługowym (pomarańczowy), oprac. N. Przesmycka

Il. 85. Projekt pawilonu dworca PKS – elewacja południowa i północna, oprac. N. Przesmycka na podstawie dokumentacji archiwalnej w posiadaniu LWKZ

nisterstwa Spraw Wewnętrznych. Pod tę inwestycję wytypowano teren sadu położonego na szczycie Armatniej Góry, powyżej „Chaty” Żeromskiego. Ministerstwo Rolnictwa wyraziło zgodę na wywłaszczenie terenu, jednak właściciele położonych tam nieruchomości nie wpuścili na swój teren ekipy geodetów. Rozpoczęto wysyłanie pism protestacyjnych do wojewody, Ministerstwa Rolnictwa, Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa. Władze uznały zasadność interwencji i zrezygnowały z tej lokalizacji. Sanatorium powstało na terenie rolnym na wzgórzu za ulicą Spółdzielczą²⁴³.

Intensywny rozwój nowych sanatoriów w Nałęczowie i nadmierne obciążenie miejscowości, szczególnie w okresie letnim, skłoniły władze do poszukiwania innych miejsc, które mogłyby stać się potencjalnymi uzdrowiskami. W 1973 roku Wojewódzka Pracownia Urbanistyczna w Lublinie wytypowała na podstawie kryteriów opracowanych przez Zjednoczenie „Uzdrowiska Polskie” szereg miejscowości na terenie województwa lubelskiego, w których

mogłoby rozwijać się lecznictwo uzdrowiskowe. Na podstawie wizji lokalnych i analiz warunków klimatycznych, geologicznych i istniejącego stanu zainwestowania, wytypowano: Celejów (pow. Puław), Osuchy, Sieraków, Wólkę Biską, Lipowiec (pow. Biłgoraj), Krasnobród (pow. Zamość) oraz miejscowość Lipa (pow. Kraśnik)²⁴⁴.

W 1974 roku powstał pawilon dworca PKS wg proj. M. Sagana²⁴⁵. Dworzec zlokalizowano nad rzeką Bochotniczanką przy ulicy Poniatowskiego. Pawilon dworca, a w zasadzie przystanku PKS, został wzniesiony w technologii prefabrykacji. Konstrukcją był stalowy szkielet skręcany na placu budowy. Ściany i dach stanowiły płyty montowane pomiędzy słupami konstrukcyjnymi (dach wykonany był z paździerzowych płyt krytych papą). Skromne elewacje wykończone miały być płytami z nieanodowanego aluminium. Napis „Nałęczów” i zegar miały wieńczyć elewację od strony ulicy. Szeroki taras obłożono płytami z kamienia odpadowego, co było dość częstym rozwiąza-

243 S. Butrym, *Nałęczów wspomnienia o Żeromskich i gościach kurortu*, Wyd. Pro-Info, Lublin 2013, s. 131–132.

244 E. Wysocka, B. Bednarek, T. Góra, Z. Płochniewski, *Wytyczne programowe i przestrzenne wprowadzenia lecznictwa uzdrowiskowego dla miejscowości potencjalnie uzdrowiskowych województwa lubelskiego*, „Problemy Uzdrowiskowe”, 1974, nr 9–10, cz. 1, s. 35–68.

245 Proj. M. Sagan, dokumentacja projektowa (fragment) w zbiorach LWKZ, sygn. 5798.

Il. 86. Liceum Sztuk Plastycznych, widok z wieży kościelnej, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym

niem w tym okresie. Budynek został rozebrany w 2009 roku.

Do ważnych inwestycji z okresu PRL należy zaliczyć budynek Liceum Sztuk Plastycznych (proj. M. Leykam). Gmach ten był jedną z pierwszych inwestycji w zakresie szkolnictwa artystycznego w Polsce. Budynek powstał na miejscu wyburzonej willi „Zacisze”. Szkołę oddano do użytku w 1966 roku, w ramach akcji „1000 szkół na 1000-lecie państwa polskiego”.

Problemem w rozwoju przestrzennym Nałęczowa po II wojnie światowej było nierównomierne zagęszczenie zabudowy jednorodzinnej. O ile w strefach obrzeżnych było to często zjawisko spontanicznego rozwoju, to problem pojawiał się w momencie dogęszczania obszarów zabudowy willowej i ich bezpośredniego sąsiedztwa. Procesy te były niestety również efektem świadomego projektowania urbanistycznego. Przykładem może być projekt z 1965 roku parcelacji terenu pomiędzy ulicami A. Struga i S. Żeromskiego pod zabudowę jednorodziną. Jest to obszar leżący przy ulicy Armatnia Góra, zajmujący działki należące do

willi „Ukraina” i „Widok”, oraz „Chata” Żeromskiego. Projekt zakładał intensyfikację wykorzystania terenu poprzez wydzielenie nowych działek pod zabudowę jednorodziną i wzrost liczby mieszkańców obszaru z 58 do 250 osób. Na terenie Muzeum Żeromskiego zaplanowano kino letnie dla turystów. Na terenie oznaczonym symbolem 16 UZ przewidziano ośrodek zdrowia. W wyniku zbiorowego odwołania właścicieli plan został odrzucony. Założenia projektu zrealizowano w części północnej, pomiędzy ulicami Andriollego i Spółdzielczą²⁴⁶.

Na początku lat 70. XX wieku wyraźnie zarysowała się potrzeba nakreślenia kierunków rozwoju przestrzennego Nałęczowa. Problemem zaczął być ruch samochodowy na trasie Lublin – Kazimierz Dolny, przebiegający głównymi ulicami uzdrowiska (aleją Lipową, 1 Maja i Armatnią Górą). Rozwiązaniem tego problemu miała być obwodnica miejska, którą planowano od strony południowej miejscowości. Funkcja uzdrowiskowa miała pozostać wiodąca – przewidywano lokalizację nowych ośrodków usługowych sanatoryjno-uzdrowiskowych, położonych na obrzeżach dotych-

246 APL, WBGUiR w Lublinie, Tereny budowlane powiat Puławy, sygn. 1047, 1748.

3. Nałęczów. Przeobrażenia przestrzenne

Il. 87. Widok z wąwozu w Chruszczowie w kierunku południowym, po prawej widok z wieży kościelnej, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym

Il. 88. Widok ze wzgórza Poniatówka w kierunku zachodnim, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji Muzeum w Kazimierzu Dolnym

Il. 89. Zabudowa wzgórza Poniatówka, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytoczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym

czas zainwestowanego obszaru. Miały być one zgrupowane w dwóch strefach: północno-zachodniej, kontynuując zabudowę wzgórz nad wąwozem Lasockiego i w strefie południowej. Ważnym elementem planowanego układu była zieleni towarzysząca sanatoriom i „domykająca” układ urbanistyczny. W 1974 roku ogłoszono zamknięty konkurs architektoniczny na projekt zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa²⁴⁷. Nad planami pracowała jednocześnie Wojewódzka Pracownia Urbanistyczna w Lublinie. W opracowanym przez nią schemacie planu ogólnego z 1975/76 roku planowano zwiększenie udziału zieleni urządzonej, poprzez poszerzenie parku w kierunku południowo-zachodnim oraz wprowadzenie zalesień pomię-

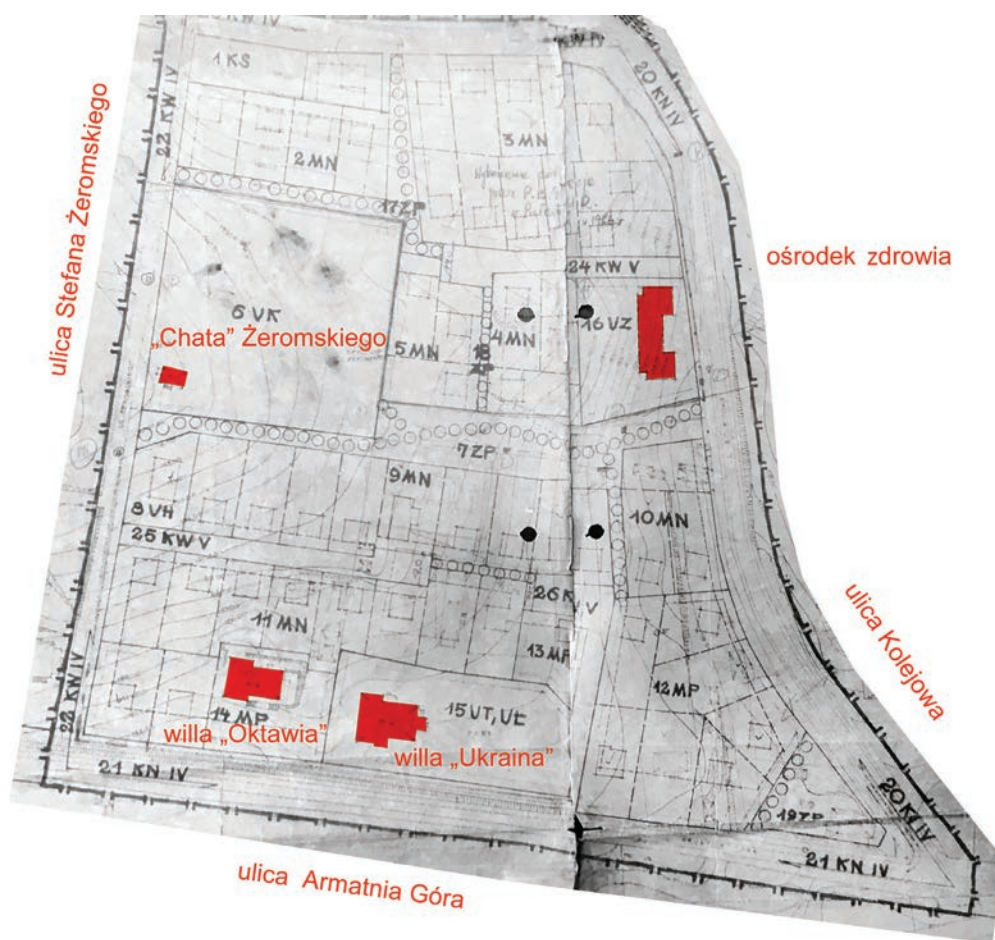
dzy projektowaną obwodnicą, zespołami sanatoriów i zabudową jednorodzinną²⁴⁸.

W kwestii zaplecza mieszkaniowego najważniejszą zmianą było wprowadzenie do struktury miejscowości zabudowy wielorodzinnej w części północnej miasta, przez rozwój osiedla Przedwiośnie, oraz w strefie centralnej przy ulicy 1 Maja (Spółdzielnia Mieszkaniowa „Placówka”)²⁴⁹. Jednocześnie ulica 1 Maja na odcinku od ul. Lipowej do Poniatowskiego miała stać się centrum miejscowości, skupiając po obydwu stronach funkcje usługowe. Większość zabudowy mieszkaniowej przewidywano jako jednorodzinną oraz pensjonatową. Wzdłuż drogi prowadzącej do Bochofnicy oraz dróg lokalnych rozwijać się miała zabudowa zagrodo-

247 „Miasto” nr 6/XXIV 1974, s. 35.

248 Za: *Informator Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej Wydziału Budownictwa, Urbanistyki i Architektury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie*. 1976/1976. Maszynopis.

249 Pierwsze osiedle zabudowy wielorodzinnej Spółdzielni Mieszkaniowej „Przedwiośnie” zrealizowano na początku lat 60. XX wieku. W rejonie ulicy Partyzantów powstało 11 bloków mieszkalnych (300 mieszkań) i pawilon handlowy. Kolejną spółdzielnią mieszkaniową, która powstała w Nałęczowie była Nauczycielska Spółdzielnia Mieszkaniowa „Placówka”. Za: Ginalska L., *20 lat Nałęczowa...*, op. cit., s. 7.

Il. 90. Projekt parcelacji terenów prywatnych przy ul. Armatnia Góra, źródło: APL, Wojewódzkie Biuro Geodezji i Urzędzeń Rolnych w Lublinie, Tereny budowlane powiat Puławy, 1970–1971, sygn. 1748, s. 129

wa. Planowano likwidację, bądź przeniesienie zakładów przemysłowych poza strefę uzdrowiska (produkcja wody mineralnej i zakłady przetwórstwa owocowego).

Kolejnym problemem intensywnie rozwijającego się uzdrowiska były paradoksalnie granice jego rozwoju. „Więcej chorych w uzdrowisku oznacza więcej obiektów leczniczych, więcej personelu, czyli więcej ludności stałej i więcej usług dla nich, więcej samochodów itd.”²⁵⁰ Zagadnienie to stało się pretekstem do ogłoszenia zamkniętego konkursu na opracowanie koncepcji zagospodarowania przestrzennego zespołu uzdrowiskowego Nałęczów – Wąwolnica, zorganizowanego na zlecenie Ministerstwa Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska przez Towarzystwo Urbanistów Polskich. Do udziału zostało za-

proszonych 8 zespołów. Konkurs rozstrzygnięto w listopadzie 1976 roku. Pierwszej nagrody nie przyznano, natomiast pięć prac zostało wyróżnionych. Najwyższe wyróżnienie otrzymał zespół autorski w składzie: Witold Mieszkowski, Marcin Przyłubski, Jan Bąk (komunikacja), Maciej Janowski (konsultant instalacji), Piotr Kowalski i Mirosław Miruć (współpraca).

Najwyżej oceniona praca zakładała konieczność kompleksowego opracowania pasma uzdrowiskowego, w skład którego miały wchodzić trzy miejscowości: Nałęczów – Wąwolnica i Celejów. Za kierunek rozwoju zabudowy Nałęczowa uznano pasmo terenu rozciągające się w kierunku zachodnim. Wskazano miejsca dla przyszłej lokalizacji stref uzdrowiskowych a także zespołów wypoczynku świątecznego. Rozwój sąsiadującej Wąwolnicy miał opierać

250 W. Mieszkowski, M. Przyłubski, *Nałęczów – i co dalej?*, „Miasto”, nr 3–4/1977, s. 1.

Il. 91. Budynek Spółdzielni Mieszkalnej „Placówka”, zał. 1960, zamieszkały w latach 1961/62, oraz dom handlowy w roku 1995, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

się na funkcji uzdrowiskowej, która miałaby odciążać Nałęczów. Przewidywano lokalizację tam nowoczesnych obiektów leczenia sanatoryjnego kontynuującego profil kardiologiczny, „sanatoria i towarzyszące usługi zgrupowane wokół nowego parku”. W opracowaniu konkursowym szczególny nacisk położono na zhierarchizowanie układu obsługi komunikacji, poprzez wprowadzenie „korytarza infrastruktury technicznej”, co wiązało się z przesunięciem drogi tranzytowej Lublin – Kazimierz Dolny na odcinku od przejazdu kolejowego w Sadurkach do Klementowic, prowadząc ją równoległe do linii kolejowej²⁵¹. Tym samym odciążone miały zostać ulice aleja Lipowa i Góra Armatnia.

W projekcie najwyższej ocenionym w konkursie zaproponowano również inne rozwiązania, mające wpłynąć na poprawę warunków mikroklimatycznych: zalesianie wzgórz otaczających dolinę, wprowadzanie nowych płaszczyzn wodnych i usunięcie uciążliwych zakładów z terenu uzdrowiska, wśród których najbar-

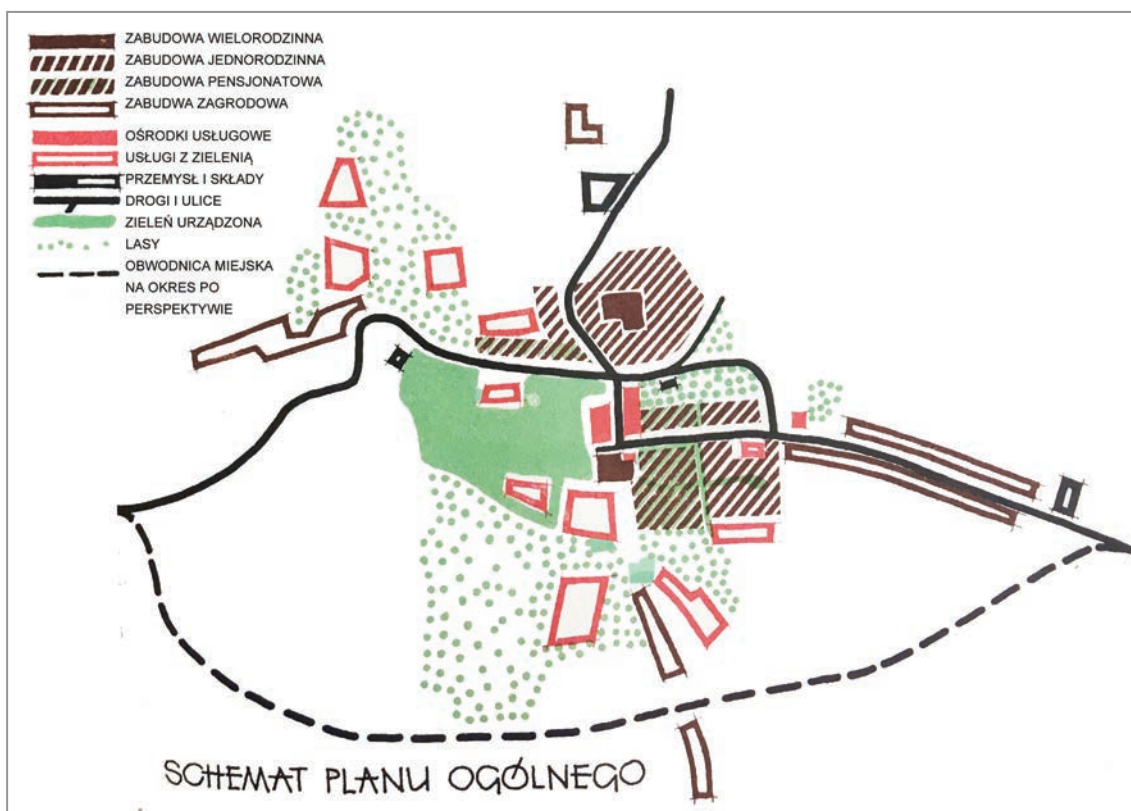
dziej dokuczliwa była rozlewnia wód mineralnych zlokalizowana w parku oraz kotłownię. Dość kontrowersyjnym rozwiązaniem konkursowym była segregacja ruchu pieszego i kołowego w rejonie doliny Bochotniczanki, poprzez wprowadzenie tarasu – kładki dla pieszych łączącej ulicę Partyzantów z poziomem Lipowym. Ideę tę projektanci motywowali chęcią stworzenia dla osób chorych na serce łatwiejszego przejścia z północnej części miejscowości do centrum i stworzenia atrakcyjnych punktów widokowych na park.

Rozwiązania wypracowane w konkursie nie zyskały pełnej akceptacji władz wojewódzkich. W 1978 roku Wojewódzka Rada Narodowa w Lublinie podjęła uchwałę w sprawie rozwoju Nałęczowskiego Zespołu Uzdrowiskowego, który oprócz Nałęczowa obejmował miejscowości Celejów i Wąwolnicę. Nałęczów ustanowiono uzdrowiskiem istniejącym i zamkniętym, Celejów – przyszłościowym, Wąwolnicę jako zaplecze administracyjno-mieszkaniowe. Do potrzeb inwestycyjnych zamierzenia za-

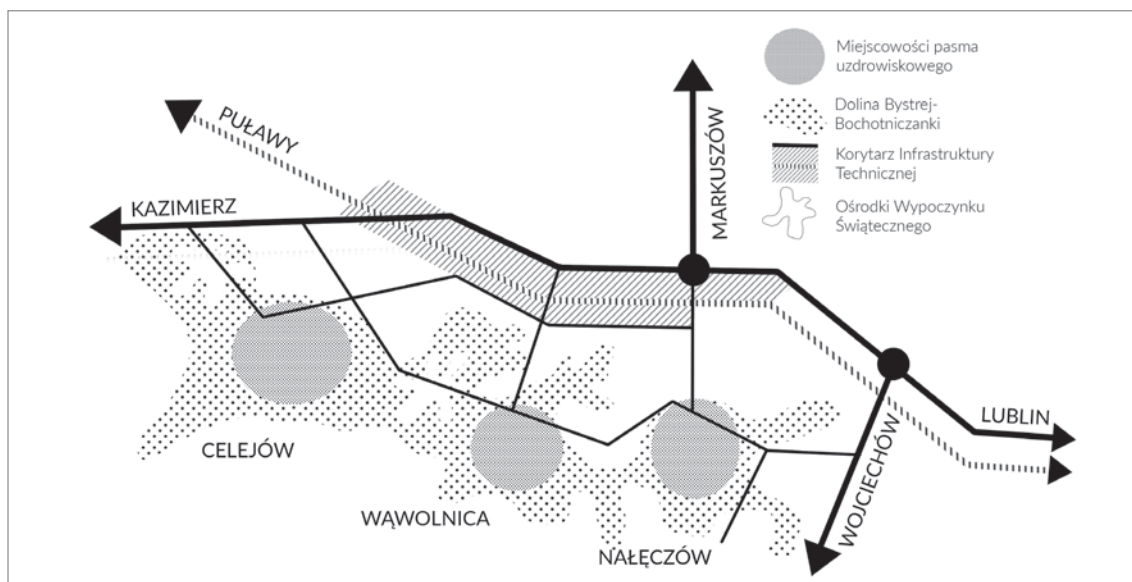
251 Ibidem, s. 2.

Il. 92. Stan istniejący zabudowy Nałęczowa w latach 70. XX wieku – schemat za: Informator Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej Wydziału Budownictwa, Urbanistyki i Architektury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie. 1975/1976. Maszynopis, oprac. N. Przesmycka

Il. 93. Schemat planu ogólnego w perspektywie do 1980 roku. Za: Informator Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej Wydziału Budownictwa, Urbanistyki i Architektury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie. 1976/1976. Maszynopis, oprac. N. Przesmycka

Il. 94. Schemat pasma uzdrowiskowego Nałęczów – Wąwolnica – Celejów, za: *Nałęczów i co dalej*, „Miasto”, 1977, s. 2, oprac. N. Przesmycka

liczono: budowę rozlewni wód mineralnych poza parkiem uzdrowiskowym, budowę centralnej kotłowni, budowę obwodnicy, zaplecza gospodarczego dla PP „Uzdrowisko Nałęczów”, rozbudowę parku z programem towarzyszącym i wyprowadzenie z dzielnicy sanatoryjnej funkcji kolidujących z jej rozwojem. W planie określono następujące funkcje terenów: dzielnicę sanatoryjną, ogólnomiejski ośrodek usługowy, tereny zabudowy jednorodzinnej i wielorodzinnej, tereny zieleni publicznej. Wysokość zabudowy wielorodzinnej została ograniczona do 4 kondygnacji, a jednorodzinnej do dwóch²⁵².

W 1980 roku uchwalono ogólne i szczegółowe plany zagospodarowania przestrzennego oraz plan zainwestowania terenu. Ze względu na przyjęcie wiodącej funkcji leczniczej, zakładano wówczas, że liczba mieszkańców Nałęczowa nie może przekroczyć 5.000 osób. Miało być realizowane przez przyjęcie uchwały Wojewódzkiej Rady Narodowej ograniczającej możliwość przydzielenia działek budowlanych tylko tym mieszkańcom Nałęczowa, którzy w nim mieszkają i pracują²⁵³. Określając wielkość strefy sanatoryjnej plan

zakładał 2.200 łóżek w sanatoriach, 800 łóżek w lecznictwie ambulatoryjnym i 800 miejsc w kwaterach prywatnych.

Plan ogólny i szczegółowy Nałęczowa pochodzący z kwietnia 1980 roku „od samego początku w wielu punktach był nierealny” i szybko stracił aktualność. Szczególnym problemem była kwestia lokalizacji budownictwa mieszkaniowego. Nowy plan miejscowy miał zostać wykonany w podlegającym województwu lubelskiemu Biurze Planowania Przestrzennego do 1988 roku. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej przesunęło ten termin na połowę 1990 roku²⁵⁴. Należy w tym miejscu wspomnieć, że w 1980 roku zatwierdzono plan zagospodarowania przestrzennego dla gminy Nałęczów, który zakładał „przejęcie z m. Nałęczów funkcji w nim zbędnych” i rozwój funkcji uzdrowiskowej w sąsiadującej gminie Wąwolnica, dla której plany opracowywane były równolegle²⁵⁵. Na planie widoczne jest dążenie do odciążenia centrum Nałęczowa i Wąwolnicy od komunikacji tranzytowej, poprzez zaplanowanie drogi przebiegającej po północnej stronie miejscowości, oraz skupienie funkcji

252 K. Bajera, *Ochrona walorów krajobrazowych Nałęczowa*, „Głos Nałęczowa”, 1990, s. 15–16.

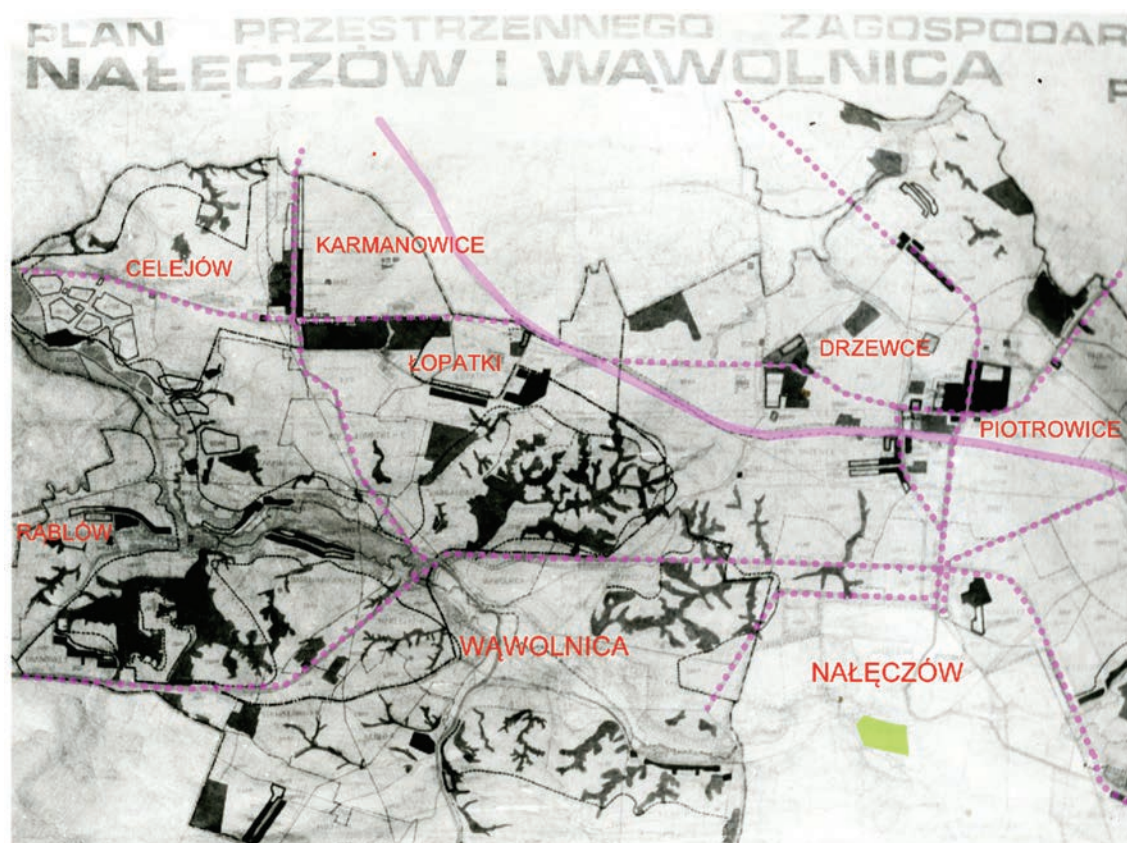
253 L. Ginalski, *20 lat Nałęczowa...*, op. cit., s. 7.

254 *Informacje przewodniczącego X kadencji Rady Narodowej miasta i gminy Nałęczów*.

255 *Inż. arch. Urszula Frąk. Twórczość w latach 1953–1987*, Lublin 1987. Maszynopis ze zbiorów SARP o. Lublin.

Il. 95. Fragment pracy konkursowej, zaznaczono najważniejsze elementy. Oprac. autor, źródło: W. Mieszkowski, M. Przyłubski, *Nałęczów – i co dalej?*, „Miasto” 1977, 3–4, s. 1, oprac. N. Przesmycka

Il. 96. Plan Przestrzennego Zagospodarowania gmin Nałęczów i Wąwolnica. Autor. U. Frąk, (zatwierdzenie 1980). Kolorem zielonym oznaczono obszar parku zdrojowego, fioletowa cięga oznacza linię kolejową szerokotorową, linie przerywane układ komunikacji drogowej. Źródło: *Inż. arch. Urszula Frąk. Twórczość w latach 1953–1987*, Lublin 1987. Maszynopis ze zbiorów SARP o. Lublin, oprac. N. Przesmycka

przemysłowych i przetwórczych wzdłuż linii kolejowej.

Kolejny miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego uchwalono w 1992 roku. Został przygotowany przez Towarzystwo Urbanistów Polskich, Zakład Planowania Przestrzennego Pracownia w Lublinie pod kierownictwem inż. Marka Kozłowskiego (gł. projektant kształtowania przestrzeni arch. Jadwiga Jamiołkowska). Plan kładł nacisk na aspekty ekologiczne i przyrodnicze, wprowadzając ekologiczny system obszarów chronionych, jako system ciągły, wiążący ze sobą strefy chronione. Całość obszaru została podzielona na 13 rodzajów stref zabudowy. Ustalenia planu ograniczały możliwości wtórnej parcelacji działek, zwłaszcza w obszarach zabudowy pensjonatowej, na terenie Otuliny Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Ograniczono również wysokość budynków do 1,5 kondygnacji²⁵⁶.

Okres transformacji ustrojowej zakończył fazę kształtowania uzdrowiska i rozwoju miejscowości w oparciu o decyzje centralne. Na kształtowanie układu przestrzennego miały również wpływ zmiany w prawie obligujące do wykonywania nowych opracowań planistycznych²⁵⁷. W 2002 roku uchwałą Rady Miejskiej przyjęto nowe studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Nałęczów²⁵⁸. Dla znacznej części obszaru miasta i gminy ustalenia studium stały się niezgodne z obowiązującymi przepisami uchwalonymi po 2002 roku, i pięć lat później podjęto uchwałę o przystąpieniu do sporządzenia nowego studium²⁵⁹. Po transformacji ustrojowej, podobnie jak w momencie XIX-wiecznego „wskrzeszenia” uzdrowiska dostrzeżono znaczenie zintegrowania procesów planistycznych z działaniami na rzecz rozwoju uzdrowiska jako przedsiębiorstwa²⁶⁰.

256 S. Olszewski, *Planowanie przestrzenne w gminie Nałęczów*, „Głos Nałęczowa” 1994, s. 30–31.

257 W szczególności Ustawa z dnia 7 lipca 1994 roku o zagospodarowaniu przestrzennym.

258 Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Nałęczów przyjęte uchwałą NR XXXVI/296/2002 Rady Miejskiej w Nałęczowie z dnia 10 października 2002 roku.

259 Uchwała nr XII/88/2007 Rady Miejskiej w Nałęczowie z dnia 28 grudnia 2007 roku.

260 Autorka w niniejszej pracy nie porusza problematyki współczesnych uwarunkowań planistycznych rozwoju przestrzennego Nałęczowa, co będzie stanowić osobny problem badawczy.

4. Architektura uzdrowiskowa Nałęczowa

4.1. HISTORYCZNE OBIEKTY ARCHITEKTURY UZDROWISKOWEJ (POWSTAŁE DO II WOJNY ŚWIATOWEJ)

PAŁAC MAŁACHOWSKICH I OFICyna PAŁACOWA (STARY PAŁAC)

Najbardziej rozpoznawalnym budynkiem architektury uzdrowiskowej w Nałęczowie jest pałac Małachowskich. Badacze nie są zgodni, co do daty ani genezy powstania tego budynku, który jest niewątpliwie najcenniejszym zabytkiem Nałęczowa²⁶¹. Z pewnością pałac Małachowskich powstał w wyniku przebudowy istniejącego wcześniej obiektu. Można przypuszczać, że budowa pałacu nastąpiła w miejscu, w którym znajdowała się poprzednia siedziba mieszkalna. Na najstarszym przekazie kartograficznym widoczny jest murowany budynek w miejscu dzisiejszego pałacu²⁶².

Pałac był kilkakrotnie przebudowywany, co potwierdziły badania architektoniczne²⁶³. Budynek istniejący przed 1643 rokiem miał powierzchnię zabudowy zajmującą około 2/3 obecnego obrysu pałacu, w części południowej. Około 1680 roku nastąpiła rozbudowa przez dodanie traktu pięciu pomieszczeń po stronie północnej, skomunikowanych ze starszą częścią sklepionym traktem wewnętrznym. W tym czasie najprawdopodobniej zostało dodane piętro. Pod koniec XVIII wieku (1767–1772) pałac został przebudowany: na piętrze, na które prowadziła reprezentacyjna klatka schodowa, powstała sala balowa. Na parte-

rze przebudowano środkowy trakt, likwidując sklepienia i wydzielając dwa hole: północny i południowy. Styl w jakim pałac został wówczas przebudowany można określić mianem klasycystyczno-barokowego. Jedyne znane przedstawienia pałacu z tego okresu to rysunki Oktawii Radziwiłłowiczówny (później Żeromskiej), która jako kilkunastoletnia dziewczyna uwieczniła wygląd pałacu. Jej prace, mimo amatorskiego charakteru, można jednak potraktować jako wiarygodne źródło, mówiące o wyglądzie pałacu krótko przed przebudową na kursal. Dwukondygnacyjny budynek przykryty był mansardowym dachem pokrytym gontem. Charakterystyczne ozdoby herbowe, znajdujące się na attyce nad frontonem, przedstawiające połączone herby rodzin Potockich i Małachowskich Pilawa i Nałęcz, ozdobione girlandami, wazonami i aniołkami, zostały wykorzystane podczas przebudowy²⁶⁴. Przedstawione zestawienie rysunków Oktawii pokazuje widok pałacu od strony wschodniej (zamknięcie osi alei Lipowej), zachodniej (podjazd z gazonem), oraz północnej. To ostatnie przedstawia powiązanie widokowe łączące z parkiem środkową oś elewacji, zaakcentowanej balkonem I piętra, wspartym na murowanych kolumnach. Ta poprzeczna oś kompozycyjna założenia parkowego przy pałacu, zaakcentowana była kamiennymi schodami terenowymi, które istniały jeszcze w okresie międzywojennym i były tak opisywane: „wielkie kamienne ocementowane schody ozdobione są po bokach stylowymi wazonami, a boki stoków giną w gąszczu”²⁶⁵. Oś łączyła widokowo klomb na „stawiskach”, jak zwano niżej położoną część parku, w której wcześniej znajdowały się stawy, oraz

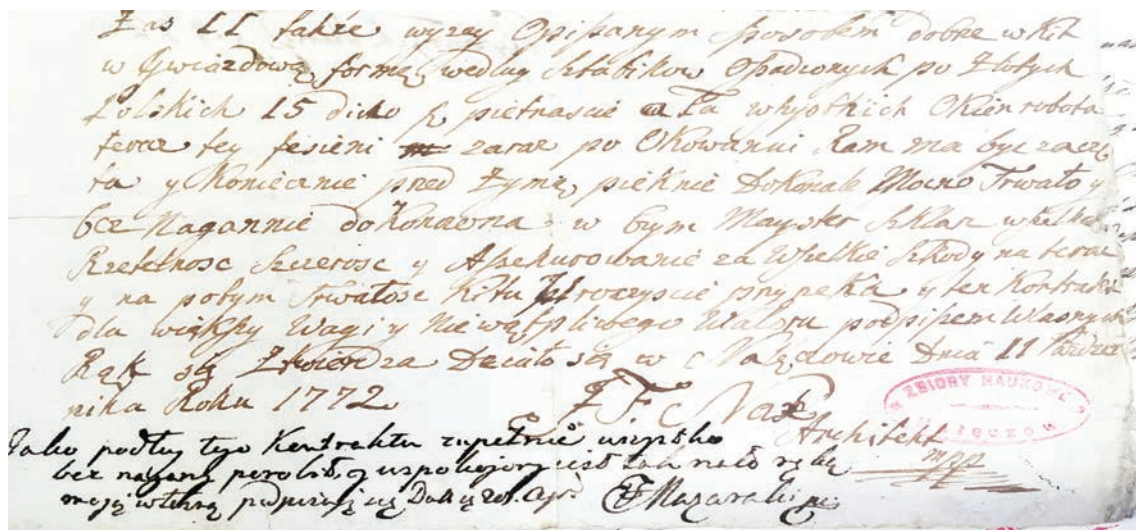
261 M. Sołdek, *Osobliwości, zagadki i tajemnice Nałęczowa. Nałęczowscy powstańcy Sybiracy 1863*, Nałęczów 2013.

262 Widoczny na austriackim planie wojskowym z początku XIX wieku.

263 A. Kasiborski, M. Stasiak, *Badania architektoniczne, Nałęczów, Pałac Małachowskich, Chronologiczne rozwarstwienie faz budowy*, A. Kasiborski, M. Stasiak, kreslił S. Kusy, 1985.

264 Dodano tablicę z inskrypcją: „A. Stanislao Nałęcz Małachowski et Maria Potocka uxore jus A. D. MDCCLXXI erectum. Aevo peracto ad usum publicum restaurantum”, co miało podkreślać, że przebudowa pałacu po upływie wieku, została przeprowadzona z przeznaczeniem na „użytek publiczny”. Za: *Z dziejów dawnego...*, op. cit. s. 15.

265 Ibidem, s. 17–18.

Il. 97. Dokument opisujący kontrakty zawierane z wykonawcami w trakcie plac budowlanych przy przebudowie pałacu z widocznym podpisem J. F. Naxa, źródło: APL, akta majątku Bochoznica, Archiwum Małachowskich, sygn. 6

Il. 98. Najstarsza zachowana ikonografia pałacu Małachowskich, przedstawiająca stan sprzed przebudowy. Rys. Oktawia Radziwiłłowiczówna, 1878

Il. 99. Pałac Małachowskich po przebudowaniu na kursal, 1881, źródło: „Tygodnik Ilustrowany”

aleję przecinającą park w kierunku pn.-pd., prowadzącą w kierunku Góry Armatniej. Pałac przedstawiony przez Oktawię miał elewacje w ciemniejszym kolorze niż detal (pilastry, gzymsy i obramienia okienne), potwierdziły to najnowsze badania konserwatorskie²⁶⁶.

Władysław Tatarkiewicz w 1956 roku opublikował hipotezę²⁶⁷, iż przebudowa ta odbyła się wg projektu Ferdynanda Naxa²⁶⁸, jednak nowsze opracowania naukowe nie potwierdzają jego autorstwa²⁶⁹. Podpis architekta figuruje na dokumentach dotyczących organizacji budowy oraz zakupu materiałów budowlanych (szklenie i kitowanie okien)²⁷⁰. Oczywiście kierowanie budową nie wyklucza autorstwa projektu przebudowy, jednak forma obiektu – jego zbliżony do kwadratu plan, w którym brak zachowania kątów prostych, kształtowanie elewacji i bryły dachu, nie pozwalają na założenie, że powstał on w całości według projektu Naxa.

Najstarszy znany opis pałacu pochodzi z 1796 roku. (...) pałac murowany o jednym piętrze pod dachem gontami podbitym, starym, w tym pałacu na dole i pierwszym piętrze jest pokoiów z garderobami, kredensem i salami 19, wszędzie sufity z trzciny dobre, podłogi na pierwszym piętrze dębowe w taflę, prócz

przedpokoju i dwóch garderób, gdzie podłogi sosnowe, taflowe w krzyżach dębowych, również na dole podłogi w pokojach sosnowe, taflowe w krzyżach dębowe, w jednym zupełnie zepsuta, zaś w sieni i korytarzach posadzki kamienne, w kredensach i skarbcu z cegły, w niektórych miejscach reperacji potrzebujące. Pieców z białych kafli w temże pałacu w ogóle Nr 11, okien w dwie taflę, dubeltowych, w drewnie, z kitem, oprawnych in Nr 7. Okienne od dolnych okien in Nr 12, krat żelaznych 3. Drzwi o podwójnych z mosiężnymi zamkami in Nr 25, żaluzji do okien in Nr 12. W pokojach tego pałacu znajdują się obicia stare (...) ²⁷¹.

Jak zauważa Tarka, powyższy spis inwentarza w żaden sposób nie odnosi się do bardzo charakterystycznych zdobień i sztukaterii wielkiej sali balowej ani innych wnętrz pałacu, które Tatarkiewicz datuje na lata 60. XVIII wieku. Wystrój rzeźbiarski wiązany jest z warsztatem Sebastiana Zeisla z Puław²⁷². Co więcej, kolejne źródło opisujące „złocone gipsatury” pochodzi dopiero z 1833 roku, czyli z okresu po remoncie wykonanym przez Ludwika Małachowskiego²⁷³.

Najprawdopodobniej w pierwszych latach XIX wieku pałac został opuszczony przez rodzinę Małachowskich i zamieszkiwany okresowo przez kwaterujące wojsko²⁷⁴.

266 Badania konserwatorskie M. Podgórskiej-Makal.

267 Wł. Tatarkiewicz, *Opole i Nałęczów: Merlini i Nax*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 18, 1956, nr 2, s. 239–269. Autor uznaje, że Nax (ówczesny intendent budowy) nie tylko kierował robotami, ale również je projektował, s. 252. Ze stwierdzeniem tym zgadza się również M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 54.

268 Nax Johann Ferdinand (1736–1810) – architekt, inżynier, budowniczy królewski, konduktor budowlany, teoretyk i ekonomista, zaliczany do czołowych architektów działających na terenie Polski po 1760 roku (obok Jakuba Fontany, Efraima Schrögera, Dominika Merliniego, Szymona B. Zuga). Za: E. Rabowicz, *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 637–640. Projektant pałaców: Opole Lubelskie, Kurozwęki, Rusinów, Szczekociny, Śladków (Wł. Tatarkiewicz), przebudowy pałacu w Piotrowinie (niezrealizowana), oraz szeregu projektów uszlachetnienia rzek polskich (Bug, Narew, Wieprz, Bzura), które ze względu na koszty nie zostały zrealizowane, oraz kanałów żeglownych na rzekach polskich. *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, s. 333–334, oraz: J. Piasecka, *Budowa kanałów na ziemiach Rzeczypospolitej w świetle piśmiennictwa polskiego do połowy XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 15/2, 1970, s. 311–312.

269 L. Kajzer analizując duże rozbieżności stylowe pomiędzy pałacami, których autorstwo Tatarkiewicz przypisuje Naxowi, zastanawia się, czy w ogóle można mu przypisywać autorstwo. L. Kajzer, *Pałac w Sokolnikach w świetle nowszych badań*, „Acta Universitatis Lodzensis, Filia Archeologica”, 7, 1985, s. 182.

270 APL, Akta majątku Bochotnica, Archiwum Małachowskich, sygn. 6.

271 M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 55–56.

272 LWKZ biała karta APK Archiwum Małachowskich w Nałęczowie, sygn. 309, krótkie opisanie dóbr 1833/1834.

273 M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., 76.

274 Ibidem, s. 58.

Rozwój uzdrowiska wpłynął na dalszą funkcję budynku pałacu, który przestał być jedynie obiektem rezydencjonalnym. W 1821 roku pałac razem z łazienkami i innymi budynkami w obrębie parku oddano na potrzeby gości. Zgodnie z opisem z 1833 roku pałac *był w najlepszym stanie i rzadkiej wygody co do rozporządzeń pokoi dyspozycji*. Drewniane okna były podwójne, wyposażone w *żaluzje*, czyli wewnętrzne okiennice. Wyglądał on następująco: na piętrze znajdował się „apartament z 8 pokoi i sali wielkiej”. Pokoje na piętrze miały drewniane, woskowane podłogi. W wielu z nich znajdowały się zwierciadła i mahoniowe meble, obijane adamaszkami i złożone. Zdobiące wnętrza sztukaterie były również złożone²⁷⁵.

Kolejna przebudowa pałacu miała miejsce w latach 1878–1880, wg projektu architekta Karola Kozłowskiego²⁷⁶. Celem prac było dostosowanie budynku pałacu do funkcji uzdrowskiej. Od tego czasu budynek nazywany był „kursalem” lub „kurhausem”.

Zmiany dotyczyły unowocześnienia budynku, zarówno pod względem funkcjonalnym, technicznym jak i estetycznym, nadając bryle pałacu delikatności i dostosowując do panujących ówczesnie nurtów stylistycznych. Lekkość formy uzyskano poprzez jej rozczłonkowanie: balkon od strony wschodniej, wieża i dobudówka od strony zachodniej, zdobienia w formie waz umieszczone na attykach ścian nad wejściami, a przede wszystkim przez jasny kolor elewacji.

W 1879 roku dobudowano wieżę, w której umieszczono rezerwaruar wody, umożliwiający rozprowadzenie jej po całym zakładzie rurami²⁷⁷. W pałacu na parterze mieściła się kancelaria zarządu, gabinet lekarski i mieszkanie dyrektora zakładu oraz obszerny przedsionek ze schodami. Na piętrze biblioteka, bawialnia, sa-

lony, czytelnia, sala balowa, bufet i restauracja. Pajewski zwraca uwagę na bogate zdobienia ścian w tej części pałacu: „okładane drzewem, na którego białym tle lakierowaniem rzucono rzeźbę skromną lecz gustowną, a w części obite makatami i kosztownymi tapetami, zdobią nadto malowidła i sztukaterie”. W czytelnii dodatkowo znajdowały się „popiersia najgłośniejszych naszych uczonych, poetów, artystów”, co z pewnością odgrywało ważną rolę w podkreśleniu patriotycznego charakteru miejsca. Około 1882 restaurację przeniesiono na parter, a na piętrze urządzono pokoje o wysokim standardzie „książęce”, od strony wschodniej dobudowano kolejny taras²⁷⁸.

Z punktu widzenia funkcji budynku najważniejsze było dodanie użytkowej trzeciej kondygnacji dobudowanego drugiego piętra, a w zasadzie poddasza przeznaczonego w całości na pokoje gościnne. Zewnętrzne ściany podniesiono tak, by umieścić w nich okna poszczególnych pokoi (w osiach okien niższych kondygnacji), zaś konstrukcję więźby dachowej płatwiowo-kleszczowej, dobrano pod kątem jak najlepszego wykorzystania użytkowego. Dach o kącie nachylenia około 12 stopni kryty był blachą płaską. W kalenicy umieszczono przeszklenie doświetlające strefę komunikacji, a do pokoi gościnnych wchodziło się z wewnętrznej galerii. Warto podkreślić, że pokoje mieszkalne miały dostęp do toalet zlokalizowanych na każdej z kondygnacji pałacu. Komunikację wewnętrzną, oprócz reprezentacyjnych schodów stanowiły dwie klatki schodowe, o konstrukcji drewnianej które umożliwiały dojście do II piętra. W sąsiadującej z pałacem oficynie (tzw. stary pałac) na parterze zlokalizowano kuchnię, a na piętrze pokoje gościnne.

Funkcjonalność dawnego pałacu pod koniec XIX wieku poprawiono poprzez dobu-

275 Ibidem, s. 75–76.

276 Karol Kozłowski (1847–1902) – architekt działający przede wszystkim na terenie Warszawy, autor wzniesionego w 1886 roku teatru i resusy w Lublinie. S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa, „Budownictwo i Architektura”, 1954, s. 155–156.

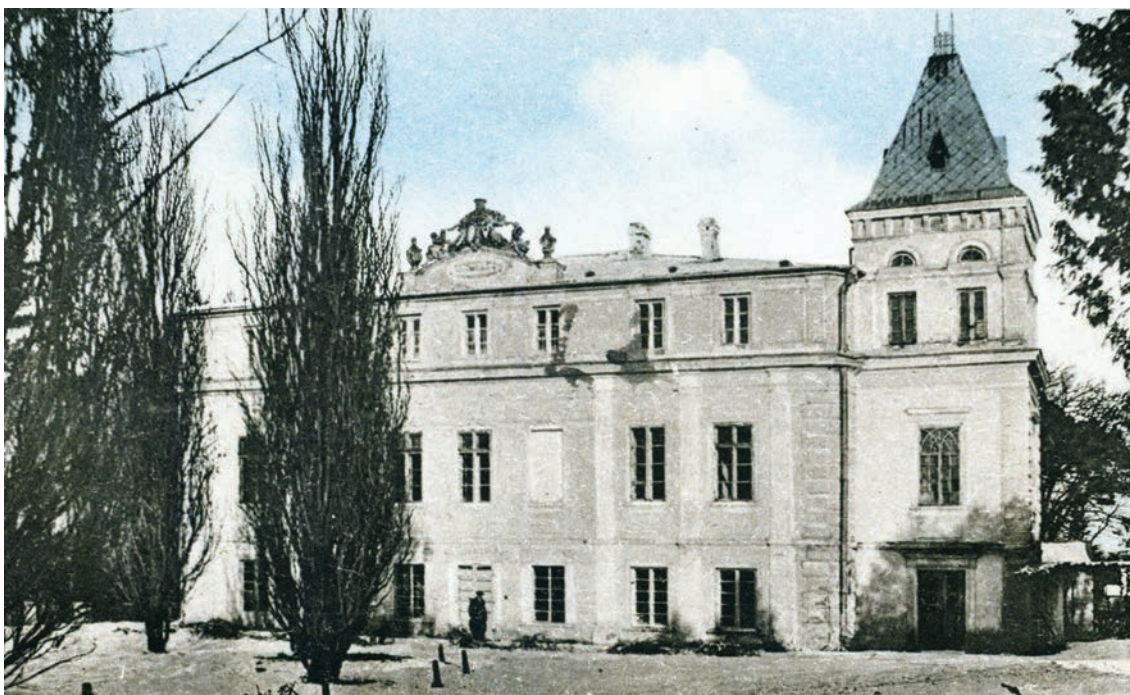
277 A. Pajewski, *Nasze zdrojowiska...*, op. cit., s. 297.

278 Karta Ewidencji Zabytku, oprac. Jadwiga Chmielewska, 2001.

4. Architektura uzdrowskowa Nałęczowa

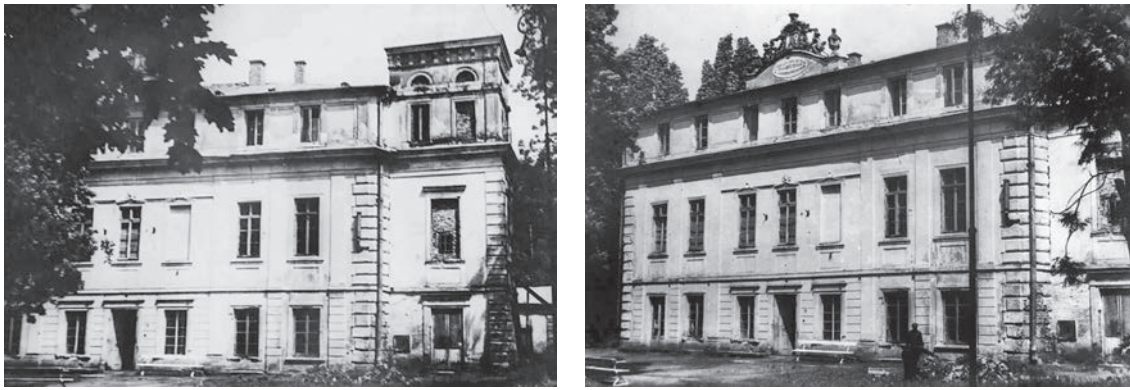
Il. 100. Kursal od strony elewacji zachodniej, 1899, Fot. E. Troczewski, Reprodukacja z: „Tygodnik Ilustrowany” 1899, nr 34 s. 660, 671, po prawej: galeria przed pałacem, 1882

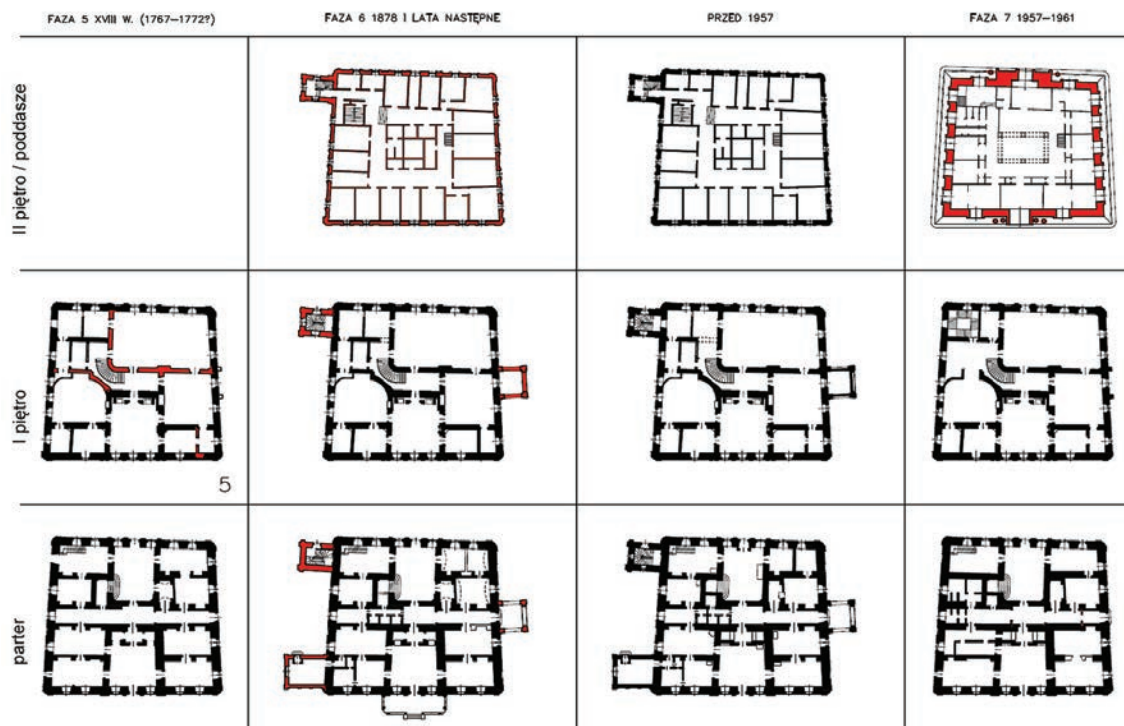
Il. 101. Pałac – okres międzywojenny, elewacja wschodnia, pocztówka, wyd. J. Cholewińska

Il. 102. Sala balowa w pałacu, 1930, pocztówka, wyd. J. Cholewińska, po prawej sala balowa w pałacu, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 103. Pałac po II wojnie światowej. Fotografie z 1955 roku autorstwa Czerepińskiego, źródło: archiwum LWKZ

Il. 104. Fazy przebudowy pałacu Małachowskich od XVIII wieku do 1961. Oprac. W. Pawlak na podstawie: A. Kasi-borski, M. Stasiak, Badania architektoniczne, Nałęczów, Pałac Małachowskich, Chronologiczne rozwarstwienie faz budowy, 1985

Il. 105. Współczesny wygląd pałacu Małachowskich, elewacja wschodnia (frontowa) i zachodnia, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 106. Stary pałac, 1911, fot. Z. Czarkowski, po prawej pocztówka, nakładem J. Hertzmana w Nałęczowie, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

dowanie tarasu, przy którym wzniesiono niewielki pawilon kawiarni i zakładu fotograficznego („ukoronowany prześliczny budynek”). W 1903 roku przed pałacem dobudowano „żelazną” werandę²⁷⁹. W 1908 roku w pałacu mieściły się: sala balowa, pokoje zebrań, restauracja letnia, muzeum, kancelaria i pokoje mieszkalne²⁸⁰.

W okresie międzywojennym nie istniał już taras od strony zachodniej. W jego miejscu teren utwardzono kamiennymi płytami. Taras urządzono od strony wschodniej, gdzie wraz ze znajdującym się przed nim klombem z wodotryskiem tworzył przestrzeń letniego ogródka kawiarni. Wejście główne od strony zachodniej prowadziło do hallu „ozdobionego starym norymberskim zegarem szafkowym i olbrzymim lustrem na wprost schodów”. Na pierwszym piętrze największą atrakcją była sala balowa, w której zachowało się wyposażenie i umeblowanie z czasów Małachowskich. Reprezentacyjne pomieszczenia miały różne funkcje: czytelnia, bawialnia, pokoje dla dam, na piętrze znajdowały się również szczególnie atrakcyjne pokoje gościnne zwane apartamentami książęcymi. Strefa pokoi nadal znajdowała się na poddaszu i była przeznaczona dla „gości nie krępujących się regulaminem kuracyjnym”²⁸¹.

W czasie II wojny światowej budynek pałacu ucierpiał szczególnie wewnątrz. „Pałac ocalał, oparł się burzy wojennej, ale przy bliższym zetknięciu się z tym białym, lekkim gmachem, noszącym na froncie znaki herbowe Małachowskich, pełnym dobrze zachowanych rzeźb i gustownych ornamentacji, stwierdzamy, że wewnątrz jest zrujnowane. (...) z wnętrza bije smutek ruiny”²⁸². Właśnie określenie „lekkie” najlepiej opisuje charakter XIX-wiecznego budynku.

W latach 1957–1961 budynek przeszedł kolejne przebudowy. Na poddaszu wygospodarowano pokoje mieszkalne. W trakcie robót zlikwidowano wieżę oraz piętro poddasza, przybudówkę kuchenną i taras, przywracając budynkowi kształt zbliżony do projektu z XVIII wieku²⁸³. Działania te zmieniły geometrię dachu.

W prace związane z przebudową zaangażowany był Władysław Tatarkiewicz, który niepochlebnie wyrażał się o XIX-wiecznej przebudowie pałacu, twierdząc, iż „zniekształciła jego wygląd zewnętrzny”. To on był jednym z inicjatorów przebudowy pałacu, mającej na celu przywrócenie stanu sprzed 1880 roku. Analizując dokumentację, będącą w posiadaniu Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwato-

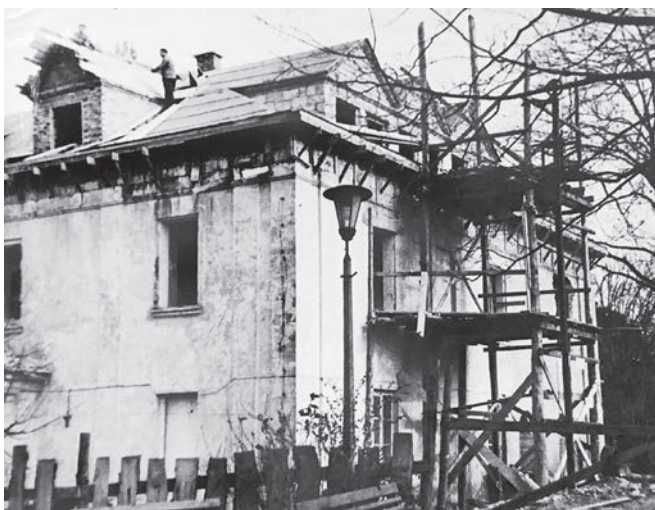
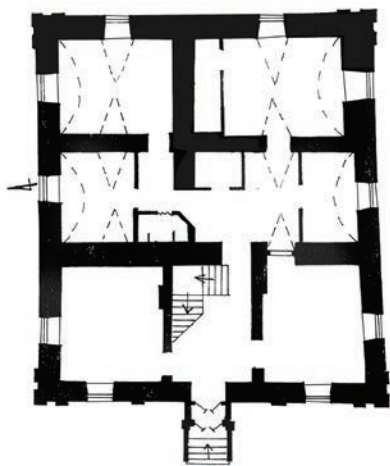
279 A. Puławski, *Materiały...*, op. cit., s. 19.

280 Ibidem, s. 33.

281 W. Cholewiński, *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach wraz z planami Nałęczowa i okolic*, 1934, wyd. Księgarnia W. i J. Cholewińskich, s. 22–23.

282 T. Kłak, *W krajobrazie Nałęczowa...*, op. cit., s. 281.

283 Wkładka do karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, oprac. Jadwiga Chmielewska, 2001.

Il. 107. Rzut parteru starego pałacu na podstawie karty ewidencyjnej zabytku, po prawej: lata 70. XX wieku przebudowa oficyny, fot. S. Butrym, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

Il. 108. Stary pałac w latach 50. XX wieku i współcześnie, biała karta, fotografie z 1957, fot. Derecka, źródło: archiwum LWKZ. Stary pałac współcześnie, fot. N. Przesmycka

ra Zabytków, można stwierdzić, że stan pałacu w latach 1951–1955 był stosunkowo dobry. Rozbiórka wieży, tarasów i ostatniej kondygnacji podyktowana była chęcią przywrócenia czystości stylowej rzekomego projektu Naxa. W latach 50. XX wieku taka postawa konserwatorska nie była zaskakująca. Dziewiętnastowieczną architekturę powszechnie uważano za mniej wartościową od innych epok. Dopiero Karta Wenecka z 1964 roku zmieniła podejście konserwatorskie do obiektów noszących na sobie ślady nawarstwień historycznych²⁸⁴. Po przebudowie pałacu Małachowskich, oddano

go do użytku w 1960 roku, choć prace budowlane jeszcze trwały blisko rok²⁸⁵.

Za najstarszy istniejący budynek w Nałęczowie uznaje się tak zwany „stary pałac” lub „oficynę pałacową”, obecnie mieszczący zarząd uzdrowiska. Gabaryty tego budynku, jego lokalizacja w założeniu parkowo-pałacowym oraz proporcje świadczą o tym, że był to jeden ze starszych obiektów. Obecnie nieznane są źródła dokumentujące okres jego wzniesienia. Budynek ten istniał już w XVI wieku, zaś w inwentarzu z 1643 roku umieszczono jego szczegółowy opis²⁸⁶. Był to obiekt piętro-

284 *Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych*, Wenecja 1964. Karta zakładała między innymi takie prowadzenie prac konserwatorskich, by chronić fragmenty budowli pochodzące z wszystkich etapów jej powstawania. Za niedopuszczalne uznano umieszczanie wiernych kopii elementów budynku w miejsce oryginalnych.

285 Z. Janik-Strobel, *Jubileuszowe...*, op. cit., s. 25.

286 M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 44 za inwentarzami.

wy o 5 izbach na piętrze i 4 na parterze, podpiwniczony²⁸⁷. Wejście na piętro możliwe było zewnętrznymi drewnianymi schodami. Pomieszczenia na parterze były sklepione, jedno z nich pełniło funkcję lamusa²⁸⁸. Brak powiązania kondygnacji wewnętrzną klatką schodową i plan zbliżony do kwadratu, pozwalają na uznanie go za siedzibę obronną. Dodatkowym argumentem pozwalającym na takie stwierdzenie jest obecność dwukondygnacyjnych piwnic, z których poprowadzone były podziemne przejścia w trzech kierunkach: w stronę obecnych Werandek, Pawilonu Angielskiego i w kierunku południowym. Korytarze te liczyły ponad 100 m długości i najprawdopodobniej służyć miały jako drogi ucieczki w przypadku zagrożenia²⁸⁹.

W latach osiemdziesiątych XVII wieku dwór i wieś zostały zniszczone prawdopodobnie przez pożar. Ówczesny posiadacz majątku Samuel Bilski wznosił dwór w nowym miejscu, oraz przebudował dawną siedzibę, powiększając ją o część zachodnią²⁹⁰. „Wówczas budynek zaczęto nazywać pałacem lub zamkiem, co odróżniało go od drewnianego dworu, który wybudowali, jak przypuszczam w 1 połowie XVII wieku obok wieży – zameczku Leśniowolski, herbu Roch, poprzedni właściciele dóbr Bochońnica”²⁹¹.

Od początku funkcjonowania uzdrowiska stary pałac mieścił pokoje mieszkalne dla kuracjuszy i zarządzających zakładem. Dla wzbogacenia bryły budynku dobudowane zostały na parterze taras i weranda. W 1908 roku w sta-

rym pałacu, zwanym oficyną pałacową, znajdowało się mieszkanie dyrektora zakładu, administratora i kasjerki²⁹². W 1975 roku budynek został przebudowany w celu dostosowania do funkcji biurowych. Wykonano wewnętrzną klatkę schodową (likwidując charakterystyczną dobudowaną od strony południowej), przebudowano poddasze, a w celu wykorzystania użytkowego wykonano doświetlające lukarny. Na początku 1976 roku przebudowany stary pałac oddano do użytku, jako siedzibę Dyrekcji Uzdrowiska²⁹³.

STARE ŁAZIENKI

Rozwijające się uzdrowisko, by wyjść naprzeciw wymaganiom kuracjuszy, musiało zainwestować w podstawową infrastrukturę budowlaną, jaką były łazienki. Z zamysłem zorganizowania budynku kąpielowego wiązała się analiza składu chemicznego wód nałęczowskich, tzw. rozkład Celińskiego, przeprowadzona w 1817 roku. Budowa łazienek trwała kilka lat, część budynku oddano do użytkowania w 1821.

Niestety, nie jest znany projektant łazienek. Jednak wśród dokumentów budowy zachowały się wzmianki o kierujących pracami rzemieślnikach i przebiegu poszczególnych etapów prac²⁹⁴. Szczególny nacisk położono na komfortowe i eleganckie wykończenie wnętrz – początkowo 25 „kabin”. Pokoje te posiadały drewniane wanny, do których wodę doprowadzano miedzianymi rurami. Mosiężne krany były podwójne, z wodą ciepłą i zimną. W każ-

287 Budynek jest podpiwniczony – w przewodniku z 1897 roku autor zauważa, że *dawny dom mieszkalny Małachowskich odznacza się niestłuchanie grubymi ścianami i dwupiętrowymi piwnicami*. Za: Nałęczów i jego okolice..., op. cit., s. 29.

288 W połowie XVII wieku budynek zaczął pełnić funkcje pomocnicze, magazynowe i gospodarcze, stając się lamusem, jakkolwiek nie należy również wykluczyć, że był to budynek mieszkalny. Analiza form architektonicznych murowanych lamusów na Lubelszczyźnie zdaje się potwierdzać tę hipotezę (np. lamus w Zawieprzycach).

289 Lochy – przejścia zamurowano w latach 1959–1960, zaś piwnice przebudowano na kotłownię. Więcej na ten temat pisze J. M. Sołdek, *Zamek starościński*, „Głos Nałęczowa”, 2014, s. 62.

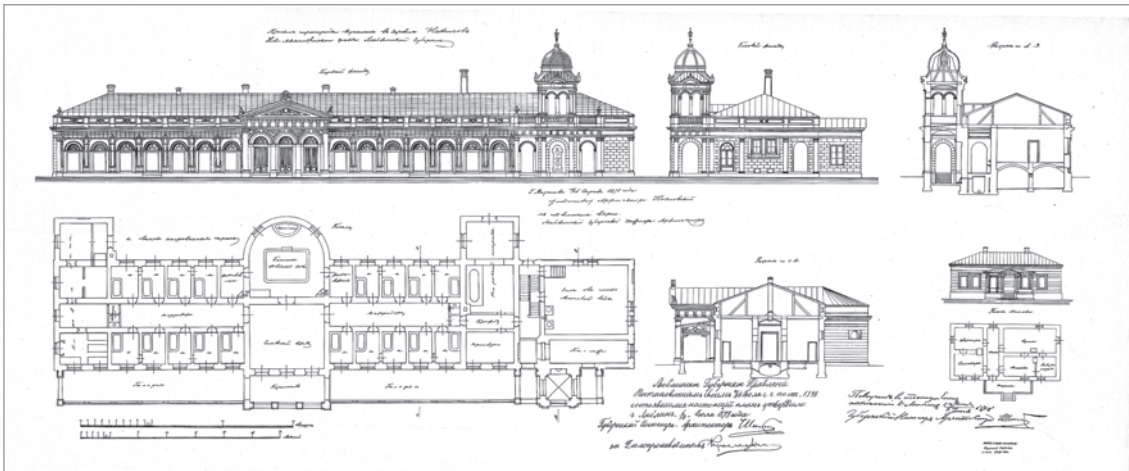
290 M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 45.

291 J. M. Sołdek, *Zamek...*, op. cit., s. 61–62.

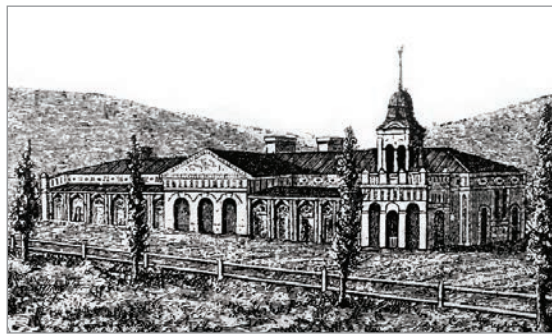
292 A. Puławski, *Materiały...*, op. cit., s. 33.

293 Z. Janik-Strobel, *Jubileuszowe...*, op. cit., s. 25.

294 M. Tarka, *Dzieje...*, op. cit., s. 70.

Il. 109. Projekt rozbudowy Starych Łazienek z 1878 r., autorstwa K. Kozłowskiego, 1878, rys. R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ

Il. 110. Stare Łazienki na rycinie wg rys. F. Brzozowskiego, źródło: „Tygodnik Ilustrowany” z 18 II 1882, nr 321. Widoki Nałęczowa wykonane podług fotografii Kostki i Kulerta. Widoczny komin kotłowni z maszyną parową. Po prawej: rycina z „Wędrowca”, 1891

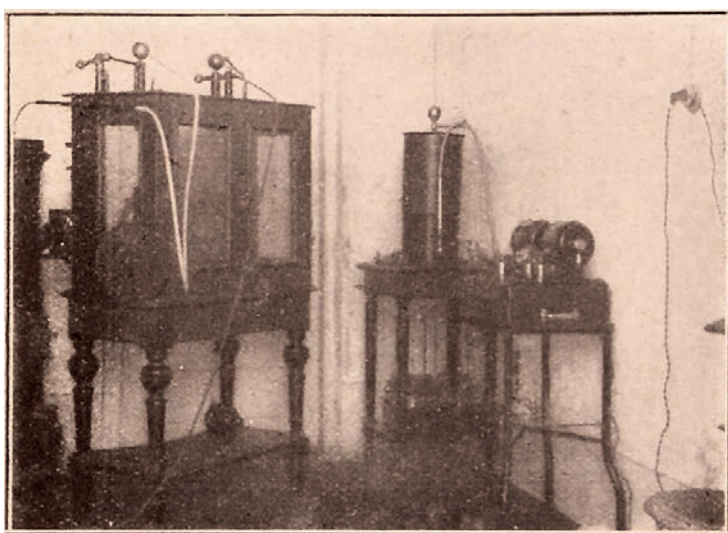
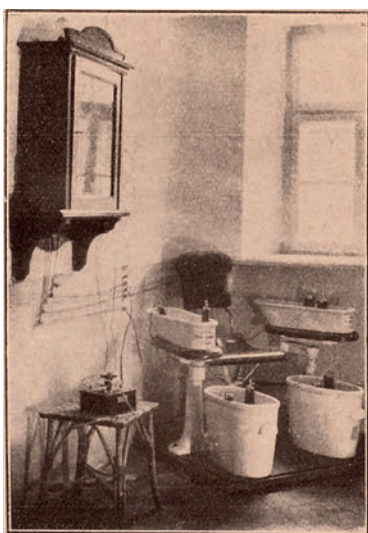
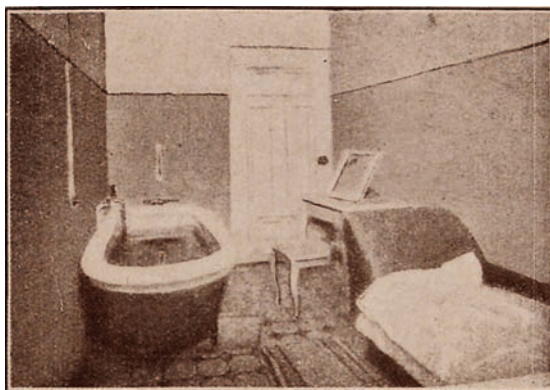
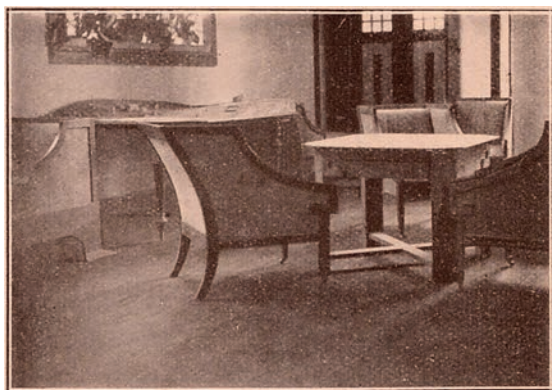
Il. 111. Stare Łazienki, fot. E. Troczewski, źródło: „Tygodnik Ilustrowany”, 1899 nr 50, s. 995. Po prawej Stare Łazienki w okresie międzywojennym, fot. F. Soczko, 1939, źródło: NAC

Il. 112. Stare Łazienki, widok od strony wschodniej, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 113. Stare Łazienki, widok od strony zachodniej, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 114. Poczekalnia i jedna z kabin w łazienkach 1925, niżej sala kąpiei czterokomorowych, gabinet do elektryzacji, źródło: Zakład Leczniczy-Zdrowisko „Nałęczów”: egzystuje 125 lat: źródło szczawy żelazistej radioaktywne, 1925

dej kabinie znajdowała się kanapa, a oczekujący dodatkowo mieli do dyspozycji stół bilardowy. Ustępy znajdowały się poza budynkiem – były to dwa drewniane wychodki.

W 1878 roku łazienki przebudowano wg projektu Karola Kozłowskiego. Na zachowanej ikonografii przedstawiony jest obiekt po przebudowie, jednak nie wiemy, jak łazienki wyglądały przed nią.

Budynek tak zwanych Starych Łazienek to budynek murowany z kamienia wapiennego i cegły, o asymetrycznej bryle zaakcentowanej wieżyczką w południowo-wschodnim narożniku. Wieżyczka znajduje się nad ujęciem wody żelazistej, stanowiąc obudowę źródła. Wejście dla gości wyznacza trójosiowy portyk. Wzdłuż elewacji frontowej rozciągał się zadaszony drewniany taras – galeria, umożliwiający odpoczynek i spacerowanie, nawet gdy warunki

ki pogodowe nie sprzyjały przechadzkom po parku. Taras łączył się z arkadami akcentującymi wejście i z zadaszeniem nad obudową źródła. Obudowa źródła Celińskiego miała służyć lepszej do niego dostępności. Kuracjusze mogli zaczerpnąć wody żelazistej schodząc do jej architektonicznie obudowanego ujęcia po kilku „schodkach żelaznych”²⁹⁵.

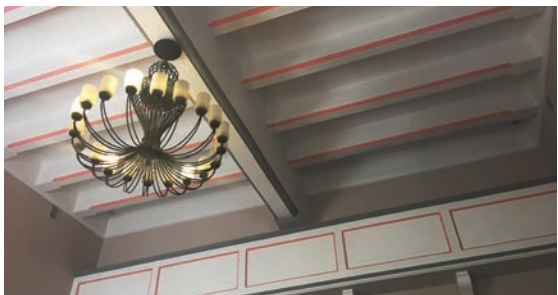
Na kąpiele w łazienkach kuracjusze oczekiwali w obszernym holu o „pięknej mozaikowej posadzce”. Na wprost wejścia znajdowała się sala natrysków i tak zwane jeziorko – olbrzymia wanna z porcelanowych kafli wyrabianych w fabryce w Kluczkowicach. Obok tej sali znajdowały się dwa „gabiniki toaletowe” (rozbiegownie). Przez środek gmachu prowadził korytarz, z którego po obydwu stronach dostępnych było 20 łazienek – gabinetów z wannami wykonanymi z porcelanowych kafli, o podwójnym

295 *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach...*, op. cit., s. 10.

4. Architektura uzdrowiskowa Nałęczowa

Il. 115. Pomieszczenia w Starych Łazienkach w prospekcie: Nałęczów: źródło szczawiu żelazistej radioaktywne. Poczekalnia i odpoczywania, gabinet do d'Arsonwalizacji i Röntgenizacji, pokój kąpiei czterokomorowej

Il. 116. Stare Łazienki w 2018 roku są ciekawym przykładem wnętrza zachowującego cechy stylistyczne socrealizmu, fot. N. Przesmycka, 2018

miedzianym dnie²⁹⁶. W budynku znajdowały się również pijalnia wód, laboratorium, apteka i łaźnia parowa. Pięć gabinetów służyło do kąpeli borowinowych. Wodę z własnego ujęcia po łaźniach rozprowadzano za pomocą maszyny parowej. Wodę do kąpeli podgrzewano przez dno wanien parą tzw. metodą Lehwar-tza²⁹⁷.

W 1901 roku łaźienki zostały skanalizowane przez wykonanie szamb (metoda Chamboud). Pięć lat później budynek zmodernizowano po raz kolejny. Zastosowano nowy system podgrzewania wody – metodę Szwartza²⁹⁸. Do dyspozycji kuracjuszy były 23 kabiny, sala natryskowa i 2 sale hydropatyczne.

W latach międzywojennych łaźienki przebudowano dodając kondygnację mieszkalną. Wymagało to dobudowania klatek schodowych. Zadaszenie tarasu spacerowego, wcześniej o konstrukcji drewnianej, wsparto na prostych murowanych słupach.

W latach 1947–50 powstał kolejny projekt przebudowy łaźienek²⁹⁹, a od połowy lat 50. XX wieku rozpoczęto prace budowlane. To z tego okresu pochodzą obecnie zachowane elementy wykończenia wnętrza, będące przykładem socrealizmu: kasetonowe stropy, posadzka w holu, elementy metaloplastyki w wykończeniu wnętrza. Budowa przeciągała się. Stare Łazienki do użytkowania oddano dopiero w 1964 roku. Oprócz funkcji kąpielowej dysponowały wówczas 37 pokojami³⁰⁰.

Obecnie w obiekcie nadal mieszczą się funkcje balneologiczne. Niestety, źródło Celińskiego zostało odgrodzone od ciągu komunikacyjnego i nie ma możliwości bezpośredniego kontaktu z wodą.

ZAKŁAD LECZNICZY:

HYDROPATIA

I HOTEL ZAKŁADOWY

Najstarszym istniejącym i funkcjonującym do dzisiaj obiektem sanatoryjnym w Nałęczowie jest tzw. hydropatia (Sanatorium nr 1). Z uwagi na funkcje kąpielowe, w literaturze można spotkać się z określeniem „nowe łaźienki”. Budynki hydropatii i hotelu zakładowego należy rozpatrywać jako całościowe założenie z uwagi na czas powstania, przebudowy a przede wszystkim powiązania funkcjonalne.

Najprawdopodobniej budynek hydropatii powstał w miejscu dawnej austerii. W latach 1880–1881 „spółka lecznicza dźwignęła z ruin kilkanaście budynków należących do dawnej siedziby magnackiej”. Projektantem przebudowy był warszawski budowniczy Karol Kozłowski, który w tym czasie przebudowywał wszystkie obiekty należące do Zakładu.

Hydropatia została zbudowana jako murywany, dwupiętrowy budynek z krytą werandą od strony południowej. Parter w całości przeznaczony był na pomieszczenia do zabiegów leczniczych, które zaczęto „wydawać” jeszcze przed ukończeniem budowy w 1880 roku. Zakład hydropatyczny został urządzony dla czterdziestu kuracjuszy „wewnątrz bardzo starannie; odpowiednio najnowszym wymaganiom balneologii”.

Dr Józef Tchórznicki, wizytujący sanatorium w 1899 roku o zakładzie hydropatii pisał: „jest urządzony wyśmienicie, posiadał dwie sale natryskowe i wszystko to co stosują hydropatyje zagraniczne”³⁰¹. Nad łaźniakami znajdowały się dość skromnie urządzone i niewielkie „facjatki dla studentów” po 30 kopiejek za dobę. W 1902 roku zmodernizowano łaźienki w hydropatii wymieniając wanny na porcelanowe. Wzdłuż ściany południowej znajdowała się jadalnia letnia – w formie zadaszonej werandy,

296 A. Pajewski, *Nasze zdrojowiska...*, op. cit., s. 298.

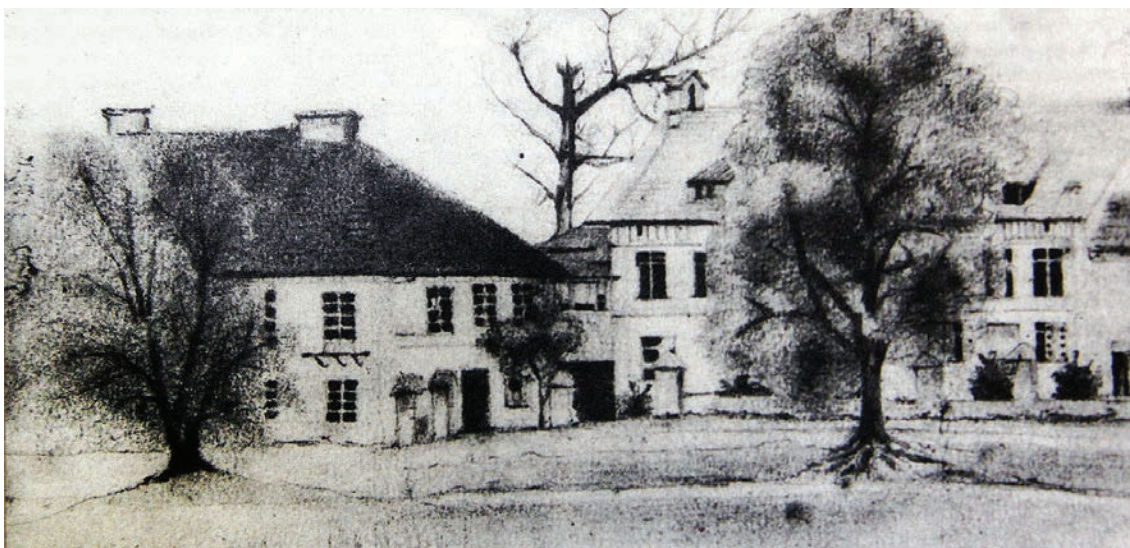
297 Ibidem.

298 *Działalność lecznicza zakładu w Nałęczowie, odczyt...*, dr K. Tokarski, 1910, Warszawa.

299 APL, Związek Inwalidów Wojennych w Lublinie, sygn. 96.

300 Z. Janik-Strobel, *Jubileuszowe...*, op. cit., s. 25.

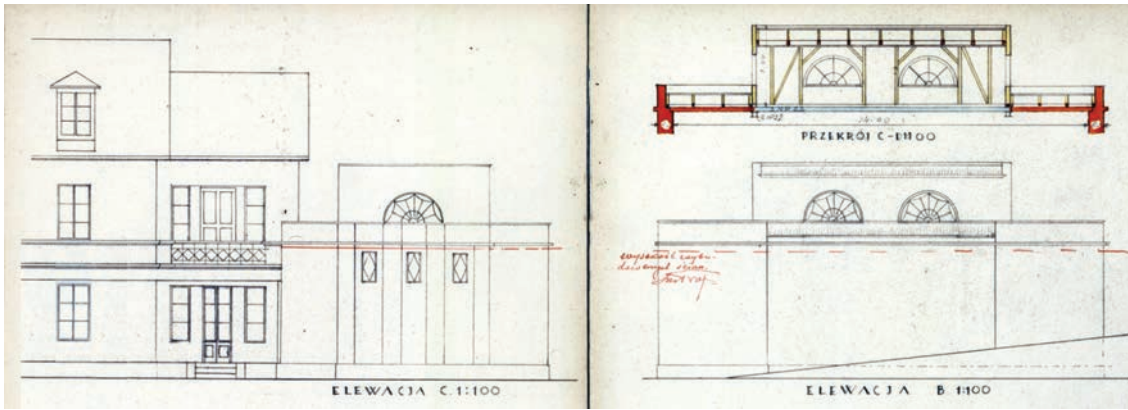
301 J. Tchórznicki, *Dzień w Nałęczowie*, „Biesiada Literacka”, tom LXVIII, 13 (25) sierpnia 1899, nr 34, s. 154.

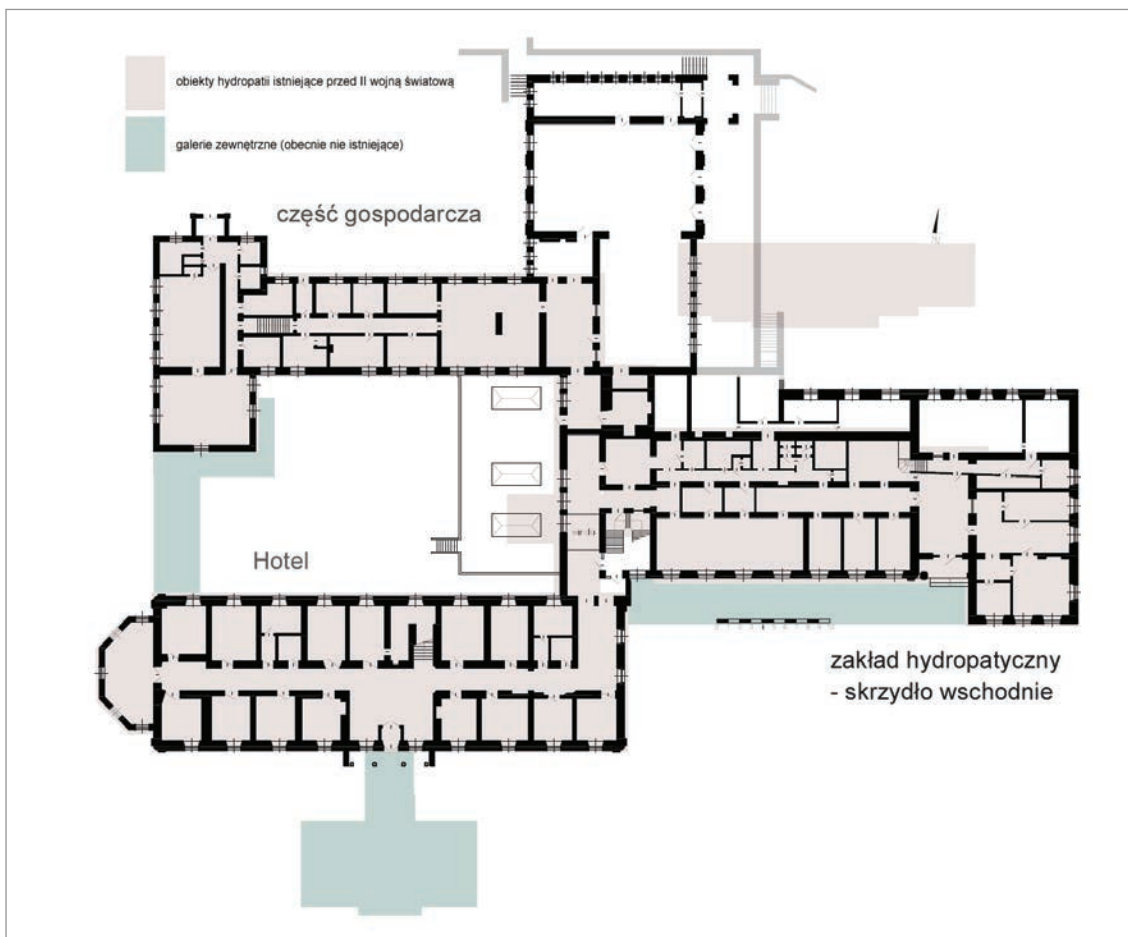
Il. 117. Budynki dawnego domu gościnnego i oboży przed przebudową na kompleks hydropatyczno-kąpielowy. Rys. Oktawia Radziwiłłowiczówna, 1878

Il. 118. Nałęczów, zakład hydropatyczny, drzeworyt F. Brzozowskiego, rep. za: „Tygodnik Ilustrowany”, nr 26, z dn. 26. 06. 1881, s. 408

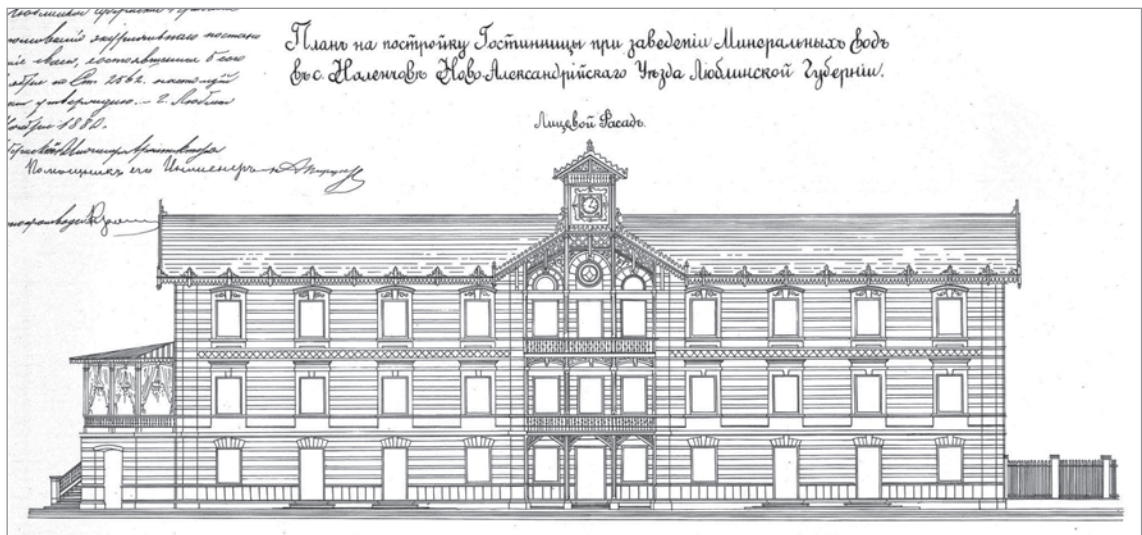

Il. 119. Projekt rozbudowy hydroterapii z lat 30. XX wieku o część kąpielową z pomieszczeniami mieszkalnymi (na poddaszu). Fragment, źródło: APL, UWL, sygn. 1946

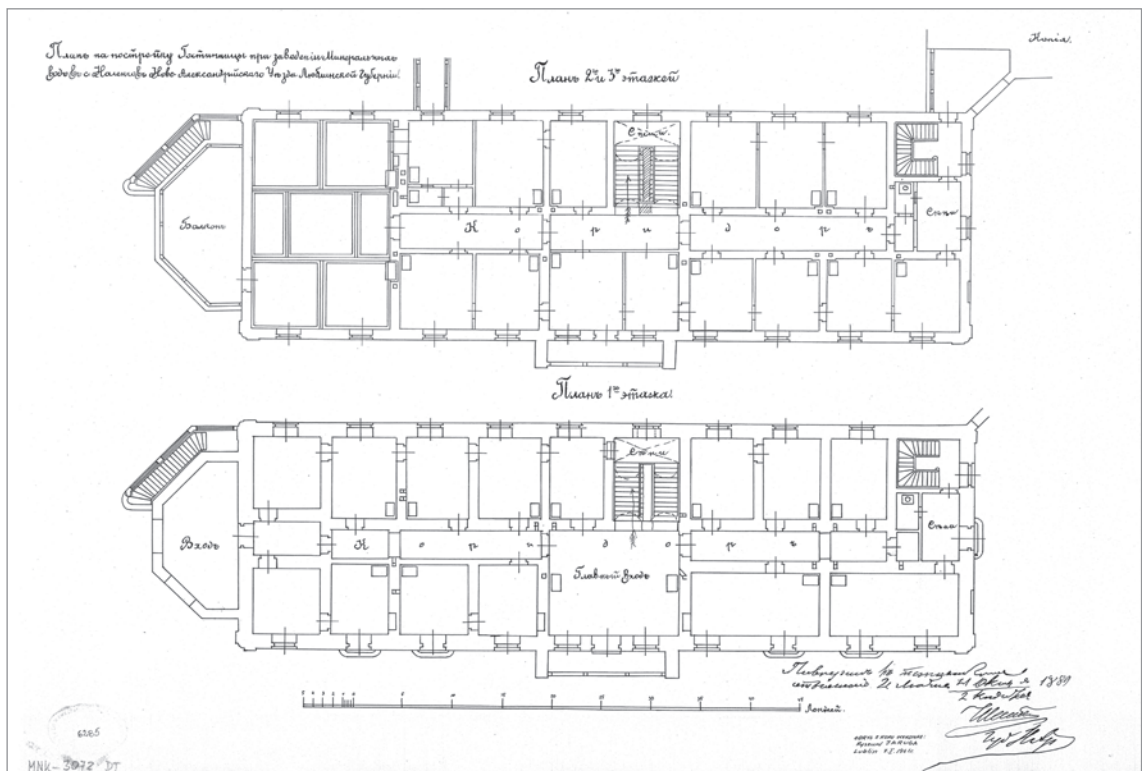

Il. 120. Układ funkcjonalny parteru budynków zakładu hydroterapii i hotelu. Rys. N. Przesmycka na podstawie Karty Ewidencyjnej Zabytku

4. Architektura uzdrowiskowa Nałęczowa

Il. 121. Budynek hotelu dla gości. Projekt K. Kozłowski, 1889, przerys R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ

Il. 122. Hotel – rzuty parteru i piętra, proj. K. Kozłowski, 1889, przerys R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ

Il. 123. Widok pawilonu hydroterapii w okresie międzywojennym, na pierwszym planie altana na wyspie, źródło: NAC, poniżej widok nocny, pocztówka

Il. 124. Prace konserwacyjne w obrębie stawu, 1974, fot. K. Majewski

Il. 125. Dawna hydropatia, skrzydło wschodnie współcześnie – widok od frontu oraz część gospodarcza, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 126. Widok ogólny zespołu hydropatii i hotelu, fot. N. Przesmycka, 2018

której „ściany” stanowiły zaciągane w miarę potrzeb zasłony.

Za budynkiem hydropatii już w latach 70. XIX wieku powstały dwie oficyny o funkcji hotelowej. W jednej z nich mieściła się sala gimnastyczna, która służyła również do przedstawień teatralnych.

Na początku XX wieku, przebudowano wystrój sali jadalnianej, znajdującej się na piętrze, wg projektu Jan Witkiewicza-Koszczyca. Niestety, nie jest znana ikonografia pokazująca wygląd tego wnętrza z tej epoki.

W latach 1927–1928 powstały dwa projekty rozbudowy hydropatii autorstwa warszawskiego architekta St. Grochowicza³⁰². W pierwszej wersji zakładano dobudowę parterowej sali do zabiegów hydropatycznych, połączoną holom wejściowym z częścią starą. Kolejny projekt zakładał dobudowę dwukondygnacyjną. Na piętrze 6 pokoi mieszkalnych na parterze, dwa pokoje, pokój bawialny i bilard. Zespół zabudowy hydropatii był poddawany częstym modernizacjom i przebudowom.

Po II wojnie światowej budynek hydropatii przekazano Związkowi Inwalidów Wojennych, który porządkował obiekty i zabezpieczał je przed szabrownictwem. Przez 3 lata (1947–1950) w budynku funkcjonowało Państwowe Gimnazjum Spółdzielcze Związku Inwalidów Wojennych. W latach 1950–53 budynek wyremontowano i wraz z powołaniem Przedsiębiorstwa Państwo-

wego „Uzdrowisko Nałęczów” przywrócono w nim funkcję leczniczą (Sanatorium nr 1)³⁰³.

Przed hydropatią wzniesiono budynek dla gości – hotel, w którym mieściła się również restauracja. Oprócz pokoi mieszkalnych znajdowała się w nim jadalnia dla gości, z obszerną werandą, gabinet lekarski, pracownia chemiczno-mikroskopowa, sklep galanteryjny. Atrakcją była wysunięta w kierunku stawu galeria – letnia jadalnia o ażurowej konstrukcji drewnianej, osłaniana w razie potrzeby tkaniną. Z tyłu głównego gmachu znajdowały się dwie oficyny hotelowe z pokojami dla gości. W jednej z nich mieściła się wysoka sala gimnastyczna. Konstrukcja jej przykrycia najprawdopodobniej była drewniana (wieszarowa), co umożliwiało wykorzystanie pełnej wysokości sali³⁰⁴.

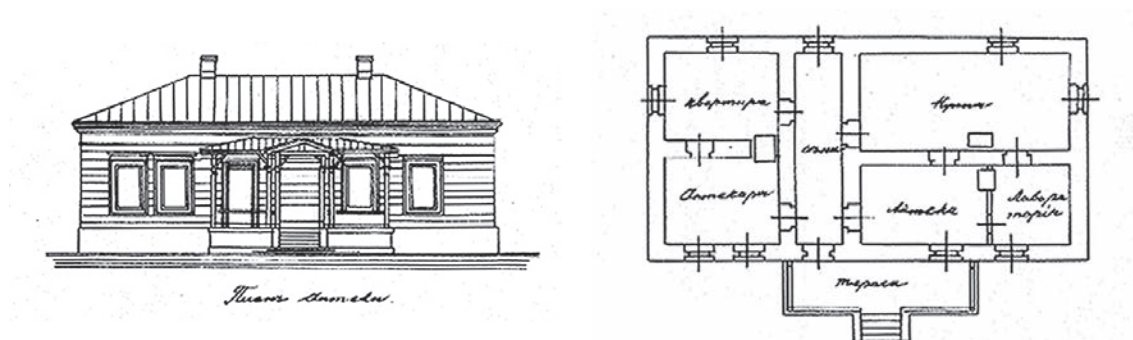
Hotel połączony był również z budynkiem hydropatii przeszklonym pasażem, który w 1899 roku przebudowano na łącznik murowany, żeby poprawić możliwość ogrzewania tej części w okresie zimowym. Warto nadmienić, że zima w uzdrowisku nie była martwym sezonem. Czas kuracjuszom umiłał bilard i czytelnia, jeszcze pod koniec XIX wieku starano się o ogród zimowy.

Budynek po drugiej wojnie światowej wymagał kompleksowych remontów. Około roku 1950 w całym budynku wymieniono stropy. Kolejne remonty nastąpiły w latach 60. i 70. XX wieku. Obecnie w dawnej Hydropatii znajduje się Ośrodek Chirurgii Oka i Lux Med.

302 APL, UWL, sygn. 1946, Projekt budowy hydropatii przy zakładzie leczniczym „Nałęczów” w Nałęczowie, pow. puławski.

303 Dyrektorem został dr Stanisław Szczypiński. Za: B. Olszewska, *Sanatorium nr 1 – powrót do dawnej świetności*, „Głos Nałęczowa”, 1998, s. 23–24.

304 Salę poza gimnastyką wykorzystywano do organizacji przedstawień. *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach...*, op. cit., s. 9.

Il. 127. Domek Biskupi – projekt przebudowy autorstwa K. Kozłowskiego, 1878, rys. R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ

Il. 128. Dworek Biskupi – na pierwszym planie, w tle Stare Łazienki, fot. N. Przesmycka, 2018

OBIEKTY MIESZKALNE W OBRĘBIE PARKU

Domek Biskupi (Dworek Biskupi) powstał w 1809 roku z inicjatywy Katarzyny Małachowskiej, w bezpośrednim sąsiedztwie źródła wód żelazistych, stąd jedna z jego nazw to „Nad Źródłem”. Był to jeden z pierwszych obiektów związanych z rozwojem uzdrowiska. Dworkiem Biskupim zaczęto go nazywać po kilkakrotnym pobycie w nim biskupa Ciecieszowskiego³⁰⁵. Po rozbudowie uzdrowiska w latach 80. XIX wieku urządzono w nim aptekę³⁰⁶.

Jest to niewielki budynek wzniesiony na prostokątnym rzucie w bezpośrednim sąsiedztwie łązienek, na południowym stoku wzgórza. Obecnie nakryty jest kopertowym dachem o niewielkim kącie nachylenia. Na ikonografii z 1882 roku³⁰⁷ widoczna jest bardziej rozbudowana forma spadzistego dachu oraz cztero-

kolumnowy portyk, do którego prowadzą promieniście rozchodzące się schody. Obecnie budynek ma skromną elewację, zdobioną jedynie obramieniem ścian i okien, oraz gankiem z dekoracją snycerską.

Domek „Gotycki” powstał jako tzw. willa zakładowa, zwany również willą „Angielską”. Budynek w części piętra mieścił pokoje mieszkalne, a na parterze trzy gabinety lekarskie oraz poczekalnię³⁰⁸. Budynek powstał najprawdopodobniej w miejscu dawnej austerii.

Willa zakładowa stanowiła jeden z budynków, stanowiących bazę mieszkaniową dla kuracjuszy. Budynek wzniesiono w stylu neogotyckim, na dość nieregularnym planie. Dominującym i zarazem najbardziej ozdobnym elementem jest wieża z neogotyckimi oknami na drugim piętrze, zwieńczona historyzującym krenelażem z blankami i obramowana ostrołucznym fryzem arkadowym. Wieża akcentu-

305 J. M. Soldek, *Małachowscy herbu Nałęcz, twórcy osady i uzdrowiska Nałęczów*. Cz. III, „Głos Nałęczowa”, 2014, s. 5.

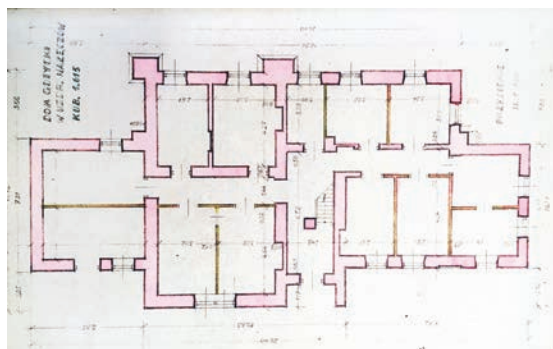
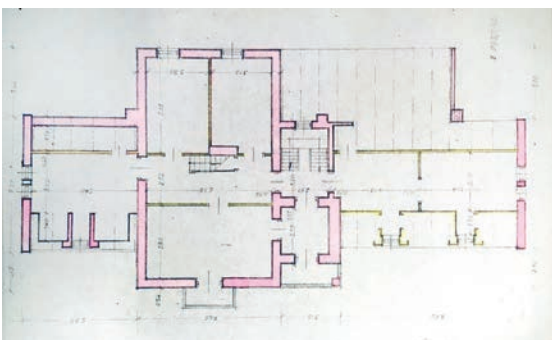
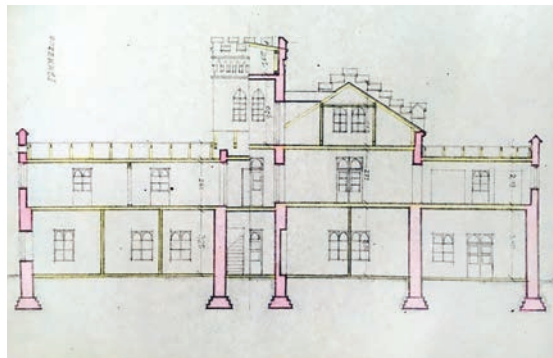
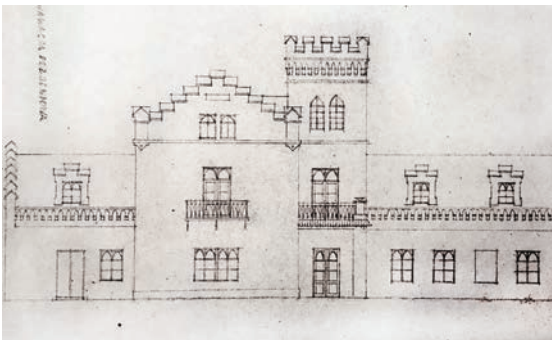
306 Karta Ewidencyjna Zabytku, J. Chmielewska, 2001. LWKZ, sygn. 4182.

307 1882, Plan sytuacyjny Zakładu Leczniczego „Nałęczów”, fot. Kostka i Kulert w Warszawie, neg. PKZ Lublin nr 21879, archiwum LWKZ.

308 *Nałęczów i jego okolice. Przewodnik dla leczących...*, op. cit., s. 29.

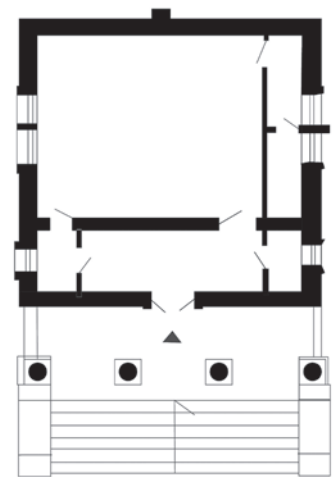
Il. 129. Willa zakładowa – grafika z 1882, po prawej fotografia z końca XIX wieku, fot. Kostka i Kulert w Warszawie, źródło: archiwum LWKZ

Il. 130. Dokumentacja Dom Gotycki w Uzdrawisku Nałęczów, 1945–1949, źródło: APL, Zarz. Org. Zn. Inw. Woj. w Lublinie 1945–1949, sygn. 98

Il. 131. Domek Grecki, pocztówka, nakładem J. Hertzmana w Nałęczowie, wł. prywatna

Il. 132. Domek Grecki, 2018, fot. N. Przesmycka, po prawej: schemat rzutu Domku Greckiego, źródło: archiwum KAU i PP

je wejście główne do budynku od strony ciągu spacerowego w parku (dzisiejszej alei kasztanowej). Ściany szczytowe głównego korpusu budynku i ryzalitu zakończone są schodkowo, co nawiązuje do stylu gotyckiego. Zarówno oryginalnie, jak i obecnie dach kryty był blachą płaską. Budynek po II wojnie światowej przebudowano dodając dwa pomieszczenia od strony północnej, likwidując część wewnętrznych działowych ścian drewnianych, oraz dodając sanitariaty.

Od 1972 roku w budynku mieściła się siedziba zarządu uzdrowiska³⁰⁹. W latach 70. XX wieku budynek nadawał się do kapitalnego remontu, który ukończono dopiero w 1979 roku. Po remoncie planowano przeniesienie tam biura usług uzdrowiska i biblioteki wraz z czytelnią (z pałacu Małachowskich), zaś pokoje na pierwszym i drugim piętrze przeznaczyć na mieszkania hotelowe dla średniego personelu medycznego. Dodatkowo planowano urządzić w budynku sklep Spółdzielczego

309 Wkładka do Karty Ewidencyjnej Zabytków Architektury i Budownictwa, Biała Karta, J. Chmielewska, 2001, sygn. 4181.

Zaopatrzenia i Handlu w Lublinie. Jedno z pomieszczeń zwolnionych w pałacu miało stać się siedzibą Muzeum Bolesława Prusa³¹⁰. Po remoncie w budynku znajdowały się biblioteka, biura i lokale mieszkalne. Obecnie Domek Gotycki mieści ośrodek chirurgii plastycznej.

Budynek zwany Domkiem Greckim na pierwszy rzut oka wygląda jak duży pawilon ogrodowy, zbudowany w stylu pseudoantycznym. Został wzniesiony w 1904 roku jako kolejny budynek mieszkalny na terenie Zakładu. Jest to budynek nawiązujący do stylu doryckiego, o dość zaskakujących proporcjach, niski o szerokim rozstawie kolumn. Elewacja frontowa ma formę frontonu świątyni, jednak proporcje tympanonu, kolumn i ich rozstaw nie pozwalają na wysoką ocenę estetyczną tego obiektu. Być może wynika to z faktu, że elewacja została dostawiona do istniejącego tam wcześniej sklepu³¹¹.

Budynek miał różne przeznaczenie. Jeszcze do początku lat 80. XX wieku służył celom mieszkalnym. W 1981 roku przeprowadzono przebudowę, mającą na celu przystosowanie do urządzenia w nim pracowni rentgenowskiej³¹².

OBIEKTY POMOCNICZE I REKREACYJNE W PARKU UZDROWISKOWYM (WERANDKI, LEŻALNIE, AMBULATORIUM, ITP.)

Od początku funkcjonowania zakładu leczniczego uzupełniająca zabudowa gospodarcza stanowiła nieodłączny element struktury założenia uzdrowiskowego. Miała ona różne przeznaczenia, a co za tym idzie także odmienne formy architektoniczne i konstrukcję. Niektóre z budynków ze względu na brak zapotrzebowania na ich dotychczasową funkcję obecnie już nie istnieją, inne nie przetrwały z uwagi na nie trwałą, drewnianą konstrukcję.

Wyjątek stanowią tak zwane Werandki. Zabudowa ta należy do budynków gospodarczych, które po przebudowie założenia parkowego zostały włączone w zespół ogrodzenia od strony południowej. Po II wojnie światowej budynek niszczał. Znajdowały się w nim lokale mieszkalne. *W propozycjach do zagospodarowania i zburzenia w strefie sanatoryjnej*, obiekt ten przeznaczony był do wyburzenia po przekwaterowaniu mieszkańców³¹³. Udało się go jednak zachować i zagospodarować na cele lecznictwa uzdrowiskowego.

W lipcu 1993 roku otwarto Werandki, jako kameralny obiekt sanatoryjny oferujący tzw. zabiegi suche (24 stanowiska lecznicze oferujące 11 rodzajów zabiegów: między innymi masaż, magnetoterapię i laseroterapię)³¹⁴.

W przeciwieństwie do większych uzdrowisk, w Nałęczowie nie było rozbudowanych galerii spacerowych. Na terenie Parku Zdrojowego znajdowały się altany i niewielkie pawilony (np. dla orkiestry). Analizując te obiekty pod kątem funkcji przyrodoleczniczej należy do nich zaliczyć leżalnie, łazienki na stawie i letnią jadalnię przy hotelu zakładowym.

310 M. Kościński, *Domek Gotycki jak nowy*, [w:] *Krok w przeszłość Nałęczowa*, Polihymnia, Lublin 2013, s. 30.

311 Informacja uzyskana od pana Jerzego Sołdka. Potwierdza ją schematyczny widok z 1882 roku, na którym budynek ma dwuosiową elewację bez portyku. Za: 1882, Plan sytuacyjny Zakładu Leczniczego „Nałęczów”, fot. Kostka i Kulert w Warszawie, neg. PKZ Lublin nr 21879, archiwum LWKZ w Lublinie.

312 *Domek Grecki w nowej roli*, „Sztandar Ludu” 2.04.1981.

313 APL, PPUN-352-30/74 z 11.03.74, *propozycje do zagospodarowania i zburzenia w strefie sanatoryjnej*.

314 B. Olszewska, *By Nałęczów leczył serce...*, „Głos Nałęczowa”, 1993, s. 26–27.

4. Architektura uzdrowskowa Nałęczowa

Il. 133. Dawna oficyna pałacowa, tzw. Werandki (elewacja południowa i północna) przed i po przebudowie, fot. A. Czerepiński 1955, źródło: archiwum LWKZ, oraz *Spacer z Bolesławem Prusem po dawnym i współczesnym uzdrowisku*, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa 2001, Werandki w 2018, fot. N. Przesmycka

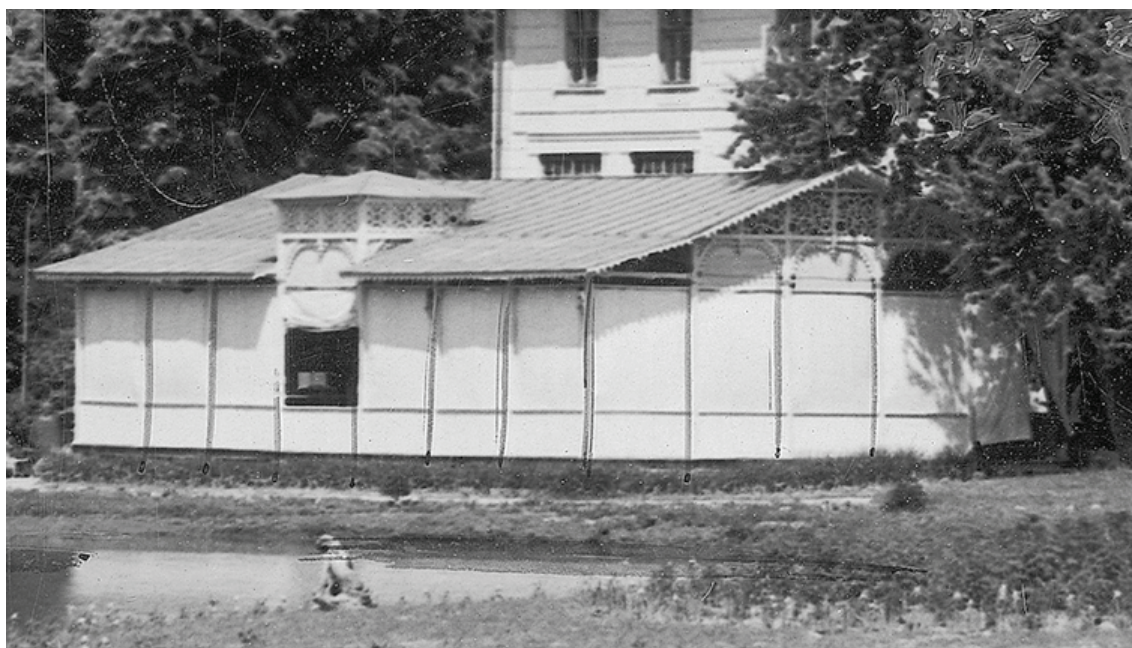
Il. 134. Leżalnia. Pawilon parkowy obecnie nieistniejący. Fotografia ok. 1910, fot. Z. Czarkowski. źródło: archiwum LWKZ

Il. 135. Kobiety zażywające „kąpieli powietrznej” w leżalni letniej, pocztówka nakładem J. Hertzmana w Nałęczowie, wł. prywatna

Il. 136. Łazienki letnie. Pocztówka, wyd. W. L. Kieserwetter, Lublin

Il. 137. Galeria spacerowa przy hotelu zakładowym, fot. Z. Czarkowski, 1910, LWKZ

Budynki te wiązały się z różnymi formami klimatoterapii i przyrodolecznictwa.

Kąpiele powietrzne i słoneczne zyskały popularność na przełomie XIX i XX stulecia. *Werandowanie* było uznawane za jedną z metod leczenia następujących przypadłości: *chorób nerwowych, blednicy, konstytucjonalnej neuropatii, usposobienia do ciągłego wyczerpania się i męczenia, bezsenności wskutek stale trwającego podniecenia nerwowego oraz schorzeń, w których objawy hysterii i neurastenii wydają się tylko towarzyszami głębiej leżących cierpień*. Kąpiele słoneczne zalecano przy: *chorobach przemiany materii, cukrówce, artretyzmie, reumatyzmie, blednicy, upadku energii życiowej, hipochondrii, neuralgiach, oraz jako metodę hartującą przy usposobieniu do kata-rów*³¹⁵. W 1905 roku w granicach tak zwanego parku górnego, czyli na południowych zboczach Armatniej Góry powstała drewniana leżalnia dla kobiet³¹⁶. Był to przykład stylu zakopiańskiego, spopularyzowanego w Nałęczowie w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku przez Jana Witkiewicza-Koszczyca. Nie istnieją dokumenty potwierdzające jej autorstwo tego architekta, jednak może wskazywać na to fakt, iż architekt w tym okresie przebywał i tworzył w Nałęczowie³¹⁷. Leżalnia została zaprojektowana w formie podłużnej altany. Wysoka podmurówka została wykonana z lokalnego kamienia wapiennego i cegły podkreślającej półokrągłe

łuki wnek. Drewniana konstrukcja składała się z rzędu słupów, wzmocnionych łukowato uformowanymi mieczami. Nawiązaniem do stylu zakopiańskiego są dekoracyjne kołki drewniane, elementy snycerskie wypełnienia balustrad, dekoracje kalenicy i szczytu dachu oraz pokrycie gontem.

Wyposażenie leżalni stanowiły lekkie drewniane leżaki i wiklinowe meble: stoliki i kosze. Od strony północnej do wysokości około 2 m znajdowała się pełna ściana, która chroniła odpoczywających od wiatru.

Przed budynkiem hotelu zakładowego, aż do II wojny światowej, znajdowała się drewniana konstrukcja w formie wiaty połączonej zadaszonym przejściem – letnia jadalnia. Jej funkcjonalność zapewniały płóciennne zasłony, które rozwieszano dla ochrony przed słońcem i wiatrem.

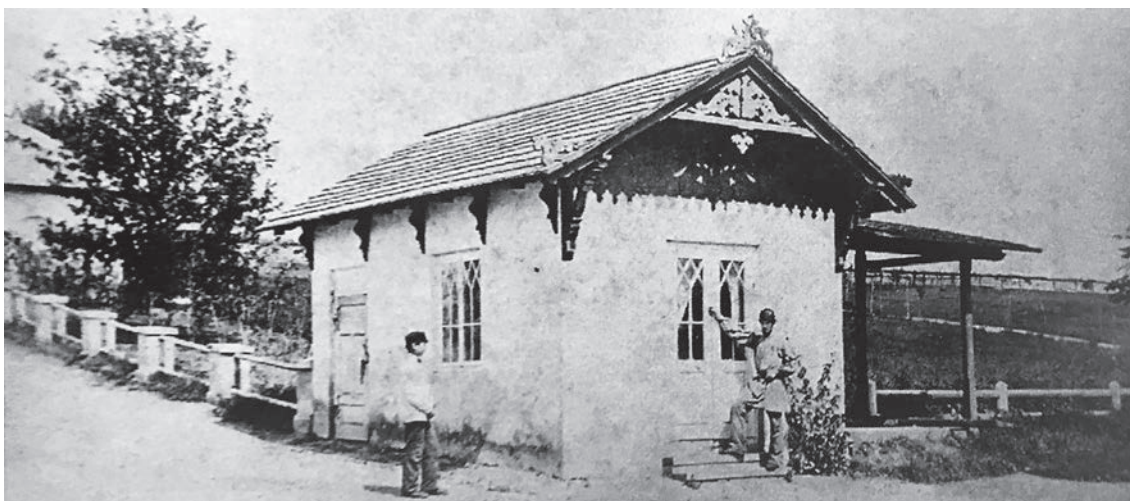
Do dyspozycji gości były również łazienki przeznaczone do kąpieli w stawie. Łazienki zlokalizowano przy moście, w sąsiedztwie budynków gospodarczych: warsztatów stolarskich i kuźni, do których funkcjonowania wykorzystywano energię spiętrzonej wody. Z opisu w *Przewodniku po Nałęczowie i jego okolicach* z 1881 roku możemy przeczytać: „Jest to zgrabny niewielki budynek, ściany którego płóciennne dzielą takowy na oddzielne gabinety, bądź do ubierania, bądź do kąpieli służące”³¹⁸. Łazienki miały oddzielne części dla kobiet i mężczyzn.

315 K. Tokarski, *Działalność lecznicza...*, op. cit., s. 6–7.

316 A. Puławski, *Materiały...*, op. cit., s. 4.

317 Od 1905 roku do I wojny światowej Jan Witkiewicz-Koszczyk zaprojektował w Nałęczowie letnią pracownię dla Stefana Żeromskiego tzw. „Chatę” (1905), „Ochronkę” (1906), willę murowaną dla adwokata Łypacewicza, Szkołę Przemysłu Ludowego, za: *Życiorys Jana Witkiewicza-Koszczyca*, mat. Muzeum Architektury we Wrocławiu, archiwum Działu Architektury XIX i XX wieku.

318 Ibidem, s. 9.

Il. 138. Domek kumysowy, na fotografii z 1882 r., źródło: „Głos Nałęczowa”, 2001, s. 57

ŁAŹNIA LUDOWA I AMBULATORIUM

W 1904 roku z inicjatywy doktora Puławskiego otworzono ambulatorium – przychodnię dla włościan „ambulatorium włościańskie” (lub tzw. Ambulans). Znajdowało się ono w murowanym, ogrzewanym budynku przy bramie zachodniej³¹⁹. W ambulatorium przyjmowali lekarze pracujący w zakładzie leczniczym. W bezpośrednim sąsiedztwie powstała publiczna łaźnia dla włościan.

Budynek łaźni (tzw. tanie kąpiele ludowe, łaźnia im. B. Prusa) został wmurowany z kamienia wapiennego, z charakterystycznymi ceglanyimi wzmocnieniami narożników, nadproży okiennych i ryzalitami na elewacji, zwieńczonymi łukami odcinkowymi. W swojej stylistyce tworzył spójną całość z sąsiadującym budynkiem bramy zachodniej. Łaźnia posiadała zaakcentowaną strefę wejścia z poczekalnią, z której przechodzono do rozbieralni a następnie do sal z wannami i natryskami. Oferowana była tu również kąpiel parowa. Co ciekawe, ta w swoim założeniu tania łaźnia stała się szcze-

gólnie konkurencyjna dla kąpeli wydawanych przez Zakład i niektóre pensjonaty. Zakład Leczniczy Nałęczów SA wystąpił nawet do Ministerstwa Opieki Społecznej Departamentu Służby Zdrowia z prośbą o interwencję, która *miałaby ukrócić nadużycia Zarządu Łaźni Higienicznej im. B. Prusa*³²⁰.

W trakcie I wojny światowej budynek łaźni został zniszczony i przez kolejne lata pozostawał w ruinie. W 1925 roku wykonano projekt rozbudowy łaźni³²¹. Powiększenie budynku miało przyczynić się do jego lepszej funkcjonalności poprzez dobudowanie stróżówki, przebieralni i odciekalni z przedsionkiem. W łaźni parowej planowano dostawienie dwóch wanien. Łaźnia oficjalnie była własnością Lubelskiego Oddziału Towarzystwa Higienicznego, zaś jej administracją zajmowało się Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa. Niestety, żadna z tych instytucji nie miała środków finansowych na przeprowadzenie remontów i łaźienki pozostawały nieczynne³²².

Mimo że budynek łaźni ludowych został zniszczony w czasie II wojny światowej, to

319 J. Babinicz-Witucka, *Dobry lekarz i dobry człowiek*, „Głos Nałęczowa”, s. 4.

320 Łaźnia publiczna im. Bolesława Prusa była prowadzona przez Zarząd Gminy. Początkowo dysponowała dwoma wannami, oferując kąpiele nie lecznicze lecz higieniczne. Dla osób zamieszkujących gminę Nałęczów koszt takiej kąpeli wynosił 50 groszy, dla gości spoza 1,50. APL, UWL, Wyd. Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia, sygn. 360.

321 APL, UWL, KBJ, sygn. 1952.

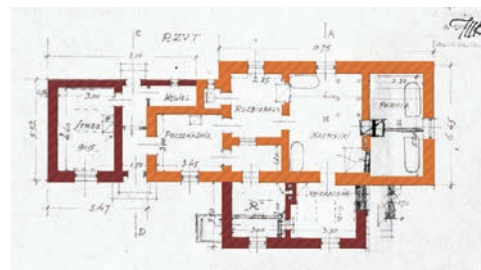
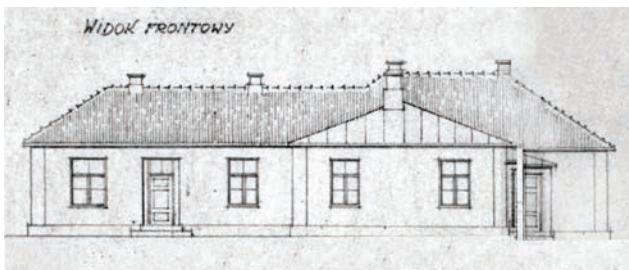
322 *Pismo z dn. 21 kwietnia 1926 roku do Urzędu Gminy Drzewce*, APL, Akta Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, sygn. 4, a także: *Znaczenie zdrojowisk i letnisk...*, op. cit., s. 48.

Il. 139. Ambulatorium dla włościan, fot. Z. Czarkowski, 1913

Il. 140. Łaźnia ludowa, źródło: Nałęczów. „Zdrowisko i letnisko. Sezon 1928/29”. Jednodniówka pod red. F. Petruczyni-ka, wyd. Komisji Zdrojowej w Nałęczowie, s. 10

Il. 141. Projekt rozbudowy łaźni im. B. Prusa w Nałęczowie, pow. puławski, proj. architekt powiatowy inż. Zygmunt Trojanowski. Źródło: APL, UWL, KBJ, sygn. 1952

Il. 142. Baraki Zakładu Leczniczego, które znajdowały się w miejscu obecnej pijalni wód mineralnych w parku, fot. Z. Czarkowski, pomiędzy 1911 a 1920 rokiem, źródło: Zbiory Miejsko-Gminnej Biblioteki Publicznej im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

Il. 143. Baraki sanatoryjne – wnętrze dezynfekcji zakładowej i kotłowni, fot. Z. Czarkowski, pomiędzy 1911 a 1920 rokiem, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

w latach 50. XX wieku jeszcze nadawał się do odbudowy. Na zebraniu komisji urządzania osiedli Gminnej Rady Narodowej z 25 III 1952 roku zdecydowano o konieczności odbudowy łaźni, „ze względu na ratowanie ocalałych murów, jak też ze względu dużego zapotrzebowania tej instytucji, oraz długoletniej tradycji”. Łaźnia miała być przeznaczona przede wszystkim dla uczącej się młodzieży – wówczas w trzech szkołach licealnych i podstawowej łącznie uczyło się ponad 1000 dzieci³²³. Komisyjne oględziny budynku przez architekta powiatowego inż. Zygmunta Trojanowskiego wykazały, że zniszczenia sięgają 60 procent, brakuje wszystkich urządzeń łaziennych, jednak odbudowa budynku jest z technicznego punktu widzenia możliwa.

Nieistniejącym obiektem o funkcji uzdrowiskowej zlokalizowanym w parku zdrojowym był tzw. domek kumysowy prowadzony przez krymskiego Tatara Selima Dżana. Picie kumysu należało do jednych z kuracji zalecanych przez lekarzy zakładowych³²⁴. Już w 1885 roku na Pierwszej Wystawie Higienicznej w Warszawie kumys z Nałęczowa został nagrodzony³²⁵. Budynek kumysarni³²⁶ był prostym obiektem pokrytym dwuspadowym dachem z dekoracjami w stylu szwajcarskim. Znajdował się w pobliżu bramy północnej. Klacze, których mleko wykorzystywano w produkcji kumysu, pasły się na łąkach nad rzeką Bystrą.

W zachodniej części parku, za stawem, znajdowały się budynki pomocnicze i gospodarcze. Na planie z 1882 roku ukazane są dwa budynki warsztatów i mleczarnia³²⁷. Później usytuowano w tym rejonie między innymi bara-

ki dezynfekcji zakładowej, a w latach 40. XX wieku magazyny na przechowywanie owoców spółdzielni przetwórstwa owoców. Następnie umieszczono tam rozlewnię wód mineralnych, dzisiaj to miejsce zajmuje pijalnia wód i „Atrium”.

WYBRANE WILLE I PENSJONATY

Zabudowa willowa Nałęczowa powstawała w ścisłym związku z rozwojem Zakładu Leczniczego. Pierwszymi właścicielami willi byli udziałowcy spółki: Karol Benni, Konrad Chmielewski, Fortunat Nowicki, Aleksander Oskierka, Józef Talko, którzy w ten sposób lokowali swoje kapitały, a także mieli nadzieję na przyszłe zyski³²⁸. Do 1881 roku monopolistą w zakresie świadczenia usług noclegowych był Zakład Leczniczy, jednak już w kolejnym sezonie, wzniesione w przeciągu roku wille oferowały ponad 100 pokoi gościnnych³²⁹. Początkowo wille na dzierżawionym od Zakładu terenie miały być budowane po zatwierdzeniu ich projektów przez dyrekcję Zakładu. Naciski „willarzy” wymusiły zgodę na wykup dzierżawionych gruntów. Spowodowało to budowę willi większych, niż początkowo zakładali założyciele uzdrowiska. „Od tej daty willarze zamiast letnich mieszkań dla siebie i swoich rodzin, zaczęli budować hotele o 15, 18 i 20 pokojach tuż za parkanem zakładu, a pragnąc jeszcze publiczności ułatwić przystęp do swoich mieszkań, zmuszają zarząd mocą swych wpływów w spółce, do robienia im specjalnych furtek w ogrodzeniu”³³⁰.

323 APL, Akta Gminy Nałęczów, sygn. 290.

324 Lecznicze działanie kumysu i innych napojów na bazie mleka zostało spopularyzowane w latach 70. XIX wieku w środowiskach lekarskich. B. L. Lutostański. *Działanie i użycie lecznicze kumysu: kumysarnie*, Kraków 1872.

325 *Uzdrowisko Nałęczów. Przewodnik*, red. J. Góra, M. Mironowicz-Panek, A. Olkiewicz, *Towarzystwo Przyjaciół Zakładu Leczniczego „Uzdrowiska Nałęczów”*. Nałęczów 2007, s. 21.

326 Z. Kremnicka, *Tatar Selim Dżan*, „Głos Nałęczowa”, 2001, s. 57.

327 1882, *Plan sytuacyjny Zakładu...*, op. cit.

328 T. Kłak, *W krajobrazie...*, op. cit., s. 23–24.

329 *Uwagi o eksploatacji Zakładu Leczniczego w Nałęczowie w 1883 r.* W-wa 1884, s. 18.

330 Ibidem, s. 19.

Il. 144. Zabudowa willowa wzdłuż al. Lipowej, na pierwszym planie Ludowiec. Fotografia wykonana z wieży kościoła, fot. K. Majewski 1974, widoczne na pierwszym planie: Dom Ludowy, dalej wille po północnej stronie al. Lipowej, źródło: Wytyczne Konserwatorskie do Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Nałęczowa. Opracowanie na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym. Lublin 1974, maszynopis, PP Pracownice Konserwacji Zabytków w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej

Szczególnie okazałe były drewniane wille zlokalizowane na Armatniej Górze. O konkurencyjności willi może świadczyć fakt, iż już w pierwszym roku otwarcia willi, 1/3 mieszkań oferowanych przez Zakład pozostała pusta³³¹. Z czasem narastał konflikt pomiędzy właścicielami willi a zarządem Zakładu leczniczego. Zastanawiano się, jak regulować dostępność parku oraz oferowanych w nim kuracji i atrakcji gościom willi. Jednym z pomysłów było wprowadzenie tzw. biletów willarskich, czyli opłat, które na rzecz Zakładu (1881–1882) wpłacali właściciele willi. W kolejnych latach ten pomysł został zaniechany. Rozróżnienie gości zakładu – kuracjuszy, korzystających z zaplecza sanatoryjnego i letników, spędzających wakacje w willach, korzystających z parku w celach rozrywkowych, było kluczowe dla

podjęcia działań regulujących ich status i ułatwiających kontrolę nad sprawami gospodarczymi spółki. Dodatkowe furtki w ogrodzeniu parku, oprócz poprawy komunikacji z willami, stanowiły oczywisty problem z punktu widzenia utrzymania porządku i bezpieczeństwa.

Jak już wspomniano, właścicielami pierwszych nieruchomości byli lekarze – akcjonariusze spółki leczniczej. Co ciekawe, nieruchomości w wielu przypadkach zapisywano na żony, co wiązało się z obawami o możliwość utraty majątku, w związku z represjami władz rosyjskich wobec uczestników powstania³³². Wille stanowiły zaplecze mieszkaniowe dla gości uzdrowiska. Pokoje lub apartamenty w większości willi wynajmowano na sezon letni i traktowano jako dochodowe inwestycje, rzadziej były miejscem zamieszkania właścicieli.

³³¹ Ibidem.

³³² Informacja uzyskana od pana Jerzego Michała Sołdka.

Na posesjach lokalizowano również budynki gospodarcze, mieszczące wozownie, warsztaty czy pomieszczenia mieszkalne dla służby. Rzadziej w budynkach gospodarczych znajdował się inwentarz, ponieważ kuchnie zaopatrywano korzystając z dostaw okolicznych włości. Pod koniec XIX wieku większość willi składała się z 2–3-pokojowych mieszkań z werandami i kuchnią, przeznaczonych na wynajem letnikom. Wpisywało się to w model kultury uzdrowiskowej końca lat 80. XIX wieku, gdy do uzdrowisk wyjeżdżały rodziny bądź grupy znajomych razem z własną służbą. Wychodki znajdowały się poza budynkami, łazienek w większości nie było, ponieważ korzystano z kąpeli oferowanych przez Zakład. Wszystkie wille otoczone były 1–2-morgowymi ogrodami, co wynikało z zamierzeń Michała Górskiego odnośnie parcelacji gruntów³³³. Standard noclegów, wyżywienia i zaplecza sanitarnego w willach był zróżnicowany. Zakład Lecznicy nie miał możliwości kontrolowania usług ani warunków, co bywało problemem, ponieważ na obraz Nałęczowa jako uzdrowiska wpływały również przedsięwzięcia indywidualnych właścicieli.

Charakterystyczną cechą nałęczowskich willi było zarządzanie nimi przez kobiety. W pierwszej fazie rozwoju uzdrowiska, najczęściej były to żony pracujących w uzdrowisku lekarzy. Nazwy willi, oprócz oczywistego nadania im charakteru, miały przyczynić się do łatwiejszej identyfikacji miejsc.

Bardzo szczegółowe informacje dotyczące przede wszystkim właścicieli willi, ich rozmieszczenia a także oferowanych wygód, pochodzą z przewodnika z 1897 roku, do którego załączony jest plan ukazujący Nałęczów w pierwszej fazie rozwoju³³⁴.

Pierwsze powstawały wille na działkach położonych najbliżej parku, przy alei Lipowej oraz przy Armatniej Górze. Ich formy architektoniczne prezentowały różne style i gusty właścicieli, a charakterystyczne cechy wyglądu

miały ułatwić rozpoznawalność. Wille murowane, powstające do końca XIX wieku, wznoszono w duchu historyzmu i eklektyzmu.

Drewniane wille, przeznaczone na wynajem, pod koniec XIX wieku istniały przede wszystkim wzdłuż ulicy Góra Armatnia. Teren ten cechował dosyć duży spadek terenu, dający rozległy widok na park. Jednocześnie lokalizacja „na stoku” sprzyjała zastosowaniu w kształtowaniu architektury form nawiązujących do wzorców górskich, np. stylu szwajcarskiego a później zakopiańskiego. Jediną murowaną willą na Górze Armatniej była willa „Ukraina”, własność p. Cieciszowskiej. Za nią znajdowała się okazała drewniana willa „Oktawia”, należąca do pani Chmielewskiej, małżonki ówczesnego dyrektora Zakładu. Drewniane wille należące do doktorowej Benni: „Podgórze” i „Widok” sąsiadowały z hotelem p. Tenenbauma. Działkę budowlaną zakupił tu także dr Lasocki.

Pokoje do wynajęcia oferowano również w aptece (znajdującej się przy zachodniej bramie parku zakładowego). Po tej samej stronie istniały także „schludne domki” p. Przyłuskiej, p. Sędzikowskiej, oraz dworek sędziego Wiercińskiego z dużym ogrodem. Za wąwozami Lasockiego w stronę miejscowości Charz znajdowały się dwie wille doktorowej Walickiej (willa „Kurzejka” oraz willa kupiona od dra Kwaśniewskiego), p. Michalskiego, p. Rosenfeldina (hotel dla starozakonnych) i p. Czarneckiej – „bardzo oryginalny budynek (pałac)”, domek z ogródkiem i oranżerią p. Jasińskiego. W bezpośrednim sąsiedztwie wspomnianych willi znajdowały się również dwa domki włościńskie, w okresie letnim wynajmowane letnikom. Trzy domki do wynajęcia posiadał też Leon Górecki, kąpielowy zakładu.

Przy wschodniej bramie parku znajdowała się willa „Drobnostka” oraz hotel dla starozakonnych, należący do pani Migurskiej. Wzdłuż drogi prowadzącej do Strzelec i w stronę wzgórza Poniatowskiego na południowym stoku powstawały kolejne domy i wille: dawnego ofi-

333 *Nałęczów i jego okolice. Przewodnik dla...*, op. cit., s. 46.

334 *Ibidem*, s. 46.

cialisty Nałęczowa p. Białkowskiego, p. Kuba-szewskiej (żony kąpielowego), domek organisty Łuszczyńskiego, sąsiadujący z nim dom nume-rowego Franciszka Krawczyńskiego (w domu tym zmarł w 1893 roku Andriolli), a za nim dom majstra malarstwa Nowakowskiego. Dom Krawczyńskiego, zwany „Andriollówką”, był murowanym dwukondygnacyjnym budynkiem z poddaszem. Od strony południowej wzdłuż dłuższej elewacji domu na podniesionym parterze rozciągał się taras, a nad nim osłonięty wysuniętym okapem drewniany balkon. „Andriollówka” spłonęła, a w okresie międzywojennym w jej miejscu zbudowano hotel „Polonia”³³⁵.

W 1900 roku w Nałęczowie istniały 43 domy mieszkalne, z których 38 posiadało pokoje lub apartamenty do wynajęcia. Większość z nich była budynkami drewnianymi. Wielkość i standard ich był różny. Gościom oferowano domy małe 3–4-pokojowe, średnie 6–9-pokojowe i duże o ponad 20 pokojach. Problemem w tym czasie był stan sanitarny, zwłaszcza kuchni, brak wychodków. Wille rzadko wyposażone były w spiżarnie i lodownie. Podsumowujący stan rzeczy dr A. Puławski zaznacza jednak, że „jest już kilku właścicieli, którzy dbają o ład w swych domach, nie szczędzą nakładów albo wypuszczają wille w dzierżawę osobom traktującym serio swoje obowiązki”³³⁶. W 1903 roku przeprowadzono „ankietę higieniczną, co do stanu wille prywatnych”.

Jednym z najstarszych budynków pełniących funkcje mieszkalne, ale również służących gościnnymi pokojami dla przyjeżdżających do Nałęczowa, był dwór Michała Górskiego (willa Górskiego). Powstał on w miejscu tak zwanego drugiego folwarku nałęczowskiego³³⁷, w wyniku przebudowy murowanego browaru, a później gorzelni. Pozostała część zabudowań

folwarcznych znajdowała się po wschodniej stronie założenia, w miejscu obecnego szpitala kardiologicznego, sięgając do linii obecnej ulicy Leśnej. Od strony północnej od dworu w kierunku parku zdrojowego prowadziła zachowana jeszcze aleja.

Przebudowa gorzelni miała miejsce w 1880 roku, po zakupieniu terenu przez Michała Górskiego. Najprawdopodobniej on sam był autorem projektu. Budynek dawnej gorzelni wzniesiono na stoku, wykorzystując nierówność terenu. Murowany parter i przyziemie ze sklepioną piwnicą, zostały zaadaptowane na potrzeby dworu. Podczas przebudowy dodano piętro i poddasze użytkowe w konstrukcji drewnianej, szkieletowej. Od strony południowej dobudowano werandę, wspartą na murowanych filarach. Od trzech stron na otaczający ogród otwierały się zadaszone tarasy i balkony, nadając budynkowi charakter willi. Działka, na której znajduje się dwór, opada łagodnie w kierunku rzeki. W niewielkiej odległości od dworu znajduje się jedno ze źródeł, eksploatowanych w czasach świetności uzdrowiska – „Nadzieja”. Obecnie jest ono obetonowane i niedostępne.

W założeniu dworsko-ogrodowym znajdowały się jeszcze inne budynki: oficyna mieszkalna i dawna stajnia wołów roboczych. Jeszcze w 1906 roku istniało połączenie dworu drewnianym łącznikiem z oficyną po stronie południowo-zachodniej, oraz drewniane ganki lub tarasy przylegające do zachodniej strony dworu. Po śmierci Michała Górskiego, zapewne z uwagi na zły stan techniczny, struktury te zostały rozebrane³³⁸.

W okresie „wskrzeszenia uzdrowiska” we dworze mieszkała rodzina Górskiego, wówczas właściciela folwarku³³⁹. W latach 1890–1891 mieszkał tu również nauczyciel dzieci – Ste-

335 T. Kłak, *W krajobrazie...*, op. cit., s. 33.

336 A. Puławski, *Przyczynek do historii...*, op. cit., s. 5.

337 Pierwszy folwark należał do dóbr bochotnickich i znajdował się w miejscu późniejszego założenia parkowo-pałacowego. Po przebudowie pałacu przez Małachowskiego, folwark przeniesiono na południe od pałacu, w miejsce dawnych sadów.

338 R. Zwierzchowski, 1996, wkładka do Karty Ewidencyjnej Zabytków Architektury i Budownictwa, sygn. 2649.

339 Rodzina Górskich była w posiadaniu kilku nieruchomości w Nałęczowie. Sukcesorzy zmarłego inżyniera oprócz dworu i hotelu Zweihaftha, posiadali przy al. Lipowej budynek poczty, hotel prywatny i dom sklepowy,

Il. 145. Jedno z najstarszych przedstawień Zakładu Leczniczego i folwarku po „wskrzeszeniu uzdrowiska”. Po prawej stronie zabudowania folwarczne, na dole dolina rzeki Bystrej, źródło: Nałęczów i Zakład Leczniczy. Rycina M. E. Andriollego z 1880, „Kłosy”, t. XXXII, nr 825, 1881, s. 248, po prawej: dwór Górskich, początek XX wieku, źródło: E. Królikowska-Avis, *Bliżej, dalej, całkiem blisko*, „Głos Nałęczowa”, pismo Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, 1998, s. 64–65

fan Żeromski. Dwór funkcjonował jako willa – część pomieszczeń z werandami wynajmowana była gościom przyjeżdżającym na sezon letni do uzdrowiska. Budynek dawnej wołowni wydzierżawiono Zweihafowi, który prowadził tam hotel dla Żydów³⁴⁰.

Budynek wielokrotnie zmieniał właścicieli. Nieuregulowana sytuacja własnościowa, duża liczba spadkobierców i fatalny stan techniczny budynku sprawiały, że potencjalnie zainteresowani zabytkiem inwestorzy nie finalizowali swoich planów. Do początku lat 80. XX wieku w dworze zakwaterowanych było kilkanaście rodzin. W 1981 roku całą nieruchomość przekazano Fundacji Sanatoria Kardiologiczne dla Rolników z siedzibą w Nałęczowie³⁴¹. Planowano remont budynku i urządzenie w nim pokoi dla około 40 kuracjuszy³⁴². W 1987 roku dwuhektarowa posesja wraz z dworem i oficyną – dawną wołownią, zostały zakupione przez WZRKiOR (Wojewódzki Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych), jednak zła sytuacja ekonomiczna i ówczesne realia gospodarcze uniemożliwiły podjęcie działań. Dawny

hotel, będący w katastrofalnym stanie technicznym rozebrano, a w 2015 roku w miejscu tym powstał nowy szpital kardiologiczny.

Obecnie dwór Górskich jest w bardzo złym i ciągle pogarszającym się stanie technicznym; podobnie jak jego otoczenie opuszczony i zaniedbany. Zachowały się jeszcze oryginalne dekoracje snycerskie zdobiące daszki, balustrady i obramienia okienne. Budynki towarzyszące i gospodarcze zostały rozebrane.

Kolejnym z budynków wzniesionych najprawdopodobniej według własnego projektu przez inż. Michała Górskiego na przełomie XIX i XX wieku był Hotel Centralny. Budynek powstał bardzo blisko wschodniej bramy, prowadzącej do parku przy alei Lipowej. Swoją funkcję pełnił do 1937 roku³⁴³. W 1929 roku hotel został przebudowany w celu podniesienia standardu i zwiększenia liczby pokoi gościnnych (proj. arch. Stanisław Grochowicz)³⁴⁴. W 1937 roku zmienił właścicieli, którzy ponownie chcieli go wyremontować i podwyższyć standard. W okresie tym hotel oferował 24 pokoje w okresie letnim i 8 w zimowym, 3

przy ówczesnej ulicy Krakowskie Przedmieście wille: „Gwizdanówkę”, „Pałuby”, „Karczma”, oraz aptekę przy ówczesnej ul. Nowy Świat. A. Puławski, *Materiały...*, op. cit., 1908, s. 35.

340 Nałęczów i jego okolice: przewodnik informacyjny dla..., op. cit., s. 49.

341 R. Zwierzchowski..., op. cit.

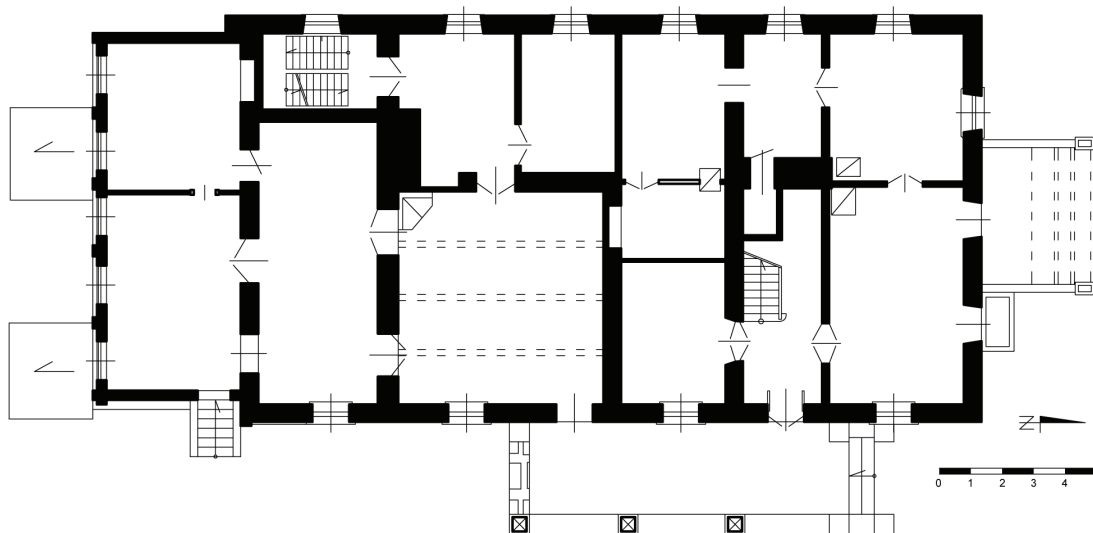
342 M. Kościński, *Kto kupi dwór w Nałęczowie*, przedruk ze „Sztandaru Ludu”. [w:] *Krok w przeszłość Nałęczowa, Reprint 1976–2001*, „Polihymnia”, Lublin 2013, s. 39.

343 Ł. Heyman datuje powstanie hotelu na 1914 rok. Za: Ł. Heyman, *Co i jak...*, op. cit., s. 451.

344 Nałęczów Zdrój. *Katalog obiektów zabytkowych*, opracowano na zlecenie dyrektora muzeum w Kazimierzu Dolnym mgra Jerzego Żuławskiego. Aneks do wytycznych konserwatorskich do planu ogólnego przestrzennego zagospodarowania Nałęczowa opracowanych w 1977. Oprac. Karol Majewski. Maszynopis, LWKZ sygn. 6177

Il. 146. Dwór Górskich w 1977 roku, fot. K. Majewski, źródło: *Nałęczów Zdrój. Katalog obiektów zabytkowych*, opracowano na zlecenie dyrektora muzeum w Kazimierzu Dolnym mgra Jerzego Żuławskiego. Aneks do wytycznych konserwatorskich do planu ogólnego przestrzennego zagospodarowania Nałęczowa opracowanych w 1977

Il. 147. Schemat rzutu kondygnacji parteru, źródło: archiwum KAUiPP

Il. 148. Dwór Górskich w 2018, na pierwszym planie źródło „Nadzieja”, fot. N. Przesmycka

Il. 149. Czworak podworski, fot. R. Zwierchowski, 1995, źródło: archiwum LWKZ. Po prawej: oficyna Dworu Górskich, fot. S. Butrym, lata 70. XX wieku, za: „Głos Nałęczowa”, 2016, s. 68

4. Architektura uzdrowiskowa Nałęczowa

Il. 150. Hotel Centralny: u góry w okresie międzywojennym (pocztówka) oraz w 1977 roku, fot. K. Majewski. Poniżej obecny Urząd Miasta, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 151. Lata 30. XX w., straż pożarna, sąsiadująca z hotelem „Polonia” (w tle po prawej). Autor zdjęcia nieznany, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

Il. 152. Hotel „Polonia”, ul. Poniatowskiego, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

Il. 153. Hotel „Polonia”, widok od strony podwórza, fot. W. Górski, 1971, źródło: archiwum LWKZ

kuchnie oraz dysponował salą balową z werandą³⁴⁵. Prace uniemożliwiła II wojna światowa. Podczas niej w budynku stacjonowali żołnierze Wehrmachtu, a także mieszkała rodzina właścicieli i chorzy „wypuszczeni z jakiegoś obozu na Zamojszczyźnie”³⁴⁶. W latach 1944–1955 funkcjonowała tu szkoła – gimnazjum ogólnokształcące Spółdzielni Oświatowej. Następnie budynek został wynajęty przez Osiedlową Radę Narodową i Zarząd Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, w 2001 roku został sprzedany Urzędowi Miasta. Wtedy też przeprowadzono jego modernizację i rozbudowę³⁴⁷.

Hotel Centralny został zbudowany z lokalnego kamienia i cegły, otynkowany. Pierwotny plan budynku był asymetryczny – do głównego trójkondygnacyjnego gmachu dostawiony był ryzalit akcentujący wejście. Od strony wschodniej budynek posiadał parterowy aneks, z szeroką drewnianą werandą otwierającą się na południe. W latach 70. XX wieku weranda już nie istniała. Przebudowa w celu przystosowania hotelu do nowych funkcji objęła wschodnią część budynku. Nadbudowane kondygnacje spowodowały, że bryła budynku stała się symetryczna.

Nieistniejącym już hotelem, który powstał w okresie międzywojennym, był hotel „Polonia”, zaprojektowany przez Wacława Dworakowskiego³⁴⁸. Zlokalizowano go przy ulicy Poniatowskiego. Podobnie jak Hotel Centralny był to wyróżniający się wysokością budynek w krajobrazie Nałęczowa, ponieważ liczył trzy kondygnacje. W użytkowym poddaszu mieściły się pokoje o najniższym standardzie. Od strony frontowej zlokalizowany był taras. Elewacja była skromna, praktycznie pozbawiona detalu architektonicznego. Wysunięta w formie ryzalitu klatka schodowa akcentowała wejście główne. Jej prosta forma i zwieńczenie ostatniego biegu okrągłym okienkiem, można uznać za skromne nawiązanie do form modernistycznych. Dach budynku pokryty był blachą i posiadał wyraźnie wysunięte okapy.

Przy ulicy Armatnia Góra powstała dla Henryka Straszyńskiego, w latach 1883–1884, willa „Ukraina”³⁴⁹. Styl architektoniczny, w jakim została wzniesiona, można określić mianem neobaroku. Bryła willi jest dość rozczłonkowana i niesymetryczna. Była to jedna z większych i lepiej zlokalizowanych willi, ponieważ znajdowała się blisko bram północnej (furtki) do parku.

345 W. Cholewiński, *Przewodnik po Nałęczowie...*, op. cit., s. 18.

346 W. Fajka W., *Hotel Centralny w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 2014, s. 11.

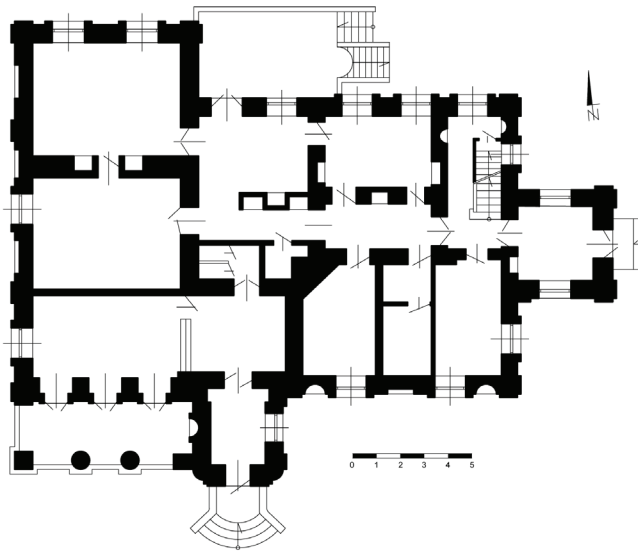
347 Ibidem, s. 11.

348 Ł. Heyman, *Co i jak...*, op. cit., s. 443.

349 Następni właściciele to Cieciszowscy, Rulikowscy i Jełowieccy. Od 1922 roku Kisslowie i Orda.

Il. 154. Willa „Ukraina” na pocztówce z ok. 1930 roku, fot. K. Wejtko, wyd. J. Cholewińskiej, źródło: <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra>, licencja: Creative Commons BY-NC-ND, dostęp: 10.11.2018

Il. 155. Willa „Ukraina” schemat rzutu parteru, źródło: archiwum KAUiPP, widoki współczesne, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 156. Willa „Uciecha” w okresie międzywojennym, źródło: W. Cholewiński, *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach wraz z planami Nałęczowa i okolic*, 1934, Wyd. Księgarnia W. i J. Cholewińskich, s. 37

Willa mieściła 18 pokoi i salę balową. Jako jedna z niewielu była przystosowana do przyjmowania gości w okresie zimowym.

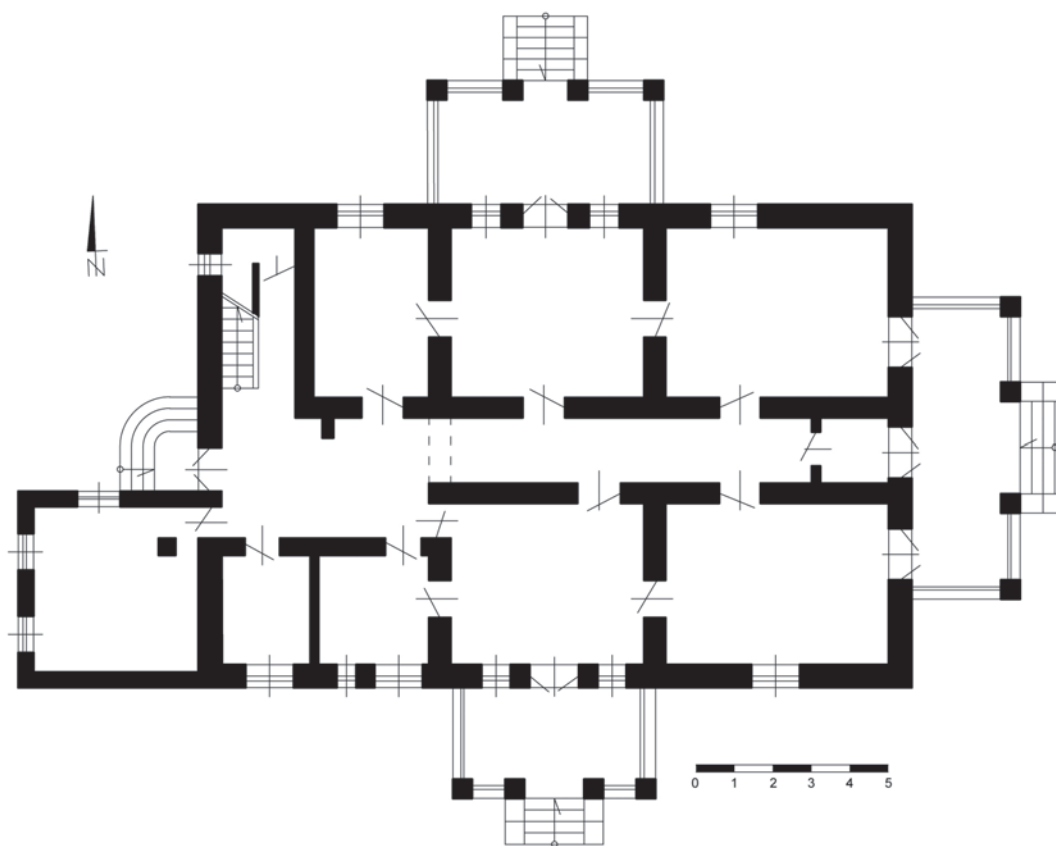
Willa została wzniesiona w konstrukcji muryrowanej i otynkowana. Narożniki budynku zaakcentowane są boniowaniem, okna posiadają obramienia, a gzymsy i dekoracyjne blendy rozróżniają płaszczyzny elewacji. Wysoki cokół, dodatkowo podkreślony ciągłą linią parapetów okiennych, „ukrywa” kondygnację sutereny. Część piętra znajduje się pod dachem mansardowym pokrytym blachą, z lukarnami doświetlającymi pokoje.

Po II wojnie światowej nieruchomość została przejęta przez Skarb Państwa i przekazana Funduszowi Wczasów Pracowniczych. W willi urządzono 38 pokoi gościnnych, w 1959 roku przeprowadzono pobieżny remont (wymiana ogrzewania z węglowego w piecach na akumulacyjne – też węglowe). Pogarszający się stan obiektu i trudności z przeprowadzeniem gruntownego remontu, przerwano na kilka lat, spowodowały decyzję o przekazaniu nieruchomości innej instytucji państwowej³⁵⁰. W 1977 roku na parterze ulokowano Urząd Poczty, na piętrze mieściły się pokoje gościnne.

W 1991 roku willę odzyskali spadkobiercy, którzy w 1993 roku sprzedali ją Telekomunikacji Polskiej SA. Obecnie budynek po remontach wrócił do swojej dawnej funkcji. Na parterze znajduje się restauracja, a na piętrach pokoje gościnne. Willa w niewielkim stopniu zmieniła swój charakter. W celu lepszego doświetlenia pomieszczeń piwnicy powiększono okna sutereny, usunięto zadaszenie nad tarasem na I piętrze. Wnętrza willi nie zachowały swojego pierwotnego charakteru, jednak zostały urządzone klasycznie i stylowo (proj. Maciej Bołtruczyk). Można jednak żałować, że nie zachowano historycznej nazwy willi.

Willa „Uciecha” wzniesiona została na przełomie XIX i XX wieku dla rodziny Filipowiczów, wg projektu administratora Zakładu Leczniczego Thielego. Od 1922 roku była własnością rodziny Wolskich, właścicieli fabryki wyrobów metalowych z Lublina. Z tej właśnie wytwórni pochodziły żeliwne balustrady zdobiące balkony willi – jest to jedyna willa w Nałęczowie z tak wykonanymi balustradami. Jako ciekawostkę można podać, że identyczny model balustrad znajduje się na kamienicy przy Krakowskim Przedmieściu 36 w Lublinie. Ar-

350 J. Zając, *30 lat...*, op. cit., s. 11.

Il. 157. Schemat rzutu parteru willi „Uciecha”, źródło: archiwum KAUiPP

Il. 158. Willa „Uciecha” w latach 70. XX w., fot. J. Szandomirski, 1971, źródło: archiwum LWKZ

Il. 159. Willa „Uciecha” współcześnie, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 160. Budynek gospodarczy należący do zespołu zabudowy willi „Uciecha”, fot. J. Szandomirski, 1971, archiwum LWKZ, po prawej stan w 2018 roku, fot. N. Przesmycka

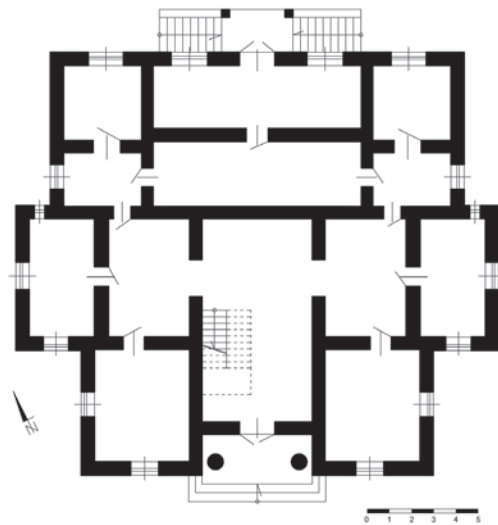
Il. 161. Altana ogrodowa, fot. M. Kurcewicz, 2010, źródło: archiwum LWKZ

Il. 162. Willa „Tolin”, własność rodziny Talków, fotografia z pocz. XX w., źródło: Muzeum Bolesława Prusa, po prawej widok współczesny, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 163. Willa „Tolin”, elewacja od strony ogrodu przed rozbudową, fot. J. Szandomirski, 1971; widok po rozbudowie, fot. I. Wiśniewska 1999, źródło: archiwum LWKZ

Il. 164. Figury alegoryczne, wnętrze willi „Tolin”, fot. I. Wiśniewska, 1999, źródło: archiwum LWKZ, po prawej rzut parteru, źródło: archiwum KAUiPP

Il. 165. Willa „Doktorska”, pocztówka, fot. Feliks Soczko, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie

chitektura willi utrzymana jest w stylu dworowym. Symetryczne trzy elewacje nadają jej elegancki charakter.

Willa oferowała 13 pokoi, dysponowała kuchnią i była ogrzewana w okresie zimowym. Na rozległej działce znajdowały się budynki gospodarcze: stajnia i oficyna. Oficyna zbudowana została w tym samym czasie co willa, również wg projektu Thielego, z przeznaczeniem na wozownię oraz część mieszkalną, z piętrem dostępnym zewnętrzną klatką schodową. Budynek wzniesiony jest z kamienia wapiennego i cegły znajdującej się w kluczowych dla konstrukcji miejscach: łukowe nadproża, narożniki i wieniec (gzyms). Elementem dopełniającym układ jest zlokalizowana w narożu działki altana, w formie niewysokiej wieży widokowej. Jej dolna część, na rzucie koła, murowana jest z kamienia wapiennego i cegły, górna ośmioboczna altana wykonana jest z drewna.

Po II wojnie światowej willa została upaństwowiona. Na przełomie lat 40. i 50. XX wieku w willi przebywał często prezydent PRL Bolesław Bierut, stąd utrwałała się nazwa „Bierutowka”. W 1956 roku dawny pensjonat został zaadaptowany na potrzeby zespołu Sanatorium nr 2. W budynku zorganizowano: punkt żywienia, Klub Książki i Prasy, oraz gabinety przyrodolecnicze³⁵¹. W latach 60. XX wieku po stronie zachodniej została przebudowana kuchnia i kłotnia z kominem (obecnie rozebrany)³⁵².

Willa „Tolin” powstała dla okulisty Józefa Talko, jednego z trzech inicjatorów założenia Lubelskiego Towarzystwa Lekarskiego w 1882 roku. Willa funkcjonowała jako pensjonat w sezonie letnim, a poza nim, przed 1914 rokiem, wynajmowano pokoje dla zajęć lekcyjnych szkoły Faustyny Morzyckiej i na internat dla uczniów Szkoły Rolniczej³⁵³. W okresie międzywojennym przeszła na własność Kurii Biskupiej, oferując do wynajęcia 6 pokoi, dostępnych również w zimie.

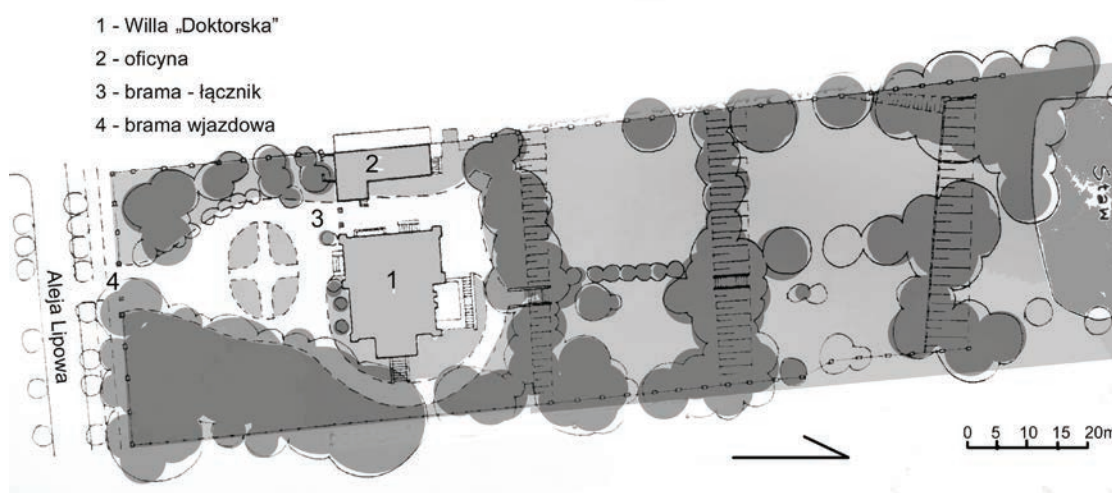
351 J. Góra, *Obiekty sanatoryjne...*, op. cit., s. 13.

352 M. Wieliczko, *Dochował szczególnej wierności ojczyźnie. Leszek Talko (1916–2003)*, „Głos Nałęczowa”, 2004, s. 11–13.

353 *Zabytki Nałęczowa*, „Głos Nałęczowa”, 2018, s. 44.

Il. 166. Willa „Doktorska” w latach 70. XX wieku, fot. J. Szandomirski 1971, źródło; archiwum LWKZ Lublin

Il. 167. Willa „Doktorska”, zagospodarowanie terenu, źródło: archiwum KAU i PP

W latach 1945–47 mieścił się tu gabinet lekarski dra Albina Kapuścińskiego z RTG³⁵⁴. Po 1945 roku willa została przeznaczona na Dom Opieki Społecznej dla Dorosłych, a w 1950 na Dom Rencistów. W 1972 roku willę remontowano z przeznaczeniem na Dom Rencistów.

Zespół zabudowy tworzy willa z oficyną znajdującą się po prawej stronie od wejścia oraz ozdobne ogrodzenie z bramą i furtką. Na osi frontowej zlokalizowano klomb i okrągły podjazd, którego układ utrzymany jest do dzisiaj. Willa została zaprojektowana na wielobocznym, symetrycznym planie. Wewnątrz część pomieszczeń posiada amfiladowy układ. Obec-

nie ostatni trakt od strony ogrodowej powstał w wyniku zabudowania werandy.

Charakterystyczne zdobienia na elewacji stanowią półkoliście zwieńczone wnęki, w których na ciemnym tle eksponowane były rzeźby (obecnie niezachowane). Również we wnętrzu, w sieni, znajdują się wnęki z figurami alegorycznymi: Połów, Żniwo, Zgoda i Jedność.

Odmienny od wyżej opisanych charakter architektoniczny posiada zespół willi „Doktorskiej”, który powstał w latach 1910–1914 dla rodziny Przyłuskich³⁵⁵, wg projektu arch. S. Stępkowskiego³⁵⁶. Heymann szacuje, że budowa ukończona została dopiero w 1925 roku³⁵⁷.

354 J. Burczak-Abramowicz jr, *Wspomnienia Kresowianina...* op. cit., s. 50.

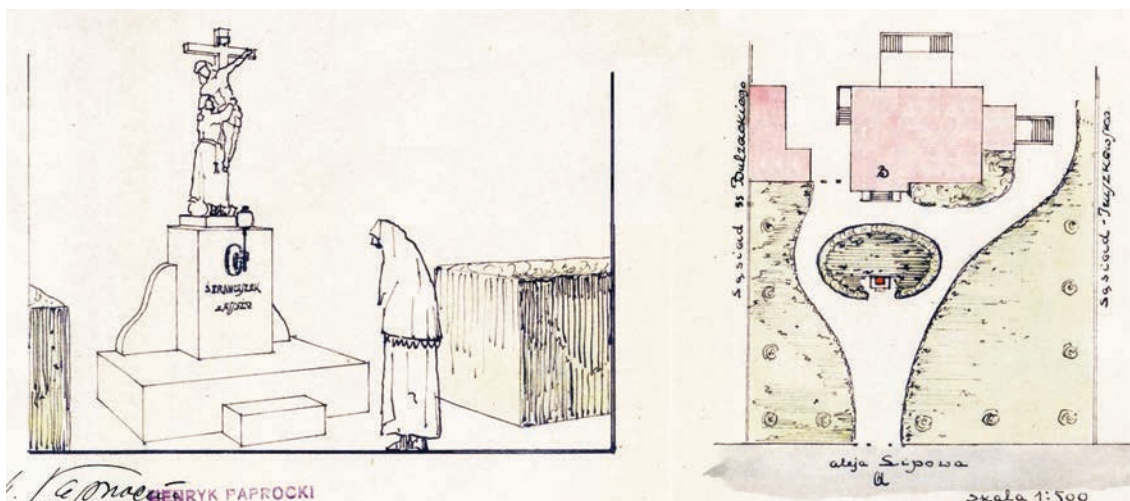
355 W latach 1914–1920 dla Mariana Jaszowskiego, a od 1920 w posiadaniu rodziny Sakowskich.

356 K. Majewski, *Katalog obiektów zabytkowych*, opracowano na zlecenie dyrektora muzeum w Kazimierzu Dolnym mgra Jerzego Żuławskiego. Aneks do wytycznych konserwatorskich do planu ogólnego przestrzennego zagospodarowania Nałęczowa opracowanych w 1977.

357 Ł. Heymann, *Co i jak...*, op. cit., s. 450.

Il. 168. Willa „Doktorska” widok współczesny, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 169. Projekt ustawienia figury św. Franciszka przed willą „Doktorską”, źródło: APL, UWL, Wyd. Bud., sygn. 1869

Il. 170. Willa „Doktorska” na początku lat 70. XX wieku, fot. J. Szandomirski 1971, po prawej w 1995 roku, fot. R. Zwierchowski, źródło: archiwum LWKZ

W 1928 roku willę przebudowano w stylu narodowym.

W odróżnieniu od innych willi, ta połączona jest z oficyną łącznikiem w formie bramy z furtkami, prowadzącej na wewnętrzny dziedziniec. Sam budynek jest niesymetryczny. Wejście główne znajduje się we wnęce obramowanej krępyimi kolumnami (a w zasadzie pilastrami). Od wschodu i północy, w kierunku ogrodu skierowane są wyniesione tarasy. Efekt malowniczości uzyskano stosując skarpy w narożnikach i stylizowane spływy wolutowe na ścianach szczytowych.

W latach 1954–1990 zespół willi został przejęty przez Fundusz Wczasów Pracowniczych, jako Dom Wypoczynkowy „Lublinianka 1”. W latach 1987–1988 została przeprowadzona renowacja. W 1990 roku powrócił w ręce przedwojennych właścicieli³⁵⁸.

W okresie międzywojennym była to jedna z najnowocześniejszych willi. Posiadała 8 pokoi, 3 kuchnie, wodociąg i kanalizację oraz elektryczność³⁵⁹. W willi „Doktorskiej” swoją siedzibę miała wówczas Komisja Zdrojowa. 1936 roku znany lubelski architekt Henryk Paprocki zaprojektował ustawienie figury św. Franciszka z Asyżu na środku trawnika przed willą³⁶⁰. Rzeźba ta, wykonana z granitu, powstała z inicjatywy ówczesnej właścicielki – pani Katarzyny, wielkiej miłośniczki zwierząt, kobiety wyemancypowanej i nowoczesnej, przyjeżdżającej z Lublina własnym kabrioletem. Po wybuchu wojny właścicielka opuściła willę, zabierając ze sobą swoje zwierzęta (psy, koty i papugi) i nigdy już do Nałęczowa nie wróciła. Figura św. Franciszka została przeniesiona na cmentarz przykościelny, gdzie znajduje się do dzisiaj³⁶¹.

Il. 171. Willa „Doktorska” jako „Lublinianka 2”, Fundusz Wczasów Pracowniczych, fot. Z. Zugaj, pocztówka KAW

Najbardziej okazałą willą, powstałą w okresie międzywojennym, była „Gioia”, zbudowana w 1927 roku dla Jadwigi Salkowskiej, córki znanego lubelskiego adwokata. Willę w 1928 roku wniosła w posagu do małżeństwa z Józefem Beckiem. Od tego czasu przebywali w niej liczni goście, członkowie polskiego rządu i armii – Rydz-Śmigły, Wieniawa-Długoszowski, Orlicz-Dreszer, nie ma jednak pewności czy „Gioię” odwiedził sam marszałek Piłsudski. Należy zaznaczyć, że „Gioia” nie była budowana z przeznaczeniem na wynajem. Podczas wojny w willi zajętej przez Niemców rezydował hitlerowski gubernator dystryktu lubelskiego³⁶². W trakcie okupacji niemieckiej willę wyremontowano i zbudowano basen. Stała się rezydencją gubernatora dystryktu lubelskiego Ernesta Zörnera, a potem SS-Brigadenführera Odilo Globocnika³⁶³.

358 Biała Karta, oprac. Iwona Wiśniewska, 1999, sygn. 4047, wg K. Majewskiego.

359 Cholewiński W., *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach wraz...*, op. cit., s. 15.

360 APL, UWL, Wydz. Bud., sygn. 1869, Projekt ustawienia figury św. Franciszka przy ul. Lipowej w Nałęczowie, pow. puławski.

361 S. Pielecka, *Moje najdawniejsze wspomnienia*, cz. II, „Głos Nałęczowa”, 2002, s. 10.

362 W. Piasecki, *Barbara i Stanisław Burzyńscy w willi Jadwigi i Józefa Becków „Radość” w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 2004, s. 50–51. W willi rezydowali: gubernator lubelski Zöner, generał SS Globocnik i marszałek Rokossowski.

363 *Rodzina Kapuścińskich – wspomnienia*, „Głos Nałęczowa”, 2015, s. 5.

Il. 172. Willa „Gioia”. Schemat elewacji. Elewacja zachodnia, elewacja południowa, źródło: archiwum KAUiPP

Il. 173. Willa „Gioia” w okresie międzywojennym, źródło: NAC

Il. 174. Lata 1983-1985, Nałęczów. Dom wypoczynkowy FWP „Lublinianka 1”, fot. Z. Zugaj. Pocztówka KAW

Budynek stanowi interesujący przykład architektury okresu międzywojennego, której styl wymyka się prostemu zaszeregowaniu i określany bywa mianem „modernizującej stylizacji uproszczonego klasycyzmu z wykorzystaniem form neorenesansowych”³⁶⁴. Projekt autorstwa Franciszka Papiewskiego i B. Kelles Krauzego ewidentnie nawiązuje do architektury włoskiej, co również ma swoje wytłumaczenie w nazwie willi („Gioia” to po włosku radość). Atmosferę słonecznej Italii podkreślać miały drewniane okiennice (które obecnie nie zostały odtworzone), oraz charakter ogrodu: symetrycznie posadzone dęby kolumnowe, nawiązujące swoim pokrojem do cyprysów, czy pnącza wkomponowane w ścianę budynku. W rozległych ogrodach, należących do budynku, znajdował się kort tenisowy – teraz na tym obszarze mieści się blok mieszkalny z apteką³⁶⁵.

Na terenie willi znajdował się również niewielki dom rodziny Szelburgów³⁶⁶, stąd pochodziła Ewa Szelburg-Zarembina.

W 1950 roku nastąpiło przejęcie willi przez Fundusz Wczasów Pracowniczych i zmieniono nazwę na „Lublinianka 1”. Była to swoista perła w koronie funduszu: budynek stosunkowo nowy z imponującym ogrodem z basenem i kortami tenisowymi.

W 2003 roku willę zakupili prywatni inwestorzy, którzy pięć lat później zakończyli jej gruntowny remont. Autorem projektu remontu był architekt Piotr Burda. Przebudowa objęła przede wszystkim wnętrze budynku, które w okresie PRL zostało zrujnowane przez wprowadzenie wtórnego podziału. *Obecni właściciele mają nadzieję, że odnowiona „Gioia” wniesie blask włoskiego słońca do polskiej rzeczywistości*³⁶⁷.

364 Ł. Heyman, *Co i jak...*, op. cit., s. 434.

365 J. Burczak-Abramowicz jr, *Wspomnienia Kresowianina...*, op. cit., s. 50.

366 Ibidem, s. 51.

367 Za: <http://www.ormonderesorts.pl/willa-gioia>, dostęp: 02.11.2018.

Il. 175. Pawilon Angielski, źródło: *Nałęczów. Spacer z Bolesławem Prusem po dawnym i współczesnym uzdrowisku*, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa 2001, po prawej Pawilon Angielski obecnie, fot. N. Przesmycka, 2018

4.2. OBIEKTY UZDROWISKOWE POWSTAŁE W II POŁOWIE XX WIEKU

ZABUDOWANIA POWSTAŁE W OBRĘBIE ZAŁOŻENIA PARKOWEGO I DAWNEGO FOLWARKU

Rozwój Nałęczowa jako uzdrowiska od lat 60. XX wieku był bardzo intensywny. Powstające wówczas budynki miały różny charakter: od prostych, tanich rozwiązań, by pomieścić najpilniejsze potrzeby (Pawilon Angielski), przez obiekty o funkcji leczniczej i resortowe sanatoria powstające w krótkim okresie, aż po obiekty, których realizacja przeciągała się w czasie lub do tej pory nie została ukończona (MSWiA). Po II wojnie światowej w pierwszej kolejności nowe budynki o funkcji uzdrowiskowej powstawały w obrębie parku zdrojowego i terenów należących do dawnego folwarku rodziny Górskich.

Pierwszym nowym obiektem sanatoryjnym powstałym po II wojnie światowej i nacjonalizacji uzdrowiska był Pawilon Angielski, oddany do użytku w 1963 roku. Swoją nazwę zawdzięcza pochodzącej z Wielkiej Brytanii fundatorce Sue Ryder (Sue Ryder Homes). Miał on formę prostego budynku, nakrytego dwuspadowym dachem, mieszczącego 36 łóżek³⁶⁸.

Jak zauważa M. Kościński na łamach Sztandaru Ludu „Pawilon Angielski to nic innego jak barak pomalowany dawniej na niebiesko a obecnie na beżowo”³⁶⁹. Pod koniec lat 80. XX wieku nie nadawał się w zasadzie do dalszej eksploatacji.

Obecnie istniejący Pawilon Angielski z dawnego zachował jedynie nazwę i kameralny charakter. Budynek mieści 30 dwuosobowych pokoi, restaurację i kilka gabinetów zabiegowych. Dwukondygnacyjny obiekt z użytkowym poddaszem jest przykładem współczesnej architektury, nawiązującej do tradycyjnych wzorców zarówno w sposobie kształtowania bryły, jak i w detalu (boniowania).

W 1964 roku ukończono budowę pijalni wód mineralnych, zwanej również Domem Zdrojowym. Budynek zaprojektował arch. T. Čwierdziński. Obiekt powstał w miejscu dawnej drewnianej pijalni usytuowanej w pobliżu Źródła Miłości. W pijalni oferowane są obecnie wody z ujęć „Celiński”, „Miłość” i „Barbara”, oraz wody butelkowane. Jego budowa przeciągała się od 1956 roku, ze względu na brak funduszy³⁷⁰. Budynek ma formę dwóch brył połączonych ze sobą na wielobocznych, rozczłonkowanych bryłach. W pijalni wód mineralnych mieści się palmiarnia, z kolekcją roślin tropikalnych. Ciekawostką może być fakt, że znajdujące się w niej palmy są ponadstuletnie.

368 Z. Janik-Strobel, *Jubileuszowe wspomnienia...*, op. cit., s. 25.

369 M. Kościński, *Kurortu wołanie o pomoc*, „Sztandar Ludu”, 08.09.87, s. 4.

370 *Nałęczów-zapomniane uzdrowisko winno odzyskać swoją świetność*, W. C. „Kurier Lubelski” z 15.5.1957.

III. 176. Pijalnia w okresie budowy, fot. H. Gawarecki, 1959, źródło: archiwum LWKZ

nie. Drugi z pawilonów mieści obecnie funkcję pijalni czekolady E. Wedla. Nałęczowska pijalnia jest niewielkim obiektem, jednak jej architektura zapewnia wymagany w tego typu funkcji cyrkulacyjny ruch kuracjuszy. Poruszający się wewnątrz pijący wody mogą odpoczywać na szerokich ławach – parapetach okien z widokami otwierającymi się na park.

SANATORIUM DLA ROLNIKÓW

Sanatorium dla rolników powstało na obszarze parku zdrojowego, w miejscu dawnego gospodarstwa ogrodniczego. Sanatorium Kólek Rolniczych zaprojektował arch. Mieczysław Gliszczyński³⁷¹. Planowane było na 200 łóżek. Budowa obiektu przeciągała się od 1973 roku. Było to drugie w kraju sanatorium skierowane do tej grupy społecznej (pierwsze uruchomiono w Horyńcu). Sanatorium zaczęło funkcjonować dopiero w 1981 roku³⁷².

Pobyt w sanatorium dla wielu rolników był miejscem, gdzie poza świadczeniem usług medycznych można było odpocząć od wiejskiej codzienności i skorzystać z wszelkich udogodnień cywilizacji, których pod koniec lat 70. XX wieku często na wsiach brakowało. W chwili otwarcia placówka dysponowała 180 miejscami w pokojach dwuosobowych, z sanitariatami i wyjściem na taras. Sanatorium posiadało własny basen, a także oferowało kąpiele kwaso-węglowe, solankowe, gabinety elektrolecznictwa, światłoterapii, inhalacji, salę gimnastyczną, bibliotekę. Niestety, w obiekcie nie zlokalizowano planowanego wcześniej centralnego laboratorium³⁷³.

Po remoncie nastąpiła zmiana kolorystyki budynku. Stonowane chłodne kolory zastąpiono pastelowymi i jaskrawymi. Pasy podokienne zaakcentowano kolorem, zaś termomodernizacja spowodowała zatracenie plastyki elewacji, wynikającej z zastosowanych cofnięć podokienników. Na szczęście pozostawio-

371 Gliszczyński, znany projektant, razem z doc. A. Madeyskim uzyskał I nagrodę za opracowanie projektu zakładu przyrodoleczniczego w Montecatini Terme we Włoszech. Za: M. Kucharski, *Historia...*, op. cit., s. 131.

372 Góra J., *Obiekty sanatoryjne...*, op. cit., s. 13.

373 M. Kościński, *Krok w przeszłość Nałęczowa, Reprint 1976–2001*, Polihymnia, Lublin 2013, s. 65.

Il. 177. Pijalnia wód mineralnych, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 178. Sanatorium dla rolników. U góry zdjęcie z budowy, źródło: NAC, po prawej stan przed modernizacją, źródło: *Nałęczów, spacer z Bolesławem Prusem po dawnym i współczesnym uzdrowisku*, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa 2001, niżej stan z 2018 roku, fot. N. Przesmycka

no dekoracyjną okładzinę strefy przyziemia – z płyt piaskowcowych oraz artystyczne rzeźbiarskie dekoracje na ścianie szczytowej.

SANATORIUM „BATORÓWKA” I TERMY PAŁACOWE I

Pensjonat „Batorówka”, usytuowany za zachodnią bramą parku, naprzeciwko willi „Czekoladka”, powstał w 1936 roku dla A. Wysokońskiej³⁷⁴. Budynek składał się z dwóch skrzydeł: murowanego trzykondygnacyjnego i drewnianego dwukondygnacyjnego. W części murowanej umieszczono charakterystyczną „wieżę” klatki schodowej prowadzącą na taras widokowy. Jest to przykład skromnej architektury modernistycznego funkcjonalizmu, którego przykłady można odnaleźć w realizacjach innych uzdrowisk (np. „Patria” w Krynicy, „Wiktor” w Żegiestowie). W pensjonacie mieściła się

apteka, po II wojnie światowej internat Liceum Ogólnokształcącego. Po przebudowie został przeznaczony na obiekt sanatoryjny.

„Batorówka” oficjalnie funkcjonowała jako willa, czyli obiekt o funkcji mieszkaniowej, jednak w ofercie znajdowały się również kąpiele, co prowadziło do konfliktów z Zakładem. I tak, w raporcie z 6 listopada 1937 roku możemy przeczytać iż w pensjonacie Batorówka jest jedna wanna dla kąpeli higienicznych i wyłącznie dla użytku własnych gości. Woda do tej wanny czerpana była ze zwykłej studni, wcześniej poddawano ją odżelazianiu systemem Rapid, co wykluczało uznawanie takich kąpeli za lecznicze. Kąpiele kosztowały 1 złoty³⁷⁵.

W 1978 roku przeprowadzono inwentaryzację budynku w celu jego przebudowy na cele sanatorium, funkcjonującego w kolejnych latach pod nazwą „Sanatorium Batorówka”. Projekt wykonało Biuro Projektów „Balneoprojekt”

374 Heymann Ł., *Co i jak...*, op. cit., s. 444.

375 APL, UWL, Wydz. Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia, sygn. 360.

4. Architektura uzdrowiskowa Nałęczowa

Il. 179. Willa „Batorówka” w okresie międzywojennym, źródło: archiwum LWKZ, NAC

Il. 180. „Batorówka” po modernizacji w latach 70. XX wieku, źródło: Nałęczów Spacer z Bolesławem Prusem po dawnym i współczesnym uzdrowisku, wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa 2001, s. 58

Il. 181. „Batorówka” po przebudowie z początku XXI wieku na Termy Pałacowe, fot. N. Przesmycka, 2018

z Warszawy (proj. A. Łoziński). Przebudowano wschodnie skrzydło budynku, zmieniono formę balkonów i wymieniono zniszczone elementy konstrukcyjne więźby. Po transformacji ustrojowej zarząd uzdrowiska, poszerzając swoją ofertę usług o zabiegi nie tylko medyczne, zdecydował o przebudowie sanatorium na cele nowoczesnego, wielofunkcyjnego obiektu.

Budynek ponownie oddano do użytkowania w 2006 roku. Zmieniono nazwę na Termy Pałacowe. W 2010 roku po raz kolejny obiekt rozbudowano. Bryła budynku zamyka układ parku zdrojowego od strony zachodniej. Znajdują się tu gabinety kosmetyczne i gabinety odnowy biologicznej, basen oraz sale konferencyjne.

Baza noclegowa oferuje 130 miejsc, a część z pokoi została dostosowana do potrzeb osób niepełnosprawnych.

Termy Pałacowe zaprojektowano używając licznych odniesień do architektury tradycyjnej i historycznej, występującej w Nałęczowie. Ostatnią kondygnację „maskuje” pseudo, mansardowy dach, który sprawia, że budynek optycznie wydaje się niższy. Odcinkowe łuki wieńczące okna pokoi usytuowanych na ostatniej kondygnacji, są nawiązaniem do form występujących na pałacu Małachowskich. Charakterystyczna wieża dawnej „Batorówki” jest dla wnikliwego obserwatora ciągle rozpoznawalna.

Il. 182. Szpital kardiologiczny. Fotografia wykonana z wieży ciśnień, fot. K. Majewski, 1974, źródło: K. Majewski, Wytyczne konserwatorskie do Planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa. Opracowanie na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym. Lublin 1974, maszynopis, P.P. Pracownice Konserwacji Zabytków w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej

BLIŹNIACZE SZPITALE: KARDIOLOGICZNY I KOLEJOWY

SZPITAL KARDIOLOGICZNY

W 1967 roku Ministerstwo Zdrowia uznało Nałęczów za jedyne w Polsce uzdrowisko jednoprofilowe kardiologiczne³⁷⁶. Sprzyjały temu warunki przyrodnicze i zaplecze infrastrukturalne, w którym odległości pomiędzy poszczególnymi obiektami uzdrowskowymi nie były duże. W tym czasie wszystkie obiekty znajdowały się w obrębie parku, którego zacienione aleje były istotnym atutem w rozwoju profilu kardiologicznego. Na lokalizację nowego obiektu – szpitala uzdrowskowego i wybrano miejsce w pobliżu istniejących zabudowań i parku, na terenie należącym wcześniej do folwarku. Do czasu otwarcia szpitala kardiologiczne-

go pacjenci leczeni byli w Sanatorium nr 1 nad stawem (dawnej hydropatii).

Projektantem nowego szpitala sanatoryjnego był arch. Mieczysław Gliszczyński³⁷⁷. Był on projektantem specjalizującym się w obiektach balneologicznych; autorem projektu zachodniej dzielnicy uzdrowskowej w Świnoujściu, gdzie oprócz układu urbanistycznego zaprojektował szereg obiektów leczniczych.

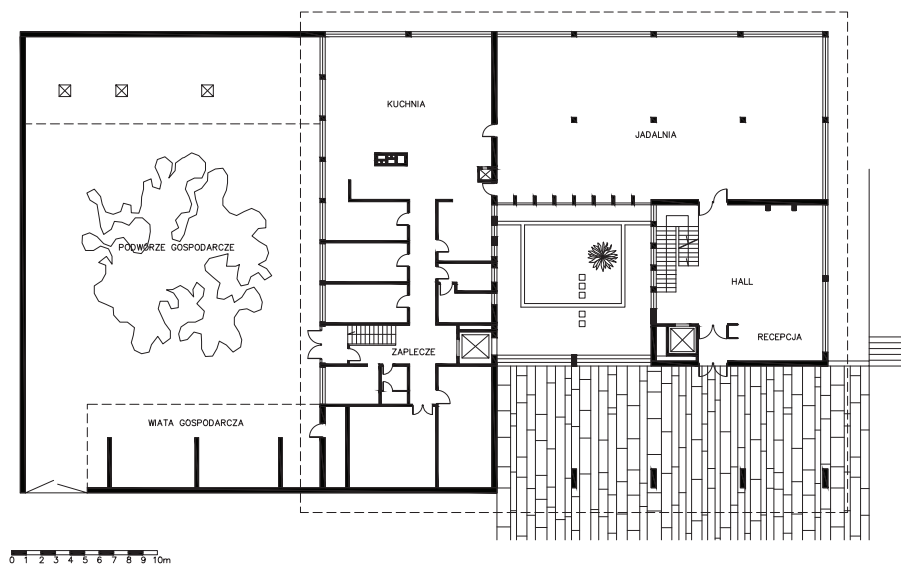
Uzdrowskowy szpital kardiologiczny był pierwszym w Polsce ośrodkiem wczesnej rehabilitacji poszpitalnej, dla chorych po zawałach serca i operacjach kardiologicznych. Ośrodek był również miejscem prowadzenia badań naukowych. Wyjątkowość tego obiektu polegała na wyborze rozwiązania przestrzennego o zwartej bryle, którą zastosowano w celu maksymalnego wykorzystania istniejącego drzewostanu. Budynek zlokalizowano na terenie

376 Z. Janik-Strobel, *Jubileuszowe...*, op. cit., s. 25.

377 We współpracy z K. Nowowiejskim, 1971. Gliszczyński był również projektantem zakładu przyrodoleczniczego i sanatorium w Świnoujściu (współpraca B. Niebudka), które mogło realizować 3.000 zabiegów dziennie. Był to pierwszy w Polsce obiekt tego typu zaprojektowany w technologii uprzemysłowionej (realizacja w latach 1971–1975), prewentorium w Świnoujściu (W. Geppert, B. Niebudka) oraz zakładu przyrodoleczniczego w Szczawnicy (razem z inż. A. Madeyskim – 2.900 zabiegów), oraz nowego sanatorium w Krynicy. Za: M. Gliszczyński, *Uzdrowiska polskie*, „Architektura” nr 7/272, 1970.

Il. 183. Szpital kardiologiczny w trakcie budowy, fot. S. Bytrym, lata 70. XX wieku, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie, po prawej obiekt w latach 80. XX wieku, fragment pocztówki, fot. Z. Zugaj, KAW

Il. 184. Schematy rzutów parteru (góra) i piętra (dół) szpitala kardiologicznego. Oprac. W. Pawlak, na podstawie archiwalnej dokumentacji projektowej, w posiadaniu LWKZ w Lublinie

Il. 185. Szpital – sanatorium kardiologiczne, źródło: Nałęczów, red. B. Kaźmierczak-Smuga, Wyd. Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie, brak daty wydania

Il. 186. Szpital kardiologiczny w latach 80. XX wieku – widok od strony południowej, 1985, pocztówka KAW

Il. 187. Szpital kardiologiczny, fot. N. Przesmycka, 2018

parku towarzyszącego zabudowie założenia dworsko-folwarcznego Michała Górskiego.

Kardiologiczny Szpital Uzdrowski otwarto 4 X 1972 dla potrzeb wczesnej rehabilitacji poszpitalnej. Główną grupą kuracjuszy byli pacjenci po przebytym zawale. Początkowo dysponował 174 łózkami i salą reanimacyjną³⁷⁸, kubatura budynku wynosiła 18.500 m³. Pokoje łóżkowe zostały zaprojektowane jako 2-osobowe z łazienkami, stanowiąc „bazę hotelową”. Na każdym piętrze znajdowała się usytuowana w narożnej części świetlica. W szpitalu znajdował się oddział rehabilitacji ruchowej, sala gimnastyczna, gabinet stomatologiczny, psychologiczny i punkt żywienia. Szpital nie posiadał jednak zakładu przyrodoleczniczego. W 1979 roku powstał Oddział Intensywnej Opieki Kardiologicznej dysponujący 8-łożkową salą, na którą zaadaptowano część pomieszczeń I-piętra³⁷⁹.

SZPITAL KOLEJOWY

Szpital kolejowy jest obiektem bliźniaczym budynku szpitala kardiologicznego, obok którego został zlokalizowany. Został wzniesiony na sąsiadującym z nim terenie, pomiędzy ulicami Leśną i Górskiego. Istniejący na działce mniejszy budynek zaadaptowano na cele administracyjne. Oprócz bazy łóżkowej o charakterze sanatoryjnym, w budynku zorganizowany był punkt żywienia, zaplecze zabiegowe i sale rehabilitacji fizycznej. W 1978 roku w budynku mieścił się również „klub ziołowy”³⁸⁰.

Budowę ukończono w 1977 roku. Projekt architektoniczny autorstwa arch. Mieczysława Gliszczyńskiego, został zaadaptowany przez inż. J. Krzyżaka z Biura Projektów Kolejowych w Lublinie, aranżacja wnętrza inż. Garbala i Różewicz. Inwestorem bezpośrednim była Wschodnia Dyrekcja Kolei Państwowych w Lublinie, a powierniczym Rejonowa Dyrekcja Rozbudowy Miast i Osiedli Wiejskich w Puławach. Szpital przeznaczony był dla pra-

378 Z. Janik-Strobel, *Jubileuszowe...*, op. cit., s. 25.

379 J. Staśkiewicz, *Kardiologiczny Szpital Uzdrowski*, „Głos Nałęczowa”, 1988, s. 10–11.

380 J. Góra, *Obiekty sanatoryjne...*, op. cit., s. 13.

Il. 188. Szpital kolejowy. Pocztówka lata 1978–1980, Nałęczów. Sanatorium PKP, fot. J. Wielopolski. Pocztówka KAW

cowników kolei państwowych z całej Polski. Początkowo szpital dysponował 163 łózkami³⁸¹.

Wszystkie pokoje jedno- i dwuosobowe wyposażone we własne łazienki, mają dostęp do balkonów, które od trzech stron otaczają budynek, odseparowanych od siebie parawanami.

Wewnątrz układ skupia się wokół atrium. Pierwotnie w projekcie zakładano, że w atrium znajdzie się miejsce na niewielki basen – oczko wodne³⁸². Od jego wnętrza zaprojektowano pomieszczenia takie jak gabinety lekarskie, pomieszczenia pomocnicze, brudowniki, magazyny, dyżurki. Przez środek korytarz, dwie klatki schodowe i dwa dźwigi.

Zwarta bryła budynku szpitala dobrze wpisuje się w zróżnicowaną topografię terenu.

Elewacje od stron: wschodniej, południowej i zachodniej, posiadają obszerne balkony, umożliwiające kuracjom spędzanie czasu na świeżym powietrzu.

Do niezrealizowanych, lecz wartych wspomnienia obiektów planowanych w latach 70. XX wieku należy budynek projektowany na te-

renie sąsiadującym z willą „Słoneczną” jako Sanatorium Związku Spółdzielni Inwalidów, projektu arch. B. Gniewskiego z 1973 roku³⁸³. To wielkoskalowe założenie urbanistyczne miało zostać zlokalizowane na południowym stoku wzgórza, na działce pomiędzy ulicami 1 Maja i Kościuszki. W skład zespołu miały wchodzić: budynek sanatorium, odkryta pływalnia, pawilon sportowy oraz zaplecze gospodarcze. Sąsiadująca willa „Słoneczna”, została funkcjonalnie i kompozycyjnie włączona do założenia. Przeznaczono ją do adaptacji na mieszkania³⁸⁴.

W celu realizacji zamierzenia, planowano wyburzenie sześciu domów mieszkalnych i ośmiu budynków gospodarczych. Sanatorium miało mieć formę rozczłonkowanego obiektu wpisującego się w linię zabudowy nieznacznie cofniętą od ulicy Kościuszki względem willi „Słonecznej”. Obsługa komunikacyjna zaprojektowana została również od ul. 1 Maja, z lokalizacją tam dojazdu gospodarczego. Sanatorium zaprojektowane było dla 132 kuracjuszy. W niskim parterze, od strony wschodniej za-

381 M. Misiewicz, *Dziesięciolecie Kolejowego Szpitala Uzdrowiskowego w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 1988, s. 26–27.

382 Sanatorium PKP plan zagospodarowania, archiwum LWKZ, sygn. 5952.

383 Założenia techniczno-ekonomiczne. Projekt architektoniczny. archiwum LWKZ, sygn. 5804.

384 Proj. arch. T. Wośko, 1978.

Il. 189. Kolejowy Szpital Kardiologiczny współcześnie, fot. N. Przesmycka, 2018

planowano pomieszczenia terapeutyczne: łazienki, natryski i boksy rehabilitacyjne. Po stronie zachodniej zaplanowano część gospodarczą, połączoną z liczącym prawie 300 m² składem opału. W części otwierającej się na południowy stok zaprojektowano dwa skrzydła mieszczące salę konsumpcyjną z obszernym zapleczem kuchennym, salę gimnastyczną i basen z zapleczem. Trzykondygnacyjna część mieszcząca pokoje mieszkalne, skupiona miała być wokół antresoli. Pokoje 1- i 2-osobowe, z własnymi łazienkami, posiadały wyjścia na balkony okalające budynek od wschodu, południa i zachodu.

Kolejny projekt obiektu sanatoryjnego na wspomnianym powyżej terenie powstał w 1989 roku³⁸⁵. Budynek usytuowano w głębi działki i podzielono na kilka różniących się wysokością segmentów: A1 – rehabilitacja z częścią mieszkalną, A2 – część mieszkalna i socjalna,

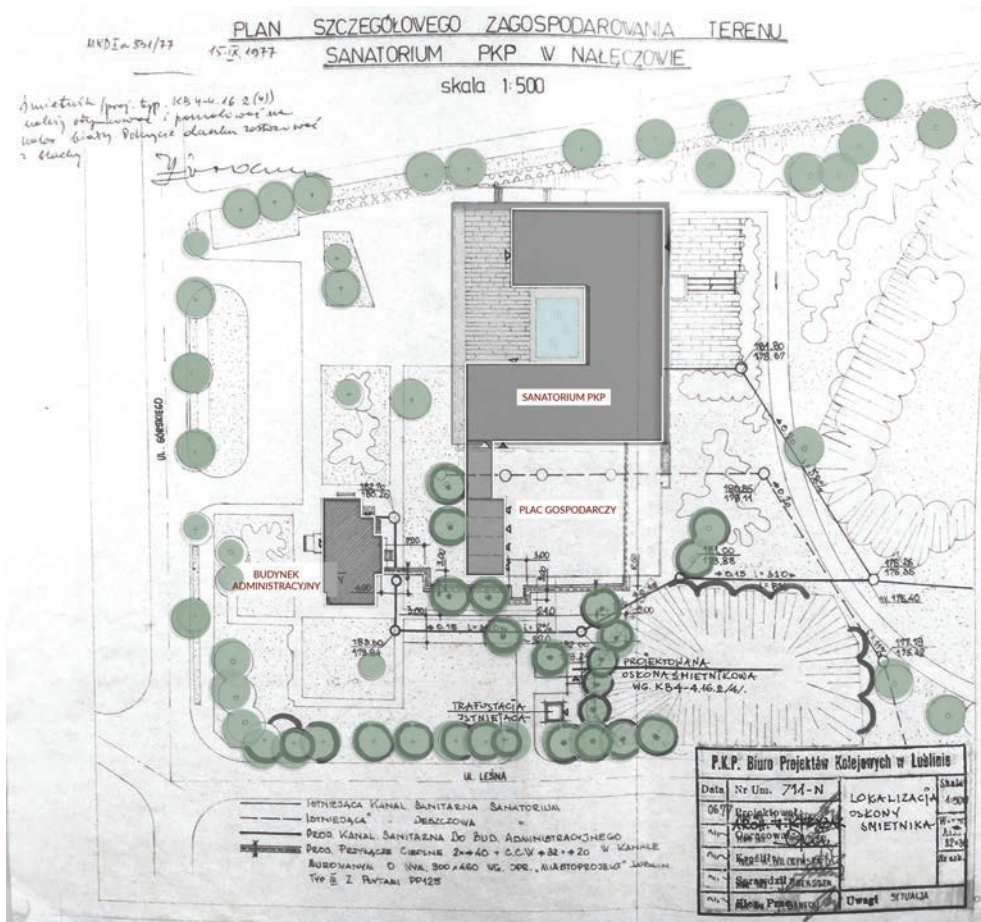
B1 – łącznik z częścią rehabilitacyjną i socjalną, B2, B3 – stołówka z pralnią, C – część rehabilitacyjna z basenem. Projektanci wykorzystali ukształtowanie terenu, zagłębiając część pawilonów pod ziemią.

Innym przykładem niezrealizowanego wielokoskalowego projektu z lat 70. XX wieku jest planowane w północnej części Nałęczowa (w pobliżu sanatoriów ZNP i ZZPGKiT), Sanatorium Kombatantów. Projekt wykonany został w warszawskim Biurze Projektów „Balneoprojekt” w 1977 roku, głównym projektantem był arch. K. Żurkowski³⁸⁶. W przeciwieństwie do innych sanatoriów, budynek ten charakteryzował rozczłonkowany układ, uzyskany dzięki zastosowaniu skosów, przesunięć i uskoków. Na uwagę zwraca zagospodarowanie terenu i projekt zieleni, autorstwa K. Balon, z wyraźnie widocznym strefowaniem poszczególnych stref przy użyciu różnej skali nasadzeń.

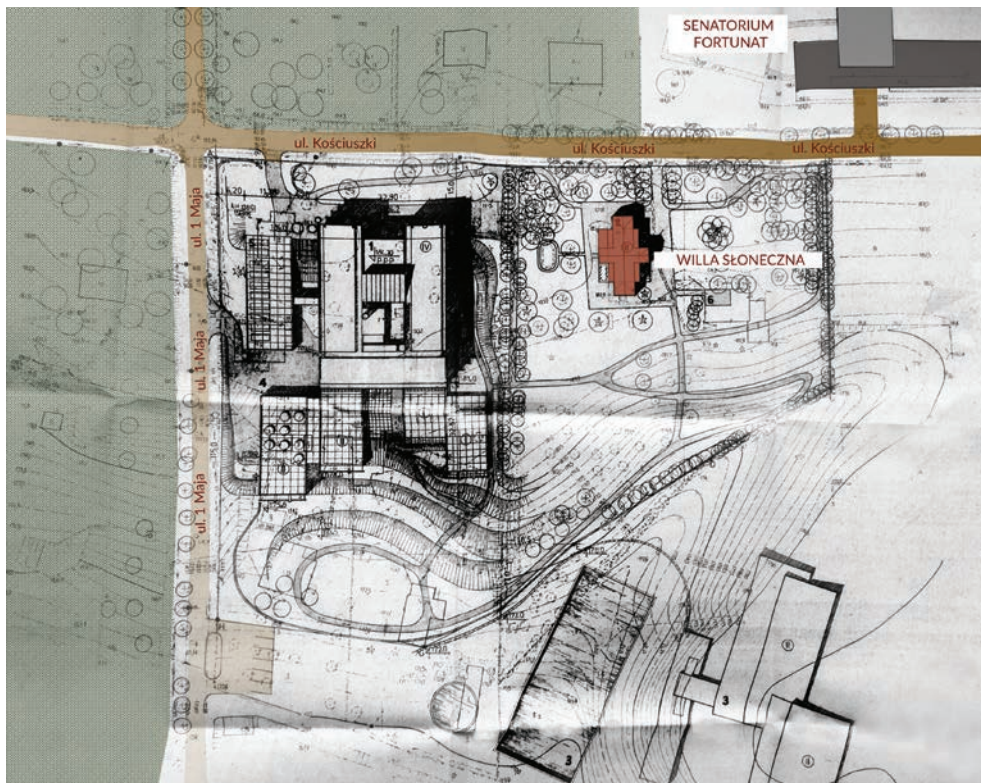
385 Sanatorium Kardiologiczne RZSI w Lublinie, proj. mgr inż. arch. M. Góra, 1989, WUOZ sygn. 6202.

386 Dokumentacja projektowa (fragmentaryczna) przechowywana w archiwum LWKZ, sygn. 5990.

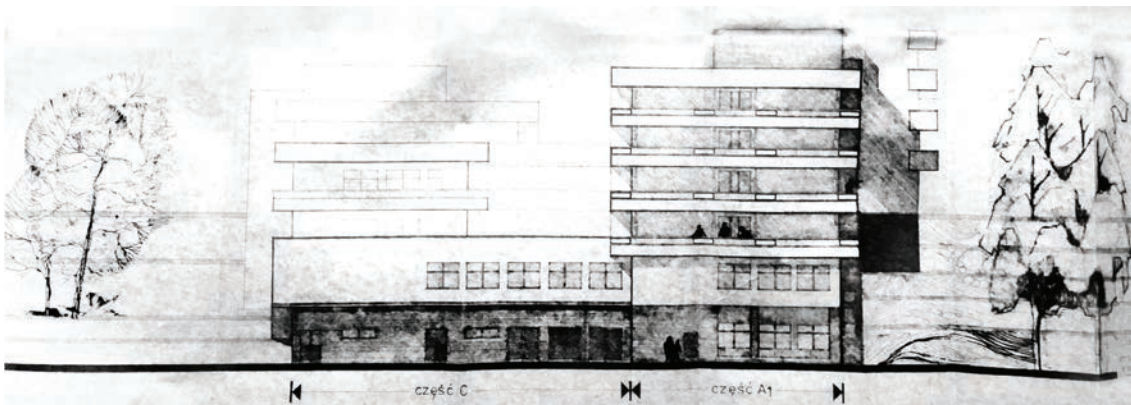
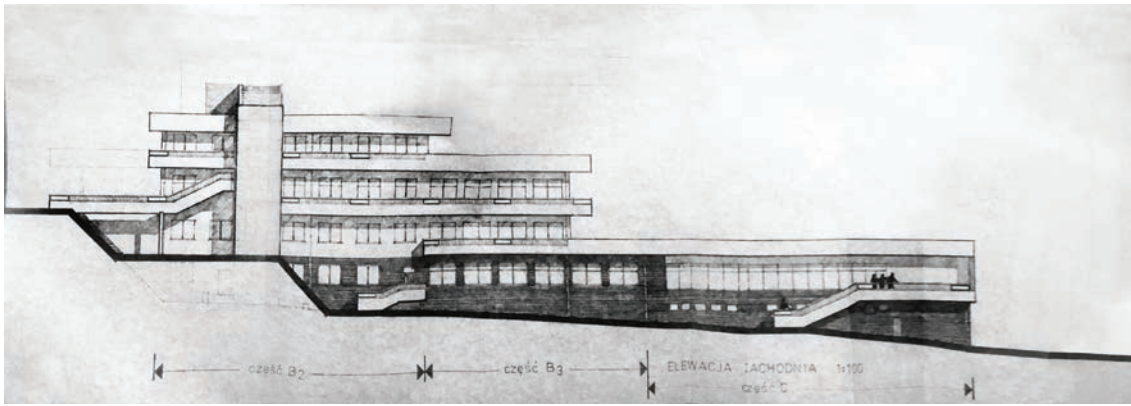
4. Architektura uzdrowiskowa Nałęczowa

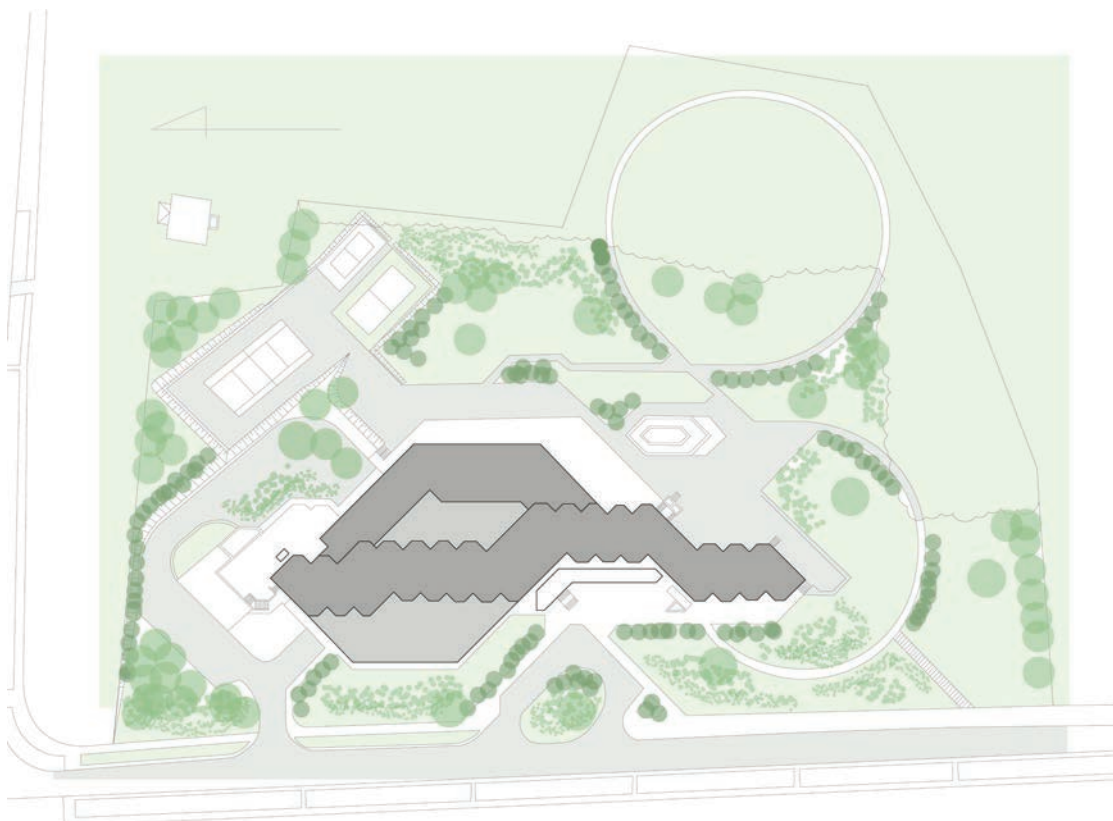
Il. 190. Zagospodarowanie terenu Kolejowego Szpitala Kardiologicznego, oprac. K. Krupa, na podstawie projektu architektonicznego z zasobów LWKZ Lublin

Il. 191. Koncepcja zagospodarowania terenu. Założenia techniczno-ekonomiczne. Arch. B. Gniewski,
Oprac. K. Krupa na podstawie projektu architektonicznego, źródło: archiwum LWKZ

Il. 192. Elewacje projektowanego Sanatorium Kardiologicznego Regionalnego Związku Spółdzielni Inwalidów. Proj. M. Góra. Wyżej elewacja zachodnia, na dole elewacja południowa. Oprac. N. Przesmycka na podstawie projektu architektonicznego, źródło: archiwum LWKZ

Il. 193. Projekt zagospodarowania terenu wokół Sanatorium Kombatantów. Oprac. K. Krupa na podstawie projektu architektonicznego, źródło: archiwum LWKZ

Il. 194. Ul. Głowackiego, brama wjazdowa na teren Sanatorium Związku Zawodowego Pracowników Gospodarki Komunalnej i Terenowej „Ciche Wąwozy”, fot. N. Przesmycka, 2018

**SANATORIUM ZWIĄZKU ZAWODOWEGO
PRACOWNIKÓW GOSPODARKI
KOMUNALNEJ I TERENOWEJ
„CICHE WĄWOZY”**

Do zrealizowanych sanatoriów związkowych należy zaliczyć Sanatorium Związku Zawodowego Pracowników Gospodarki Komunalnej i Terenowej „Ciche Wąwozy”, które zostało zlokalizowane w północnej części miasta, na wzgórzu w najwyższej części Nałęczowa.

Autorem projektu był mgr inż. Tadeusz Bobek, wykonawcą budowy Puławskie Przedsiębiorstwo Budownictwa Ogólnego. Budynek oddano do użytkowania w 1973 roku, oferując bazę 127 łóżek, co dawało rocznie możliwość przyjęcia 1778 kuracjuszy³⁸⁷. Budynek posiadał własne ujęcie wody, rezerwowe źródło i rezerwowe zasilanie w energię elektryczną. Już

w 1983 roku przeprowadzono remont i modernizację obiektu, obejmujący doposażenie w aparaturę medyczną i meble³⁸⁸.

Oprócz bazy noclegowej sanatorium dysponowało własnym zapleczem dla zabiegów przyrodoleczniczych: kąpieli solankowych, kwasowęglowych, czterokomorowych, masaży, fizykoterapii, salą gimnastyczną, laboratorium analitycznym i apteką. Sala koncertowa, klub kuracjusza i biblioteka dopełniały program użytkowy. Wejście na teren ośrodka zaznaczone jest charakterystyczną bramą. Powtarzającym się motywem dekoracyjnym są żelbetowe żaluzje „żyłетки”, łamiące światło słoneczne, oraz terenowe murki wykonane z głazów granitowych z ozdobnym, wypukłym fugowaniem. Elementy te pojawiają się już w reprezentacyjnej bramie wejściowej, a następnie powtarzane są zarówno w architekturze budynku, jak i ele-

387 XV lat Sanatorium Komunalników w Nałęczowie. „Głos Nałęczowa”, 1988, s. 18, 23.

388 Autorka spotkała się z odmową udostępnienia jakichkolwiek materiałów od dyrekcji sanatorium, w związku z czym opis opiera się jedynie na możliwych do ustalenia faktach na podstawie obserwacji własnych.

Il. 195. Strefa rekreacyjna przy Sanatorium ZZPGKiT, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 196. Mozaika z logo ZZPGKiT na elewacji budynku sanatorium, fot. N. Przesmycka, 2018

mentach terenowych. Pokoje gościnne posiadają skierowane w stronę południową obszerne balkony, osłonięte ścianami.

Zachowały się ciągle charakterystyczne okładziny kamienne i mozaiki, akcentujące strefę wspólną i wejście od strony południowej. Obiekt poddawany jest systematycznym pracom modernizacyjnym.

SANATORIUM ZNP

W miejscu obecnego Sanatorium Uzdrowskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego w 1911 roku rozpoczęto budowę tzw. Domu Izolacyjnego, czyli szpitala dla chorych i kuracjuszy z chorobami zakaźnymi. Inicjatywa wyszła z Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, zaś pieniądze na zakup działki ofiarowała Aniela Górską (wdowa po Michale Górskim). Kolejne 2000 rubli na rozpoczęcie budowy ofiarował dr Wacław Lasocki. Wybuch pierwszej wojny światowej spowodował przerwanie prac, a kryzys okresu międzywojennego spowodował, że pomysł został niezrealizowany³⁸⁹.

Projektantem budynku sanatorium ZNP był znany lubelski architekt Tadeusz Witkowski³⁹⁰, projekt konstrukcji wykonał inż. Marian

389 H.B.L., *Dom Izolacyjny*, „Głos Nałęczowa”, 2009, s. 46,

390 Tadeusz Witkowski (1904–1986), absolwent wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1946), wcześniej studiował na Wydziale Budownictwa Wyższej Szkole Przemysłowej w Krakowie (od 1926). W jego twórczości projektowej można zauważyć podążanie za panującymi w danym czasie nurtami estetycznymi i tendencjami projektowymi: od stylu dworskiego (narodowego) i funkcjonalnego modernizmu w okresie międzywojennym, przez socrealizm do powojennego modernizmu. Autor projektów budynków użyteczności publicznej, sakralnych, przemysłowych, kamienic dochodowych i wielu domów mieszkalnych. Najbardziej znane realizacje w Lublinie to: Szkoła Bliźniacza przy ul. Kunickiego, Powszechny Dom Towarowy, VI Liceum Ogólnokształcące, Wojewódzki Związek Gminnych Spółdzielni, Centrala Nasienna, zabudowania

Il. 197. Widok z wieży ciśnień sanatoriów ZNP i ZZPGKiT, fot. K. Majewski 1974, źródło: K. Majewski, Wytyczne Konserwatorskie do Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Nałęczowa. Opracowanie na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym. Lublin 1974, maszynopis, P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków w Lublinie

Jankowski, a wewnątrz art. plastyk Janusz Kłeczek, projektanci, z którymi w tym okresie architekt współpracował również przy innych realizacjach³⁹¹. Budowę ukończono w 1965 roku, a do eksploatacji budynek oddano w 1966.

Architekturę budynku, którą można zaliczyć do stylu powojennego modernizmu, cechuje prosty i czytelny układ funkcjonalny, oraz dobre wpisanie w topografię terenu. Budynek, zorientowany na godzinę 11, rozciąga się wzdłuż warstwy terenu (193–194 m n.p.m.) z widokiem na południowy stok. Na parterze zlokalizowano obszerną, przeszkloną salę dziennego pobytu, otwierającą się na taras i ogród. Układ tej części budynku ma charakter planu otwartego, dzięki zastosowaniu konstrukcji słupowej. Hall, czytelnia, świetlica, scena, jadalnia i pomieszczenia pobytu dzien-

nego, można było połączyć w jedną przestrzeń, ponieważ zgodnie z zamierzeniem architekta, zaprojektowano „eksperymentalny podział prześwitu kotarami wg zmiennego klucza, co pozwala w razie potrzeby uzyskać jedno wielkie wnętrze”. Pokoje mieszkalne zlokalizowano w głównej bryle budynku na trzech kondygnacjach. Od strony północnej zaprojektowano pomieszczenia obsługujące i pomocnicze dla każdej kondygnacji. Na parterze zlokalizowano wspomniane już wcześniej części ogólnodostępne oraz pomieszczenia zaplecza kuchennego (w skrzydle zachodnim i administrację od wschodu).

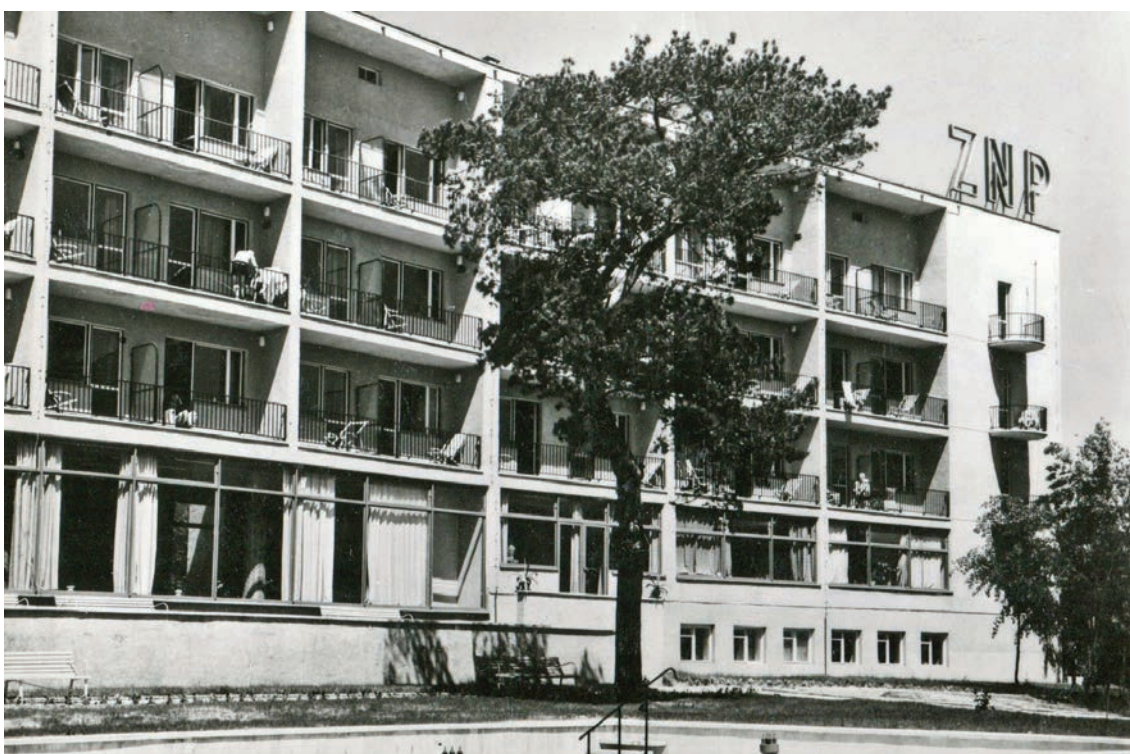
Sanatorium ZNP oddano do użytku z bazą 156 łóżek, co dawało możliwość przyjęcia rocznie 2.180 kuracjuszy. W budynku oprócz pokoi noclegowych zaprojektowano punkt żywienia,

w obrębie miasteczka uniwersyteckiego (Kliniki Weterynaryjne, gmach fizyki, gmach chemii małej, Katedry Chemii Nieorganicznej, Collegium Veterinarium, Biblioteki Międzyuczelnianej) za: H. Danczowska, *Architekt Tadeusz Witkowski (1904–1986) kalendarium życia i twórczości*, Lublin 2009.

391 T. Witkowski, *Dom Zdrowia Nauczycielstwa Polskiego w Nałęczowie*, „Architektura”, nr 11, 1964, s. 236. Łączna kubatura wynosiła 19.800 m³.

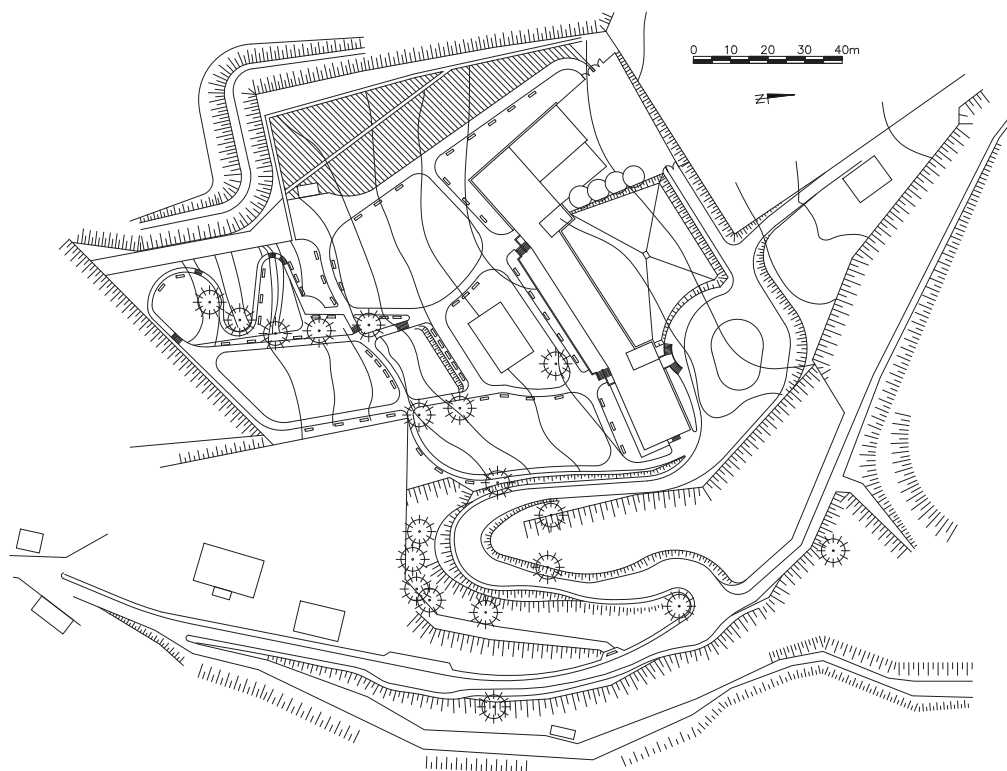
III. 198. Nałęczów. Sanatorium ZNP, lata 1967–1968, pocztówka RUCH, fot. T. Sumiński

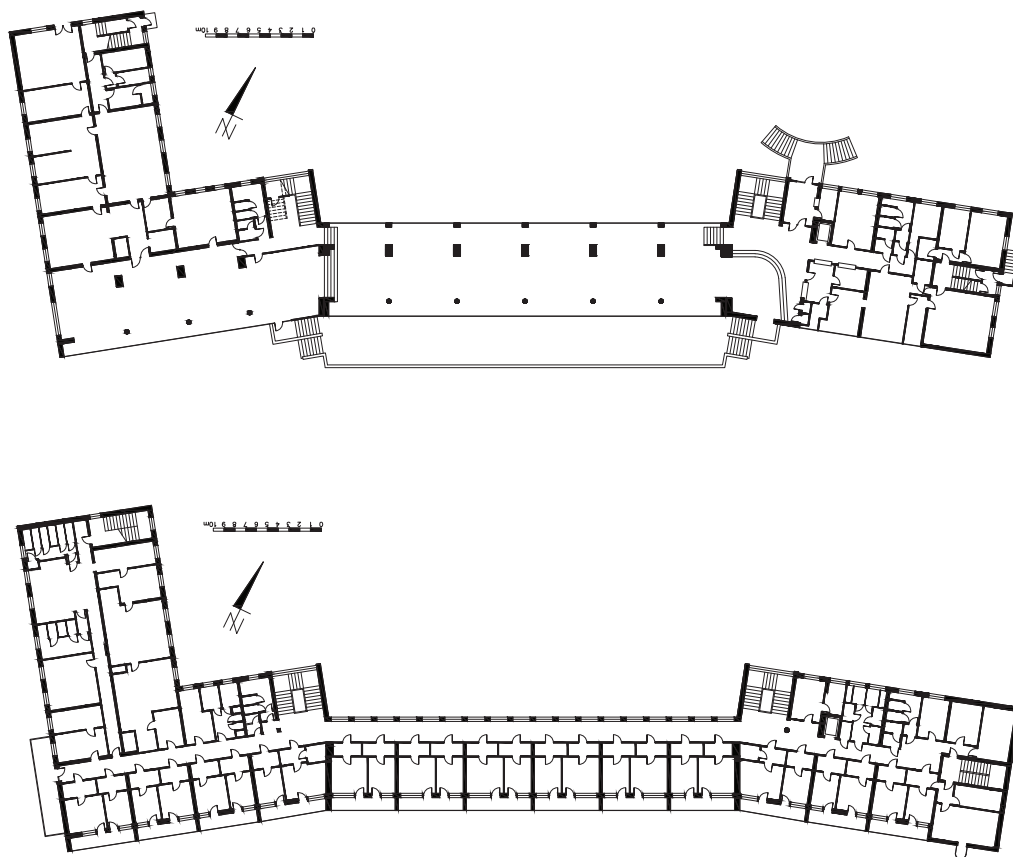
II. 199. Sanatorium ZNP w latach 80. XX wieku. Pocztówka RUCH

Il. 200. Sanatorium ZNP, widok elewacji od strony południowej, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 201. Zagospodarowanie terenu Sanatorium ZNP. Oprac. na podstawie dokumentacji projektowej W. Pawlak

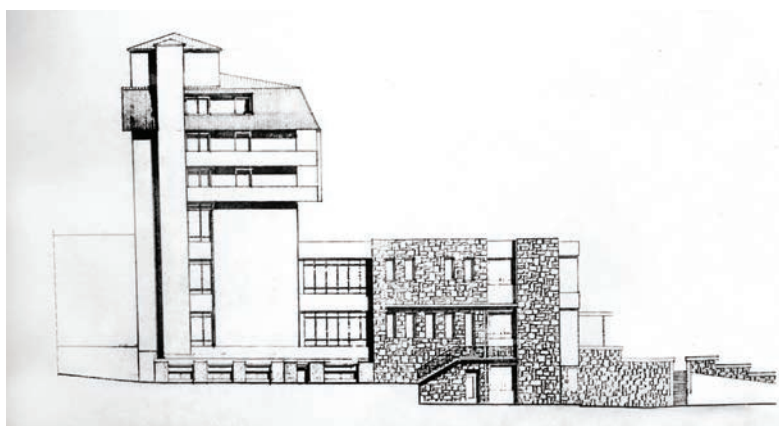
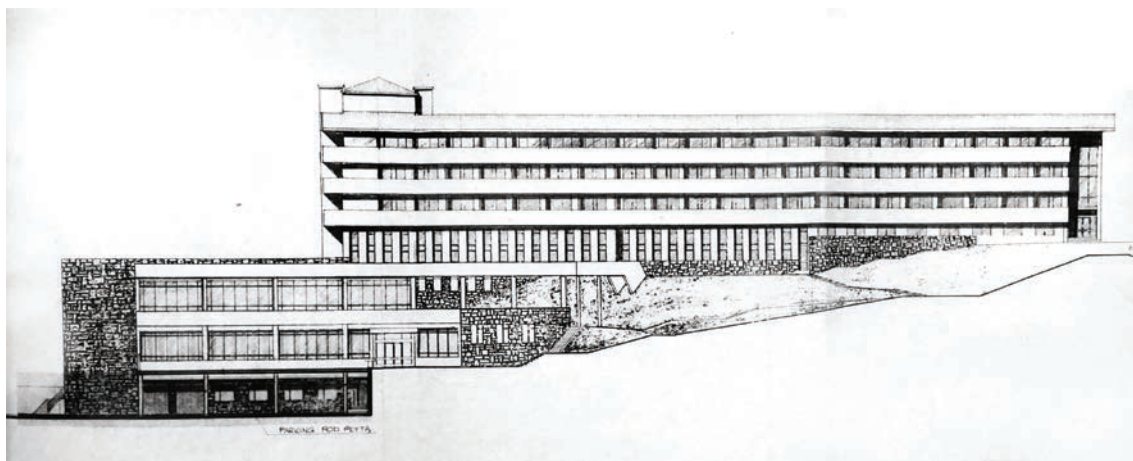
Il. 202. Schemat rzutów parteru i I piętra Sanatorium ZNP. Oprac. na podstawie dokumentacji projektowej W. Pawlak

klubokawiarnię, świetlicę, własne zaplecze zabiegowe, pracownię analityczną, pracownię EKG, punkt apteczny. Wśród oferowanych zabiegów znalazły się kąpiele solankowe i CO₂, inhalacje, soluks, diaterimia, kwarcówka, diadynamic, jonoferoza, masaże, kąpiele czterokomorowe, parafina. Zagospodarowanie terenu i położenie na skraju wąwozu miało zachęcać do aktywności fizycznej³⁹². W ogrodzie, od

strony południowej zlokalizowany był prostokątny basen i część spacerowa dla kuracjuszy. Należy podkreślić, że starano się, by żadne z istniejących starych drzew nie zostało zniszczone w czasie budowy.

Budynek do dnia dzisiejszego zachował swój modernistyczny charakter. W trakcie modernizacji zlikwidowano obudowy balkonów od strony zachodniej.

392 Góra J., *Obiekty...*, op. cit., s. 13.

Il. 203. Dom Profilaktyczno-Leczniczy „Energetyk” w Nałęczowie, elewacja południowa i zachodnia, proj. W. Borek, widok od strony ul. Głowackiego, fot. N. Przesmycka, 2018

ENERGETYK

Jako ostatnie z założeń okresu PRL powstało Sanatorium Uzdrawiskowe „Energetyk”. Dokumentacja projektowa powstała w lubelskim „Miastoprojekcie” już w latach 1972–1975 (proj. arch. H. Cieśluk), jednak budynek oddano do użytku dopiero w 1985 roku. W niedługim czasie okazało się, że obiekt ten bardziej niż sanatorium odpowiada funkcji hotelowej i konferencyjnej. Transformacja ustrojowa wymusiła na zarządcach szukanie pomysłu na nową, komercyjną funkcję. W 1996 roku po modernizacji i podniesieniu standardu pomieszczeń, sprecyzowano profil działalności i nazwę na Centrum Szkoleniowo-Wypoczynkowe „Energetyk”³⁹³.

Budynek sanatorium zaprojektowano w formie rozczłonkowanego obiektu wpisującego się

w południowy stok wzgórza, wzdłuż ulicy Armatnia Góra. Skarpa od strony ulicy została urządzona w formie spacerowej i reprezentacyjnej. Schody terenowe z alejkami spacerowymi prowadzą do poszczególnych części funkcjonalnych obiektu. Architektura budynku wykorzystuje różnice wysokości, co jednak czyni korzystanie z obiektu utrudnionym dla osób o ograniczonych możliwościach ruchowych. Oryginalny projekt architektoniczny prezentował stylistykę powojennego modernizmu. Horyzontalny układ poszczególnych skrzydeł podkreślał układ okien i tarasów. Początkowo budynek ogrzewany był paliwem stałym, stąd od strony północno-zachodniej zlokalizowano obszerną kotłownię i skład opału, które po przejściu na ogrzewanie gazowe, stały się niepotrzebne, a w strefie tej zaprojektowano restaurację³⁹⁴.

393 M. Kościński, *Krok w przeszłość...*, op. cit., s. 149.

394 Projekt zieleni. Koncepcja wielobranżowa rozbudowy Sanatorium „Energetyk”, Miastoprojekt Lublin, proj. mgr inż. arch. W. Borek, mgr inż. arch. W. Wasala, inż. M. Żurek, sygn. 5113.

Il. 204. Dom Profilaktyczno-Lecznicy „Energetyk”, widok od strony ul. Głowackiego, fot. K. Krupa, 2018

Przebudowa z lat 90. XX wieku wg proj. arch. W. Borka, polegała na przebudowie trzeciej kondygnacji na cele mieszkalne, dodaniu węzłów sanitarnych w pokojach i rozbudowie zaplecza kuchennego restauracji. Zlikwidowano również gabinety lekarskie znajdujące się na parterze, które dla nowej funkcji były już niepotrzebne. Dość kontrowersyjne, wobec modernistycznego charakteru budynku, pokrycie ostatniej kondygnacji „mansardowym dachem” wykończonym czerwoną blachodachówką, było podyktowane zaleceniami konserwatorskimi³⁹⁵.

SANATORIUM MINISTERSTWA SPRAW WĘNĘTRZNYCH I ADMINISTRACJI

Przygotowania do inwestycji polegającej na budowie największego z dotychczasowych uzdrowisk podjęto pod koniec lat 70. XX wieku. Autorem projektu architektonicznego dla inwestora – Wojewódzkiej Komendy Milicji Obywatelskiej – był znany lubelski architekt Stanisław Fijałkowski³⁹⁶.

Założenia funkcjonalne imponowały rozmachem. Sanatorium wraz z zakładem przyrodolecznictwa planowano na 250 łóżek. Kuracjuszami zajmować się miało 150 osób personelu medycznego i 100 osób personelu pomocniczego. Dzienna zdolność usługowa zakładana była na 1100 zabiegów przyrodolecznictwa i 130 innych (w tym porad lekarskich), co dawało imponującą liczbę 4,5 zabiegu dziennie dla kuracjusza³⁹⁷. Dla personelu medycznego przewidziano możliwość zamieszkania w zaprojektowanym w części zachodniej działki hotelu.

Budynek posiadał układ wpisany w teren – równoleżnikowy, z pokojami zwróconymi w stronę południową. Od strony północnej zaprojektowano pomieszczenia pomocnicze. Główna bryła obejmowała oddziały łózkowe,

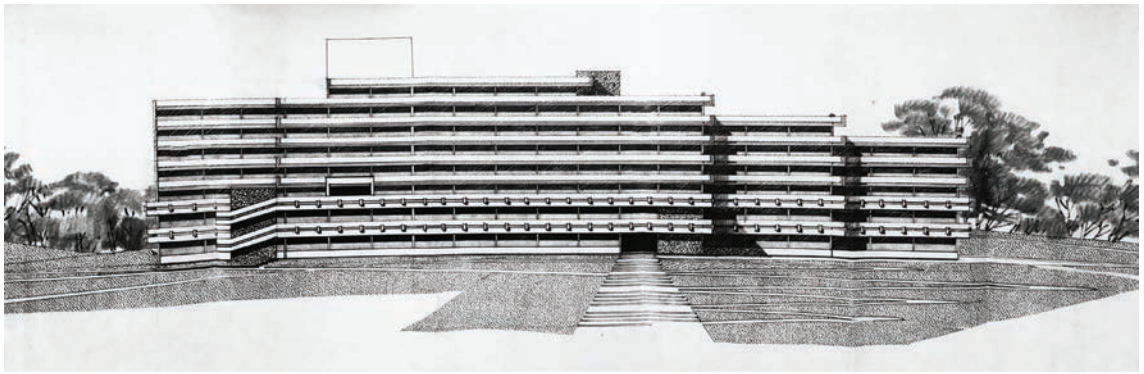
395 Informacje uzyskane od pana Wiesława Borka.

396 Autor między innymi zabudowy w obrębie kampusu UMCS, Biblioteki Narodowej w Warszawie, kampusu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego oraz Biblioteka SGGW w Warszawie, budynków Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II, Teatru Muzycznego oraz Filharmonii im. Henryka Wieniawskiego w Lublinie, sanatorium w Szczawnicy, czy osiedli mieszkaniowych w Warszawie: Ludna Park, Zwycięzców, Wróblewo.

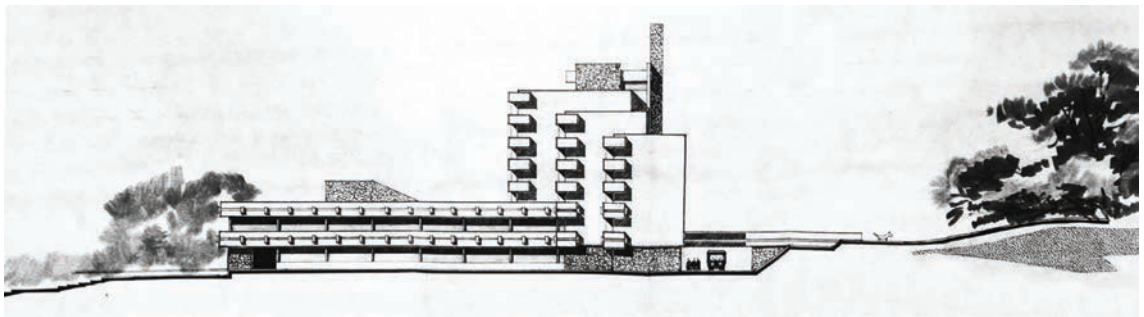
397 Założenia techniczno-ekonomiczne, wyciąg z projektu architektonicznego, 1980, S. Fijałkowski, źródło: WUOZ w Lublinie, sygn. 5980, oraz sygn. 5936.

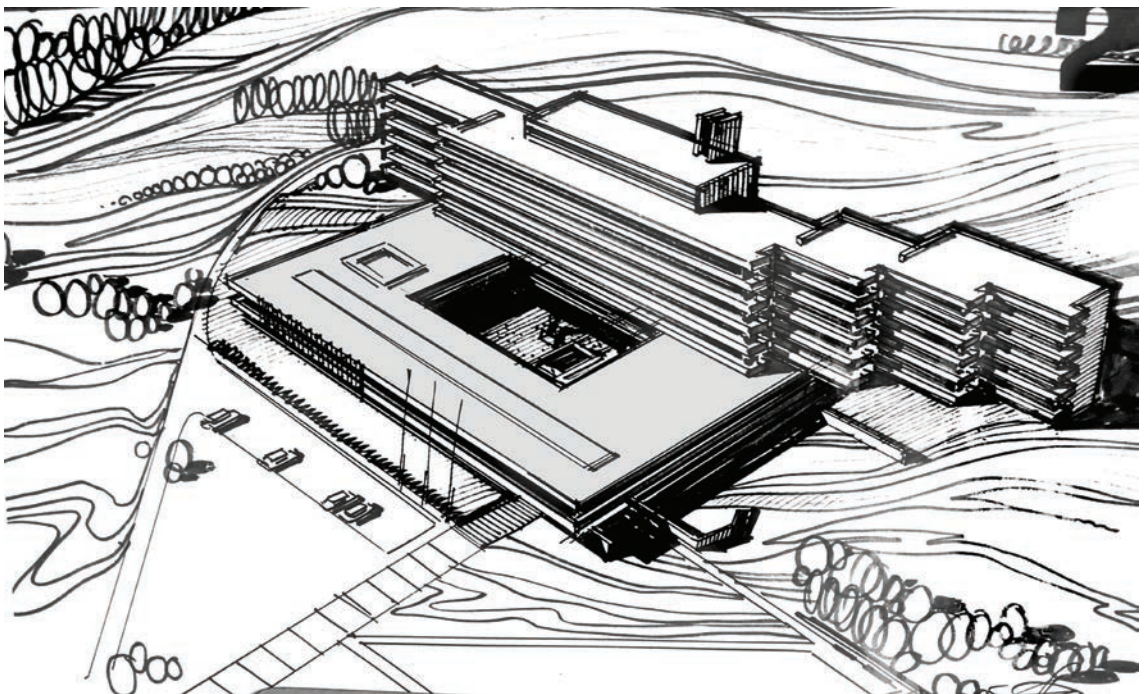
Il. 205. Dwie koncepcje zagospodarowania terenu sanatorium MSWiA. Rys. S. Fijałkowski, oprac. K. Krupa

Il. 206. Sanatorium MSWiA, elewacja frontowa – północna. Rys. S. Fijałkowski, oprac. K. Krupa

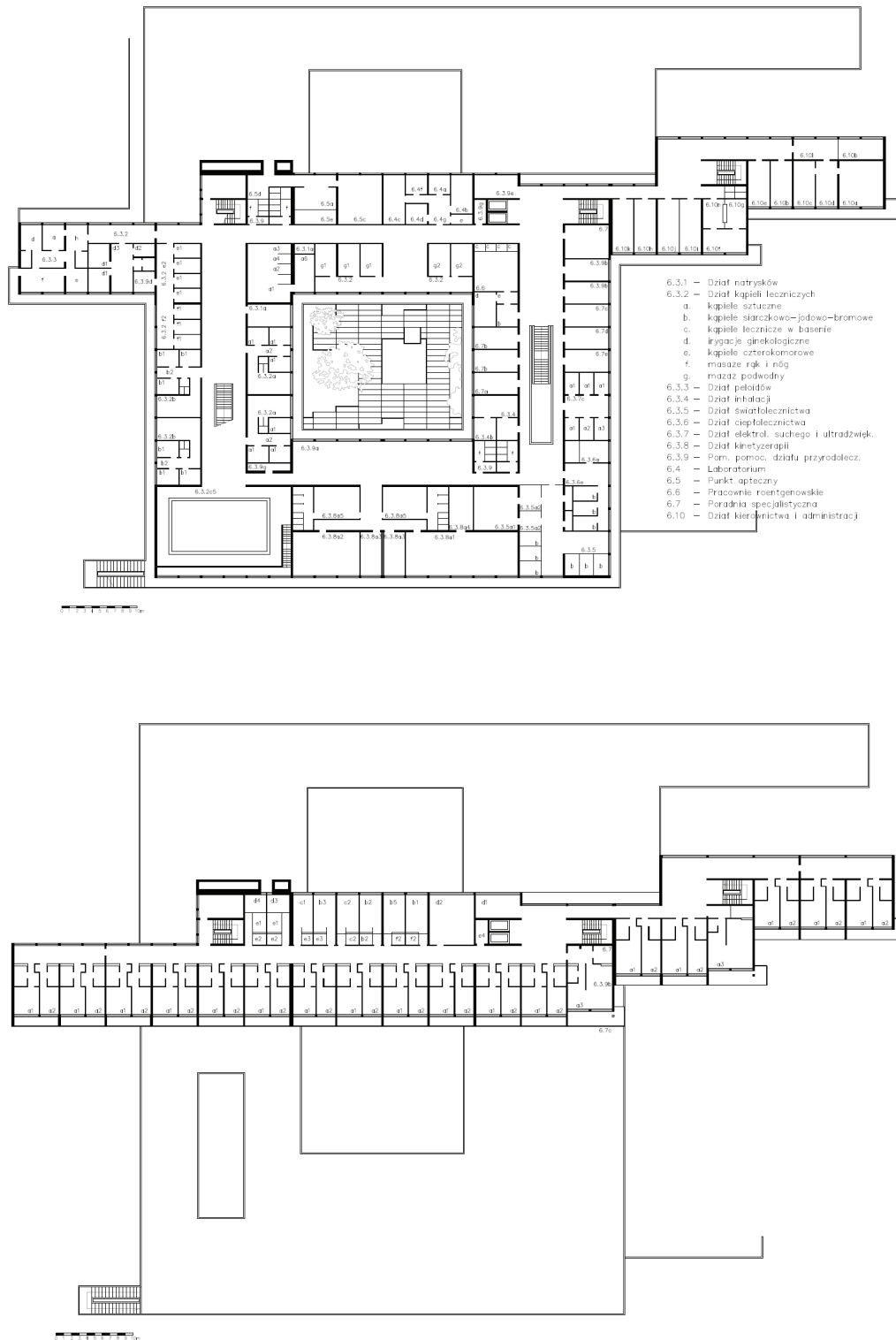

Il. 207. Sanatorium MSWiA, elewacja wschodnia, widoczny przejazd dla samochodów. Rys. S. Fijałkowski, oprac. K. Krupa

Il. 208. Projekt koncepcyjny sanatorium MSWiA, 1978. Rys. S. Fijałkowski, oprac. K. Krupa

Nałęczów. Kształtowanie i rozwój uzdrowiska

Il. 209. Schematy rzutów parteru (wyżej) i piętra (niżej), na podstawie projektu S. Fijałkowskiego, oprac. W. Pawlak

Il. 210. Sanatorium MSWiA widok od strony południowej, fot. N. Przesmycka, 2018

przed nią wysunięto dwukondygnacyjny pawilon usługowy z funkcjami administracji, żywienia, rekreacji i klubów oraz zabiegów. Ważnym elementem układu był otwarty dziedziniec, z którym łączyły się poszczególne przestrzenie. Główne dojście zaprojektowano od strony ulicy Żeromskiego, zaś dojazd od ulicy Spółdzielczej z podziałem na ciąg główny, prowadzący do wejścia i gospodarczy obsługujący zaplecze kuchenne, warsztaty i inne pomieszczenia gospodarcze.

Zagospodarowanie terenu w optymalny sposób wykorzystywało walory widokowe i topograficzne. Dojście piesze w formie szerokich schodów terenowych miało tworzyć oś widokową i kompozycyjną, w kierunku północ-południe. Po stronie zachodniej zaprojektowano park z trzema tarasami widokowymi, wpisyjącymi się w kształt stoku wzgórza. W najwyższej części działki, na wypłaszczeniu, znajdować się miały boiska. Do aranżacji zieleni planowano wykorzystać możliwie najwięcej drzew istniejących. Zaplecze noclegowe zaprojektowano jako 80 pokoi 2-osobnych, 70 pokoi

1-osobowych i 10 apartamentów 2-osobowych. Do dyspozycji kuracjuszy przewidziano basen, kąpiele lecznicze, natryski, peloidy, inhalacje, terapię światłem i ciepłem, elektroterapię i ultradźwięki, kinezyterapię (z zewnętrznymi boiskami do gier zespołowych). Na dachach w części niższej zaprojektowano solaria.

Architekturę sanatorium cechuje horyzontalny układ uzyskany zarówno poprzez kształtowanie poszczególnych brył i przez podział elewacji – układ balustrad i okien.

W trakcie opracowywania projektu dwukrotnie przeprowadzono konsultacje programowo-projektowe z udziałem inwestora i „władz urbanistyczno-architektonicznych” w Lublinie i w Warszawie (1978, 1979). Budowę sanatorium rozpoczęto dopiero w 1983 roku. Ukończenie realizacji tego największego nałęczowskiego sanatorium z II połowy XX wieku uniemożliwił kryzys lat 80. i następująca po nim transformacja ustrojowa. W 1994 roku ze względu na ograniczone środki finansowe, Centralny Zarząd Służby Zdrowia MSWiA podjął decyzję o wstrzymaniu budowy.

Il. 211. Sanatorium MSWiA widok od strony północnej, 2018, fot. N. Przesmycka

Sanatorium miało być największym tego typu obiektem w Nałęczowie, o kubaturze 68.209 m³, powierzchni zabudowy 4.538 m² i powierzchni użytkowej 12.723 m². Dzięki tej inwestycji kilkaset osób miało znaleźć miejsce pracy³⁹⁸. Do używalności doprowadzono niektóre pokoje hotelowe. Prace budowlane nie zostały jednak doprowadzone do końca. Pod koniec lat 90. zabrakło również środków na utrzymanie i zabezpieczenie niedokończonej budowy. Obiekt obecnie pozostaje w stanie

nieukończonej budowy, na zamkniętym terenie, swoją kubaturą górując nad północną częścią miejscowości.

Problemem uniemożliwiającym adaptację na współczesne cele związane z usługami zdrowotnymi jest wysokość kondygnacji. Jedynie niski parter ma wysokość brutto 3,80 m, wysoki parter przy wysokości kondygnacji brutto – 3,7 m w świetle elementów konstrukcyjnych ma wysokość 2,9 m. Kondygnacje mieszkalne, zaprojektowane na 2,8 m brutto, w świetle nie przekraczają 2,5 m.

398 M. Kościński, *Niechciane sanatorium*, „Dziennik Wschodni”, 21.11.2000

4.3. TENDENCJE W ARCHITEKTURZE NAJNOWSZEJ

W 1999 roku Przedsiębiorstwo Państwowe „Uzdrowisko Nałęczów” zostało przekształcone w Jednoosobową Spółkę Skarbu Państwa, a w 2001 roku sprywatyzowane. Odtąd funkcjonuje pod nazwą Zakład Lecznicy „Uzdrowisko Nałęczów” SA. Przed 1999 rokiem jako przedsiębiorstwo użyteczności publicznej nastawione było nie na rozwój, lecz na zapewnienie realizacji potrzeb osób przyjeżdżających do sanatoriów³⁹⁹.

Na początku XXI wieku pojawiło się zapotrzebowanie na ośrodki wielofunkcyjne, hotelowo-szkoleniowe, oraz usługi typu spa&wellness (health spa). W tym czasie w krajobrazie architektonicznym uzdrowiska w Nałęczowie pojawiło się kilka obiektów, które wyznaczyły dwa przeciwstawne trendy w kształtowaniu architektury współczesnej. Jeden z nich, jak ocenia go Marek Kusztra, to „styl konserwatorski” – ciężkostrawny melanż regionalizmu z historyzmem w postaci detali podpatrzonych w miejscowym pałacu Małachowskich⁴⁰⁰. Drugi można określić jako wpisujący się w przyrodę neomodrenizm, sięgający chętnie do wertykalnych podziałów elewacji i stosujący drewno. On również spotkał się z ostrą krytyką, na łamach lokalnej prasy: *obiekty („Atrium” i „Jesienna Rezydencja”) pozbawione są cech sztuki wysokiej, przypominają megakontenery, a w kategoriach estetycznych są ponure i brzydkie, przez co stanowią obrazę nałęczowskiego pejzażu*⁴⁰¹.

CENTRUM HYDROTERAPII „ATRIUM”

Tak jak inne nowe inwestycje powstałe w ostatnich kilkunastu latach w parku zdrojowym, Centrum Hydroterapii „Atrium” zbudowano w miejscu istniejących wcześniej obiektów zlikwidowanej rozlewni wód mineralnych⁴⁰².

Projekt powstał w 2003 roku w Biurze Architektonicznym Stelmach i Partnerzy sp. z o.o., a budynek oddano do użytku w 2004 roku⁴⁰³.

„Atrium” powstało w samym centrum parku, w bezpośrednim powiązaniu widokowym ze Starymi Łazienkami i Sanatorium nr 1. Mimo kubatury liczącej ponad 8.800 m³ i powierzchni zabudowy ponad 1.300 m², obiekt nie dominuje nad otoczeniem. Ukrycie części kubatury pod ziemią, „dało możliwość wejścia do domu z poziomu stawu uzdrowiskowego. Park i ogród stanowią bezpośrednie otoczenie budynku. Są obok niego i na nim – stanowią jego część”⁴⁰⁴. Jak mówi sam autor projektu: „Trzeba było możliwie najbardziej „wtopić” obiekt w istniejące otoczenie tak, aby z nim nie konkurował”⁴⁰⁵.

Dla kształtowania bryły budynku ważne było zachowanie transparentności elewacji. Efekt ten osiągnięto dzięki rozwiązaniu konstrukcyjnemu polegającemu na wpisaniu słupów nośnych, podtrzymujących dach, w elementy struktury elewacji. Od strony południowej zastosowano pionowe stałe łamacze światła, w module 0,6 m. Słupy podtrzymujące dach stanowią element struktury elewacji, artykułowanej pionowo również rytmem stolarzy i drewnianymi listwami „bris-soleil”. Strona południowa elewacji chroniona jest przed nad-

399 I. Nowotny, *Quo vadis – 10 lat po prywatyzacji Zakładu Lecznicy „Uzdrowisko Nałęczów”*. Rozmowa z prezesem Wojciechem Gućmą, „Głos Nałęczowa”, 2011, s. 10, 11.

400 M. Kusztra, *Basen w Nałęczowie*, „Architektura-Murator”, 12/2005, s. 56–57.

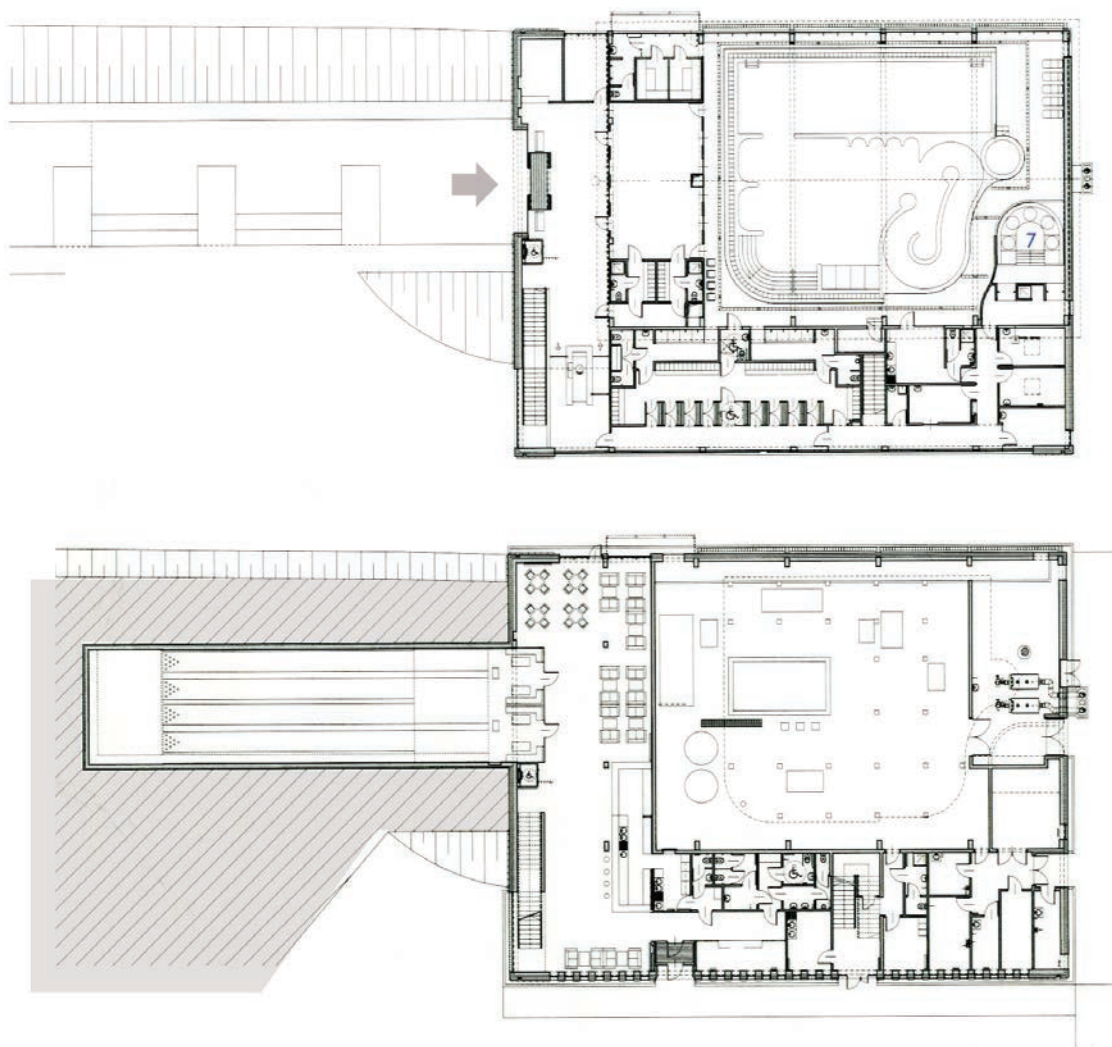
401 W. Borowicz, *W architektonicznym krajobrazie Nałęczowa*, „Głos Nałęczowa”, 2006, s. 60.

402 Pawilon Angielski powstał w miejscu baraku fundacji Sue Ryder, a Termy Pałacowe – łaźni ludowych im. B. Prusa.

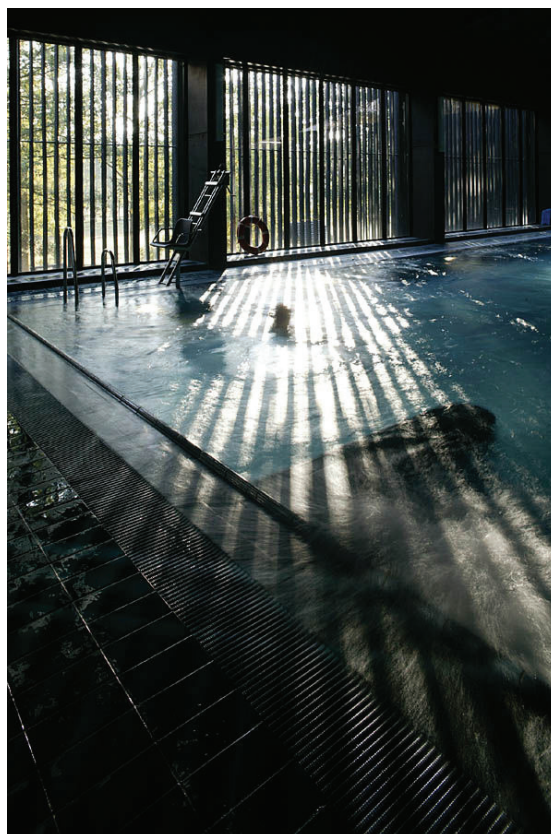
403 Bolesław Stelmach, autor wielu projektów nagradzanych w kraju i za granicą. Wśród nich znajduje się Centrum Hydroterapii „Atrium” w Nałęczowie – Nagroda Główna SARP za 2004 r.

404 B. Stelmach, *Jakość architektury. Struktura domu na przykładzie projektów dla Nałęczowa*, [w:] *Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej Nałęczów 21 maja 2010*, s. 98.

405 B. Stelmach, *Założenia autorskie. Basen w Nałęczowie*, „Architektura-Murator”, 12/2005, s. 57.

Il. 212. Centrum Hydroterapii „Atrium”, schemat rzutów parteru i kondygnacji częściowo zagłębionej w ziemi, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy

Il. 213. Budynek „Atrium” w 2018, fot. N. Przesmycka, po prawej: wnętrze basenu, fot. M. Czechowicz, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy

Il. 214. Budynek „Atrium”, fot. M. Czechowicz, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy

miernym nasłonecznieniem stałymi żaluzjami, łamaczami światła, zaś od północy elewacja jest transparentna⁴⁰⁶. Całe ściany tworzą kadry widoków na park i rozległe tereny łąk. Charakterystyczną cechą tego obiektu jest relacja z krajobrazem. Jak mówi sam autor projektu: „Park i ogród stanowią bezpośrednie otoczenie budynku. Są obok niego i na nim – stanowią jego część”.

Budynek posiada zespół wejściowy zlokalizowany od strony stawu z obszernym hallem. W układzie funkcjonalnym bryły widoczna jest konsekwencja podziału na strefy: obsługującą (przestrzeń technologiczna zajmująca całą kondygnację -1) i obsługiwaną (poziom górny, dostępny z poziomu terenu). Szatnie, pomieszczenia rehabilitacyjne i basen mieszczą się na kondygnacji parteru. Podniesienie tej kondygnacji wiązało się z wysokim poziomem wód gruntowych i ograniczonym budżetem inwestycji. Kondygnacja podziemna oprócz podbasenia i pomieszczeń pomocniczych mieści kręgielnię i bar.

Prosta bryła, wpisanie się w otaczającą zieleni dzięki zastosowaniu wertykalnego rytmu elewacji, zastosowaniu ciemnego koloru drewna, ograniczony dobór materiałów wykończeniowych, wydają się być głównymi cechami tego obiektu, które wyznaczyły kolejną, obok „stylu konserwatorskiego” tendencję w najnowszej architekturze Nałęczowa.

HOTEL PRZY SANATORIUM „FORTUNAT” – „JESIENNA REZYDENCJA”

W 2005 roku oddano do użytku kolejny obiekt uzdrowiskowy – hotel przy sanatorium „Fortunat”, zaprojektowany w Biurze Architektonicznym Stelmach i Partnerzy sp. z o.o. Hotel oferuje 35 apartamentów o różnej wielkości: od 33 do 77 m², mieszczących poza strefą sypialnianą aneksy kuchenne i łazienki.

Budynek składa się z dwóch trzykondygnacyjnych brył, usytuowanych szczytem do ulicy. Łagodnie opadający w kierunku południa stok wykorzystano do umieszczenia w podziemnej kondygnacji pomieszczeń technicznych.

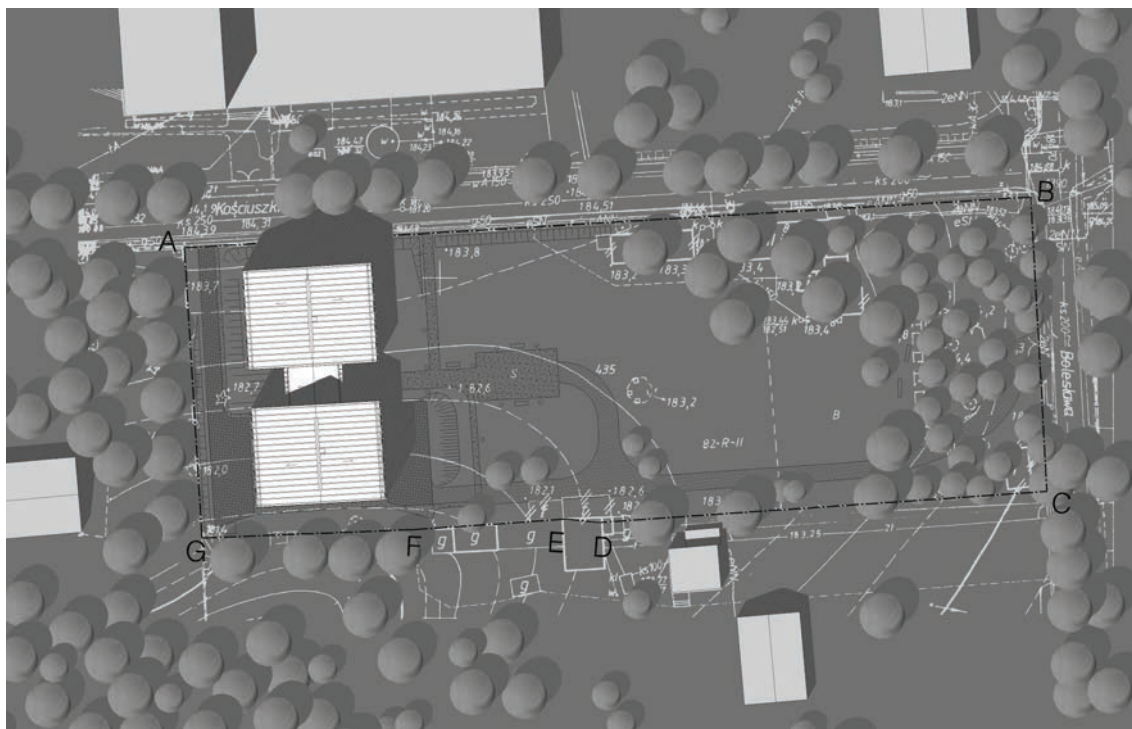
Budynek zaprojektowano w podobnej stylistyce jak „Atrium”. Prosta bryła budynku składa się z dwóch wyodrębnionych części, z zaakcentowanym wejściem w środku. Charakter struktury funkcjonalnej przekłada się na modularność konstrukcji, a także spokojną rytmiczność elewacji. Jest ona kształtowana wertykalnie za pomocą stałych słupów z drewna klejonego w rozstawie co 1 m. Konstrukcja ta osłania balkony pokoi hotelowych, a dla podniesienia komfortu użytkowania pomiędzy słupami zastosowano ruchome żaluzje. Użycie ciemnego drewna było nawiązaniem do kontekstu miejsca: *Kolorystykę i formę podporządkowano znajdującym się w sąsiedztwie słynnym obiektom w „klimacie nałęczowskim”, jak czarna drewniana willa „Słoneczna” (1924). Wnętrza maksymalnie otwarto na otaczającą przyrodę i słońce*⁴⁰⁷.

Architektura hotelu została doceniona przez środowiska architektoniczne i jednocześnie spotkała się z krytyką ze strony lokalnej społeczności. Wydaje się, że ten negatywny odbiór wiązał się z jej niezrozumieniem. Wkrótce po realizacji obiektu, na łamach „Gazety Nałęczowskiej” możemy przeczytać: *W pomieszczeniach tych mogliby się (być może) dobrze czuć osobnicy, których stan usposobienia można by kojarzyć ze znanym także u nas telewizyjnym*

406 B. Stelmach, *Jakość architektury...*, op. cit., s. 95.

407 B. Stelmach, *Założenia autorskie*, „Architektura-Murator”, 12/2007, s. 69.

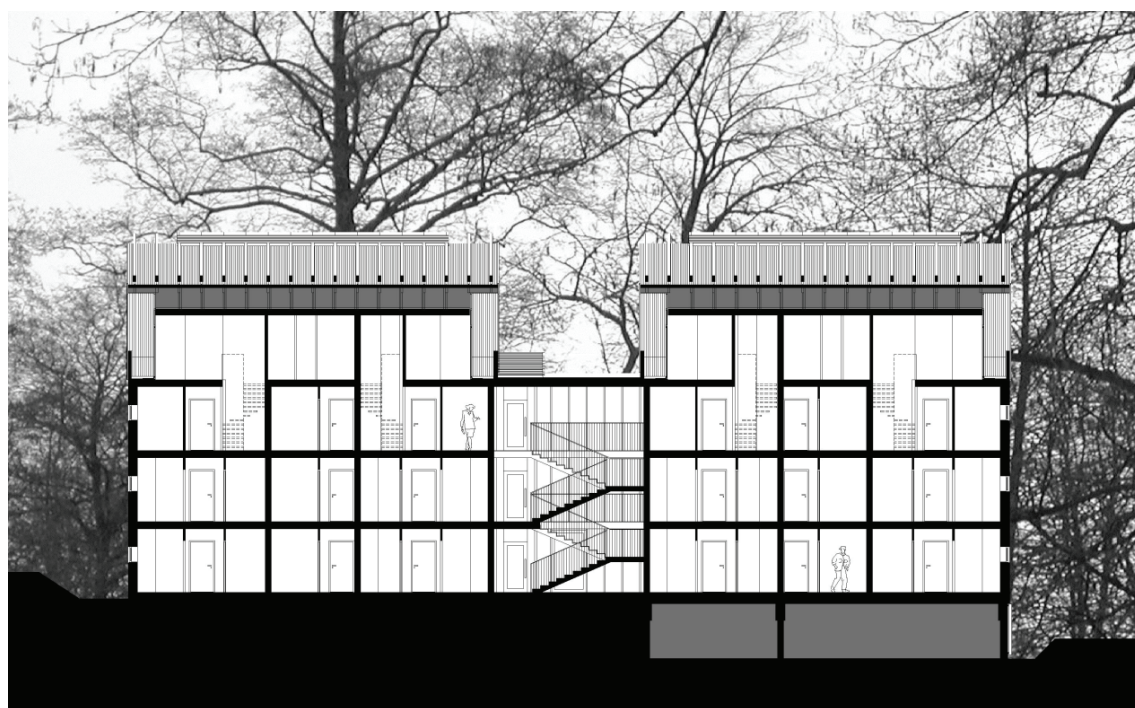
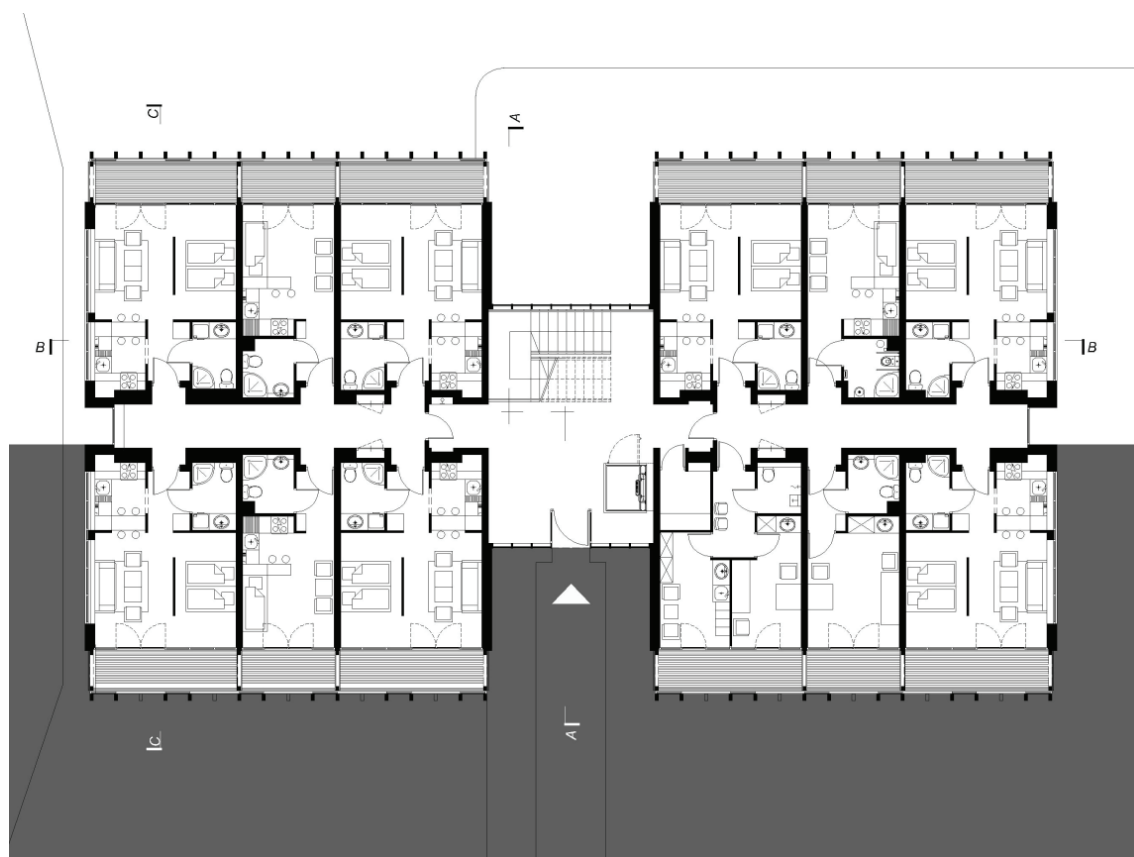
4. Architektura uzdrowiskowa Nałęczowa

Il. 215. „Jesienna Rezydencja”, schemat sytuacji, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy

Il. 216. „Jesienna Rezydencja”, elewacja wschodnia, fot. N. Przesmycka, 2018

Il. 217. „Jesienna Rezydencja”, schemat rzutu kondygnacji przyziemia i przekrój podłużny, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy

Il. 218. Termy Pałacowe widok od strony wschodniej, fot. N. Przesmycka, 2018

*serialem o rodzinie Adamsów, dla której pierwowzorem jest Dracula, wampir i upiór w jednej osobie*⁴⁰⁸.

Nowoczesna architektura „Atrium” i „Jesienniej Rezydencji” powoli zyskuje akceptację kuracjuszy i lokalnej społeczności. Jest to bez wątpienia nowa jakość w kształtowaniu krajobrazu architektonicznego uzdrowiska, wpisująca się w wiodące nurty architektury współczesnej i wyznaczająca kierunki dla kolejnych projektów i realizacji.

TERMY PAŁACOWE

Budowa Term Pałacowych była pierwszą dużą inwestycją skierowaną na nowe potrzeby funkcjonalne. Budynek powstał w 2004 roku, a w 2007 roku rozpoczęto przebudowę „Batorówki”, tak, by razem z Termami Pałacowymi stworzyć nowy kompleks. Żeby osiągnąć ten cel dawne sanatorium zyskało nową konstrukcję dachu i elewację, która ujednoliciła wygląd budynków⁴⁰⁹. Obiekt został nagrodzony w X jubileuszowej edycji konkursu „DOM 2010 o Kryształową Cegłę”. Rozbudowa polegała na powiększeniu południowego skrzydła i przebudowie części istniejącej. Projekt wykonało Biuro Projektowe Archbud – Andrzej Jurkiewicz⁴¹⁰.

W rezultacie powstał obiekt oferujący 138 miejsc noclegowych w pokojach o wysokim standardzie, z licznymi gabinetami kosmetycznymi i odnowy biologicznej (hydroterapii, zabiegów cieplnych i elektrycznych), oraz

408 W. Borowicz, *W architektonicznym...*, op. cit., s. 60.

409 M. Połowska, „Batorówka” do remontu, „Dziennik Wschodni”, 12.01.2007, źródło: <https://www.dziennik-wschodni.pl/lubelskie/batorowka-do-remontu,n,1000051605.html>, (10.08.2018).

410 MB makro-budomad development -Aranżacja wnętrz – Mariola Trzeciak, informacje ze strony organizatora Konkursu Kryształowa Cegła. <http://album.ptm.lublin.pl/jubileuszowy/>, s. 85.

Il. 219. Termy Pałacowe, fot. N. Przesmycka, 2018

z basenem dostosowanym do aquaerobicu. W budynku znalazły się dwie sale konferencyjno-szkoleniowe, co dało możliwość wprowadzenia nowego typu usług – obsługi konferencyjnej i organizacji szkoleń i zjazdów⁴¹¹.

Termy Pałacowe zaprojektowano nawiązując do historycznej zabudowy Nałęczowa. W mansardowym „dachu” i łukach odcinkowych, wieńczących lukarny, można się doszukać inspiracji architekturą pałacu Małachowskich. Elewacja wschodnia dąży do symetrii, jednak ciągle czytelna jest charakterystyczna „wieża” dawnej „Batorówki”. W kontraście do historyzujących form użyto kojarzących się z nowoczesnością materiałów wykończeniowych takich jak metalowe balustrady czy stolarka pcv. Umieszczenie ostatniej kondygnacji pod kształtem dachu mansardowego miało na celu optyczne obniżenie bryły.

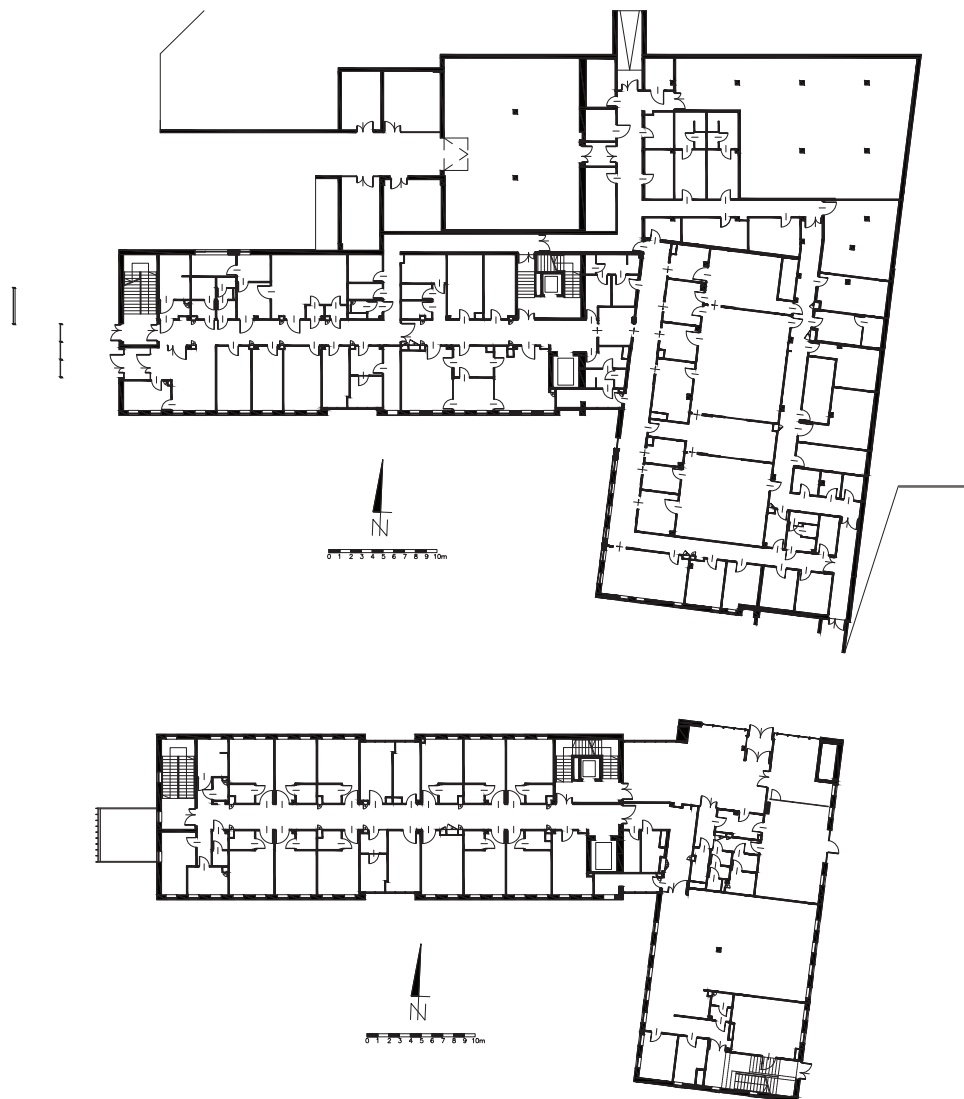
SZPITAL KARDIOLOGICZNY IKARDIA

Teren, na którym powstał nowy szpital uzdrowiskowy o profilu kardiologicznym (Szpital Kardiologii Inwazyjnej „Ikardia”) znajduje się przy ulicy Górskiego, na terenie należącym do dawnego folwarku. Budynek powstawał w latach 2015–2017 wg projektu arch. Jarosława Matwiejuka i Pawła Szyrugi (Autorskie Studio Architektury). Budynek ma powierzchnię około 4.000 m², mieszcząc izbę przyjęć, pracownię tomografii komputerowej, poradnię kardiologiczną, oddział kardiologii (45 łóżek) i 10-łóżkowy pododdział intensywnej opieki kardiologicznej. Szpital został zaprojektowany dla celów kardiologii inwazyjnej o szerokim spektrum zabiegów. W budynku znajduje się pełny blok operacyjny oraz dwie pracownie hemodynamiki.

Zróznicowanie wysokościowe i czytelny podział na poszczególne części sprawia, że bryła szpitala nie dominuje lecz wpisuje się w kontekst otoczenia. Kształtowanie elewacji oparto na wprowadzeniu zarówno podziału horyzontalnego (odcięcie kondygnacji parteru jasną szarą okładziną), któremu przeciwstawiono wertykalne żaluzje na wyższych kondygnacjach. Niewielki kąt nachylenia dachu wydaje się czerpać z tradycyjnych form architektury uzdrowiskowej (tzw. stylu szwajcarskiego, reprezentowanego w Nałęczowie przez niektóre

411 <https://uzdrowisko-naleczow.pl/obiekty/termy-palacowe>.

4. Architektura uzdrowiskowa Nałęczowa

Il. 220. Schemat rzutów kondygnacji przyziemia i parteru, oprac. N. Przesmycka na podstawie projektu

Il. 221. Szpital kardiologiczny „Ikardia”, fot. R. Matwiejuk, 2017

Il. 222. Szpital kardiologiczny „Ikardia”, widok od strony zachodniej, fot. K. Jurycki, 2017

z drewnianych willi). Pionowe żaluzje nawiązują do najnowszych realizacji zabudowy uzdrowskiej, takich jak „Atrium” czy „Jesienna Rezydencja”. Zastosowanie ciepłych kolorów i imitującej drewno okładziny na wyższych kondygnacjach powoduje, że budynek nie kojarzy się z architekturą „szpitalną” lecz „pensjonatową”.

W projekcie wykorzystano naturalne ukształtowanie terenu, dzięki któremu w wi-

doku od strony ulicy Górskiego wydaje się on mniejszy. Osiągnięto to poprzez umieszczenie na pierwszej kondygnacji nadziemnej większości pomieszczeń technicznych oraz zaplecza bloku operacyjnego, które ze względu na ukształtowanie terenu (skarpe od ul. Górskiego) znalazły się de facto pod ziemią. Rozwiązanie to pozwoliło na obniżenie bryły budynku i lepsze wpisanie się w zastany kontekst.

Podsumowanie

Nałęczów jest obecnie jednym z 45 polskich uzdrowisk. Kształtowanie uzdrowiska trwało od początku XIX wieku i przebiegało etapowo. Każda z faz charakteryzowała się różnym stopniem zagospodarowania przestrzennego miejscowości, której rozwój wiązał się z działalnością Zakładu Leczniczego. Struktura obecnego Nałęczowa jest efektem nawarstwiania się wielu etapów jego rozwoju, wiążących się z kondycją i stanem uzdrowiska w różnych okresach.

W Nałęczowie, podobnie jak w innych europejskich uzdrowiskach, które rozwinęły się na początku XIX wieku, kuracje opierały się głównie na wodolecznictwie. Źródła wody żelazistej, znajdujące się na terenach założenia rezydencjonalnego należącego wówczas do rodziny Małachowskich, były wystarczającym zasobem do prowadzenia zabiegów leczniczych. Rosnąca liczba gości spowodowała konieczność zbudowania obiektów przeznaczonych tylko i wyłącznie dla nich. Były to łazienki i budynki gościnne. Nowe inwestycje wiązały się z chęcią rozwoju uzdrowiska w Nałęczowie, jako przynoszącego dochody przedsiębiorstwa, dla którego najlepszą reklamą były rekomendacje znanych i zamożnych gości. W pierwszym okresie działalności dominował tu francuski model kultury uzdrowiskowej⁴¹². Świadczy o tym zarówno ukierunkowanie na kuracjuszy z wyższych warstw społecznych, sposób prowadzenia uzdrowiska, jak i jego przestrzenne zorganizowanie. Rezydencja Małachowskich od samego początku funkcjonowania Nałęczowa jako uzdrowiska stała się centrum towarzyskim i kulturalnym, a także miejscem zakwaterowania dla wybra-

nych gości. Umieszczenie budynków uzdrowiskowych w ogrodzonym parku zdrojowym, powiązaniem z pałacem było determinantą definiującą kompozycję urbanistyczną założenia zakładu leczniczego, a później całego miasta Nałęczów.

Pomyślny rozwój uzdrowiska prowadzonego przez Małachowskich zahamowały wydarzenia historyczne. Po upadku powstania listopadowego brakowało środków na odbudowę zniszczonej infrastruktury, a rosnące długi zmusiły spadkobierców do sprzedaży włości w Nałęczowie. Przez blisko 50 lat uzdrowisko nie funkcjonowało. Dopiero w latach 80. XIX wieku dzięki inicjatywie przedsiębiorców – lekarzy wiążących swoją przyszłość z popularną wówczas metodą lecznictwa balneologicznego i inżyniera Michała Górskiego, dysponującego znacznym wkładem finansowym i wiedzą z zakresu zagadnień architektonicznych i budowlanych, nastąpiło „wskrzeszenie uzdrowiska”. Do wybuchu I wojny światowej uzdrowisko rozwijało się w szybkim tempie, przyciągając intelektualne i artystyczne elity. Lokalizacja Nałęczowa w strefie zaboru rosyjskiego, paradoksalnie przyczyniała się do jego popularności, ponieważ było to jedno z nielicznych uzdrowisk dostępnych w tym zaborze.

Okres I wojny światowej zapisał się w historii Nałęczowa jako czas rozbudzenia patriotycznych nadziei na odbudowę Państwa Polskiego. Pomimo licznych potyczek i działań wojennych, mających miejsce w okolicy, najcenniejsza zabudowa uzdrowiskowa nie została dotkliwie zniszczona. Inne obiekty mniej reprezentacyjne, takie jak np. łaźnie ludowe, po

412 B. Płonka-Syroka, *Uwarunkowania...*, op. cit., s. 29–70.

zniszczeniach wojennych nie zostały odbudowane.

Po odzyskaniu niepodległości władze dążyły do udostępnienia usług uzdrowiskowych szerszemu gronu odbiorców, także niezamożnym i potrzebującym pomocy lekarskiej. Szczególną uwagę objęto dzieci i młodzież chorujące na gruźlicę lub nią zagrożone. W wielu miejscowościach powstawały nowoczesne obiekty sanatoryjne, przeznaczone dla różnych grup społecznych. Równolegle rozwijał się ruch turystyczny i letniskowy. Największym zainteresowaniem w okresie międzywojennym cieszyły się uzdrowiska zlokalizowane na terenach górskich. Duże znaczenie dla ich rozwoju miała dostępność komunikacyjna – kolej.

Okres międzywojenny, mimo sprzyjającej rozwojowi miejscowości uzdrowiskowych polityki państwa, był dla Nałęczowa czasem stagnacji w zakresie realizacji większych inwestycji. Analizując rozmieszczenie miejscowości uzdrowiskowych, zdrojowisk i letnisk w II Rzeczypospolitej, można zauważyć, że Nałęczów znajduje się w centralnej części kraju, „odosobniony” i w dużych odległościach od innych uzdrowisk. Paradoksalnie, to również spowodowało zmniejszenie zainteresowania kuracjuszy, którzy chętnie przemieszczali się pomiędzy kurortami, szukając nowych wrażeń i atrakcji. Likwidacja dawnych granic spowodowała odpływ zamożnej klienteli do innych popularnych i większych uzdrowisk, znajdujących się już w odrodzonej Polsce. Pewną szansą dla Nałęczowa była polityka gospodarcza nowo powstałego państwa, skierowana na branżę wojskową (realizacje przemysłowe w ramach COP) i powiązanie z rozwijającym się przemysłowo regionem puławskim. Niestety, zarówno to, jak i ambitne plany Komisji Zdrojowej, zmierzające do uregulowania miejscowości i poprawy stanu jej zabudowy, zostały zniweczone przez wybuch II wojny światowej.

Upaństwowienie uzdrowiska po II wojnie światowej i nowe realia polityczne wywołały przeobrażenia przestrzenne, które po raz pierwszy w historii uzdrowiska wyraziły się

„wyjściem” funkcji leczniczej poza ramy parku zdrojowego. Uzyskanie praw miejskich w 1963 roku rozpoczęło okres inwestycji budowlanych, których największe nasilenie przypadło na lata 70. XX wieku. Nowe sanatoria budowano w zgodzie z ówczesnie panującymi trendami i metodami projektowania obiektów balneologicznych. Projektantami byli znani i doświadczeni architekci, a obiekty te stanowią interesujące przykłady powojennego modernizmu. Ich lokalizacja przebiegała dwutorowo: jako dopełnienie istniejącego układu uzdrowiska, oraz w oddaleniu od parku zdrojowego. Równocześnie rozwijała się zabudowa mieszkaniowa. Powstały pierwsze budynki wielorodzinne i chaotyczna zabudowa jednorodzinna, które zatarły czytelność i charakter pierwotnego układu uzdrowiska. Narastającym problemem stała się komunikacja tranzytowa na trasie Lublin – Kazimierz Dolny, przebiegająca przez centrum Nałęczowa. Powstające od lat 70. XX wieku opracowania planistyczne dążyły do eliminacji narastających uciążliwości zagrażających strefie ochronnej uzdrowiska.

Po transformacji ustrojowej uzdrowisko sprywatyzowano. Początkowo po prywatyzacji uzdrowiska nowe budynki miały charakter rekreacyjny lub służyły zapewnieniu bazy hotelowej („Atrium”, Termy Pałacowe, Pawilon Angielski). Wkrótce pojawiły się również usługi medyczne o wąskiej specjalizacji (chirurgia plastyczna, chirurgia okulistyczna, chirurgia kardiologiczna). Cały czas funkcjonują sanatoria związków zawodowych.

Badając występujące mechanizmy różnych zjawisk wpływających na kształtowanie i przeobrażanie architektury uzdrowiskowej obecnego Nałęczowa, można stwierdzić, że największy wpływ miały zmiany sposobów i metod leczenia. Najbardziej widoczne jest to w przypadku obiektów sanatoryjnych, powstających w czasie, gdy terapia promieniami słonecznymi i świeżym powietrzem uznawana była za skuteczne lekarstwo na wiele dolegliwości. Obszerne tarasy i werandy, charakteryzujące niegdyś te obiekty, są obecnie zabudowywane.

Znamienne jest, że szereg metod uznawanych dawniej za lecznicze obecnie jest jedynie formą rekreacji lub spędzania wolnego czasu.

Obecnie leczenie uzdrowskie odbywa się w warunkach stacjonarnych lub ambulatoryjnych. Jest zdecydowanie krótsze w porównaniu z czasem spędzonym przez kuracjuszy w czasie, gdy uzdrowiska się rozwijały w XIX wieku. W zależności od konieczności kontroli lekarskiej leczenie stacjonarne może mieć formę szpitalnego lub sanatoryjnego i jest realizowane w szpitalach uzdrowskich, sanatoriach lub zakładach przyrodoleczniczych. Czas trwania wynosi standardowo 21 dni w przypadku leczenia sanatoryjnego i 21–27 dla szpitalnego. Leczenie ambulatoryjne jest krótsze i trwa od 6 do 18 dni⁴¹³.

Pomimo zmian, jakie zaszły w układzie przestrzennym Nałęczowa, został zachowany charakter miejscowości z dużą ilością zieleni, przyjaznej spacerom, której serce stanowi park zdrojowy. Rozwój miejscowości Nałęczów wynikał bezpośrednio z funkcjonowania przedsiębiorstwa uzdrowskiego. Zmieniające się w czasie formy własności i zarządzania wpływały na możliwości kształtowania przestrzeni publicznych i zabudowy miejscowości. Podobnie jak w innych uzdrowskich na ziemiach polskich, zabudowa uzdrowska początkowo koncentrowała się w obrębie parku. W przypadku Nałęczowa podstawową przestrzenią publiczną jest park zdrojowy. Funkcję promenady pełnił w pewnym sensie ciąg: Aleja Lipowa – Poczta – Armatnia Góra. Na kierunku

rozwoju przestrzennego Nałęczowa, oprócz rozwoju funkcji uzdrowskiej, wpływ miała topografia terenu. Znajdujące się w północnej części miejscowości wąwozy stanowiły atrakcyjne miejsca spacerów ze względu na swoje walory przyrodnicze.

Utrzymanie statusu uzdrowskiego jest zadaniem na lata i nadrzędnym celem planowania przestrzennego. Problemem współczesnego Nałęczowa jest ciągle nadmierne obciążenie komunikacyjne, wynikające z niego przekroczenie dopuszczalnych norm hałasu i brak komfortu dla poruszania się pieszych w centrum miejscowości. Planowana od lat 70. XX wieku obwodnica ma obecnie szanse na powstanie.

Wydobycie chronologicznych wartości kulturowych architektury i układu przestrzennego przedstawione na przykładzie Nałęczowa, może wskazać drogę do zrozumienia istoty współczesnego uzdrowskiego, szanującego dziedzictwo historyczne. Zrozumienie istoty przemian w szerszym kontekście jest kluczowe dla właściwego realizowania polityki przestrzennej i określenia kierunków rozwoju wszystkich uzdrowskich w Polsce. Przykład Nałęczowa, w którego strukturze urbanistycznej wyraźnie odcisnęły swoje piętno różne etapy kształtowania uzdrowskiego rozumianego jako przedsiębiorstwo, pokazuje, że właściwa droga rozwoju miejscowości uzdrowskich powinna opierać się na szacunku i zrozumieniu dorobku poprzednich pokoleń, wyrażającego się poszczególnymi fazami zainwestowania.

Tab. Synteza najważniejszych faz kształtowania i rozwoju uzdrowskiego w Nałęczowie.

Okres	Kształtowanie uzdrowskiego	Rozwój przestrzenny
Koniec XVIII w. do 1830	Początek wykorzystywania leczniczych właściwości źródeł. Rozwój do powstania listopadowego	Rozwój założenia rezydencjonalnego i folwarków. Budowa pierwszych łaźni i budynków mieszkalnych na potrzeby gości
1877	Dzierżawa dóbr nałęczowskich z parkiem, powołanie spółki zakładu leczniczego	Wytyczenie ulicy Armatnia Góra, uregulowanie założenia parkowego. Przebudowa założenia parkowo-płacowego i gospodarczego na cele uzdrowskie

Nałęczów. Kształtowanie i rozwój uzdrowiska

1880	otwarcie prywatnego Zakładu Wód Mineralnych i Hydroterapii (1880). Nałęczów staje się najpopularniejszym uzdrowiskiem w Królestwie Kongresowym.	Rozwój zabudowy willowej na terenach rozparcelowanych przez Michała Górskiego.
Początek XX wieku – 1914	Wprowadzanie nowych metod leczniczych, uzupełnianie zabudowy w parku o nowe obiekty lub przebudowywanie istniejących,	Rozwój miejscowości: dalszy rozwój zabudowy willowej wzdłuż alei Lipowej, Armatniej Góry, na Pałubach. Powstawanie obiektów użyteczności publicznej przeznaczonych dla społeczności lokalnej (szkoły, dom ludowy, ochronka, ambulatorium, łaźnie).
1918–1939	Spadek atrakcyjności uzdrowiska spowodowany łatwą dostępnością do innych kurortów położonych w granicach II Rzeczypospolitej. Nałęczów traci uprzywilejowaną pozycję ośrodka skupiającego życie literackie i inteligentne	zahamowanie rozwoju zabudowy, nieliczne inwestycje budowlane
1939–1945 II wojna światowa	Zniszczenie infrastruktury uzdrowiskowej.	Zajęcie obiektów sanatoryjnych i niektórych willi przez Niemców.
1945–1963	Upaństwowienie uzdrowiska. Fundusz Wczasów Pracowniczych przejmuje atrakcyjne nieruchomości. Remonty i przebudowy istniejących budynków, uruchomienie produkcji wody mineralnej „Nałęczowianka”.	Parcelacja terenów prywatnych, rozwój indywidualnego budownictwa mieszkaniowego.
1964–1989	Problem intensyfikacji lecznictwa uzdrowiskowego powoduje konieczność określenia granic rozwoju i poszukania powiązań funkcjonalnych z innymi miejscowościami w celu odciążenia Nałęczowa.	Rozwój budownictwa balneologicznego, w tym wielkoskalowych sanatoriów związkowych. Rozwój Nałęczowa jako miasta: zabudowa spółdzielcza wielorodzinna, obiekty usługowe, nowe szkoły, infrastruktura techniczna.
Po 1989	Przekształcenia własnościowe. Nowe inwestycje o funkcjach spa&wellness oraz medycznych.	W latach 90. XX zahamowanie rozwoju. Rozwój zabudowy jednorodzinnej i wielorodzinnej. Po 2000 roku rozwój inwestycji uzdrowiskowych i zabudowy mieszkaniowej – nowe realizacje jednorodzinne i wielorodzinne. Remonty i modernizacje istniejących obiektów uzdrowiskowych.

Summary

The aim of this monograph was to take a comprehensive look at the process of development of the health resort buildings and spatial development of Nałęczów, from the beginning of the development of the health resort function until 1989. The monograph adopted a chronological and problematic layout. Information concerning individual architecture objects was collected (often from very scattered sources), and the causes and mechanisms of spatial and architectural transformations in various periods of time and on different scales were determined.

In the first part of this work, in order to present a wider background, the process of shaping and development of health resorts in Poland was described and the typology of architectural objects particular to this process was discussed. Not all types of architecture presented in this part are present in Nałęczów, however, such a review allows to set Nałęczów's realisations against the background of similar developments.

The following sections describe the issues of the formation of the health resort in Nałęczów and the spatial arrangement of the town, in relation to the previously distinguished chronological periods. Objects of the resort's architecture associated with the Medicinal Centre and later stages of the health resort's functioning are presented.

Both World Wars were breakthrough moments in the functioning of the resort. After

Poland regained its independence in 1918, Nałęczów had lost its strong position as a popular health resort and cultural centre. The political system changes during the period of the communist People's Republic of Poland put an end to the health resort's activity as a private enterprise. However, new authorities decided to continue the development of Nałęczów as a health resort town. Planning decisions and subsequent development plans of the municipality and town played a crucial role in the shaping of Nałęczów's development in the period of the People's Republic of Poland. New large-scale sanatorium buildings created in this period, thanks to their relatively little exposed locations, did not dominate the architectural landscape of Nałęczów, shaped by its previous historical development.

The history of Nałęczów is clearly intertwined with architecture, which, regardless of the time of its creation, followed the current trends in the design of health resorts' facilities. The expression of cultural values of architecture and urban planning presented on the example of Nałęczów, apart from its scientific value, may also be used in practice in the pursuit of proper spatial policy of a modern health resort, taking into account its cultural heritage. Presenting the essence of Nałęczów's transformations in a broader context is crucial for the proper implementation of spatial policy and determining the directions of future development of other health resorts in Poland.

Bibliografia

AKTY PRAWNE:

1. Dz. U. 2005, nr 167 poz. 1399.
2. Art. 45 ust. 1 Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach (Dz. U. z 2017 r., poz. 1056).
3. Zarządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 21 sierpnia 1967 r. w sprawie typowych rodzajów zakładów i urządzeń lecznictwa uzdrowiskowego, Monitor Polski 1967 nr 55, poz. 272.
4. Zarządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 25 lipca 1967 r. w sprawie wykazu miejscowości uznanych za uzdrowiska. M. P. 1967 nr 45, poz. 228.
5. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. O prawie budowlanem i zabudowywaniu osiedli, Dziennik Ustaw, pozycja 202, s. 366.
6. Ustawa z dn. 17 czerwca 1966 roku o uzdrowiskach i lecznictwie uzdrowiskowym. Dz. U. z 1966 r. nr 23, poz. 150.
7. Ustawa z dnia 23 marca 1922 r. o uzdrowiskach, Dziennik Ustaw poz. 254, no 31, s. 443.
8. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 roku zmieniające ustawę o uzdrowiskach, Dziennik Ustaw, poz. 331, nr 36, s. 722.
9. Dz. U. 1922 nr 40 poz. 334. Ustawa z dnia 16 maja 1922 r. *O urlopach dla pracowników, zatrudnionych w przemyśle i handlu.*
10. Dz. U. 1922 nr 21, poz. 164, *Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej.*
11. Uchwała Rady Ministrów nr 226/67.
12. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 roku o zagospodarowaniu przestrzennym.
13. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Nałęczów przyjęte uchwałą nr XXXVI/296/2002 Rady Miejskiej w Nałęczowie z dnia 10 października 2002 roku.
14. Uchwała nr XII/88/2007 Rady Miejskiej w Nałęczowie z dnia 28 grudnia 2007 roku.

Archiwum Narodowe w Krakowie, ANK, Sz-Boh, sygn. 232_3–6.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W LUBLINIE:

- APL, 670/6, Spółdzielnia Ogrodnik w Nałęczowie, sygn. 2.
- APL, UWL, Wydz. Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia, sygn. 360.
- APL, Akta Majątku Bochoznica, Archiwum Małachowskich, sygn. 6.
- APL, Akta Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, *Pismo z dn. 21 kwietnia 1926 roku do Urzędu Gminy Drzewce*, sygn. 4.
- APL, Gmina Nałęczów, sygn. 39, s. 39–41.
- APL, Akta Gminy Nałęczów, sygn. 290.
- APL, PWRN, Wydz. Bud. Arch. i Urb. Sygn. 132. *Nałęczów, Plany zagospodarowania /porządkowania zatwierdzone w 1958. W tym: Liczbowe rozpoznanie urbanistyczne do planu porządkowania osiedla.*
- APL, PWRN, Wydz. Bud. Arch. i Urb. Sygn. 32, dokumenty założeń programowych do planu zagospodarowania z 1956 roku.
- APL, PWRN, Wydz. Bud. Arch. i Urb. Sygn. 32. *Nałęczów, Plany zagospodarowania/porządkowania zatwierdzone w 1958. W tym: Liczbowe rozpoznanie urbanistyczne do planu porządkowania osiedla.*
- APL, Starostwo Powiatowe Puławy, sygn. 459.
- APL, UWL, 1938, Seria: 5.5 Oddział budowlany [znak KB], Referat ogólnego nadzoru budowlanego [znak KB], sygn. 1965, projekt przystanku autobusów w Nałęczowie.

- APL, UWL, 403, Uchwała Komisji Zdrowej w Nałęczowie o układaniu chodników.
- APL, UWL, KBJ, sygn. 1952, Projekt rozbudowy łaźni im. B. Prusa w Nałęczowie, pow. puławski, proj. architekt powiatowy inż. Zygmunt Trojanowski.
- APL, UWL, seria 8.5., Referat Elektryfikacji, sygn. 946.
- APL, UWL, sygn. 1946, Projekt budowy hydroterapii przy zakładzie leczniczym „Nałęczów” w Nałęczowie, pow. puławski.
- APL, UWL, Wydz. Bud., sygn. 1869.
- APL, UWL, Wydz. Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia, sygn. 360.
- APL, Wojewódzkie Biuro Geodezji i Urzędzeń Rolnych w Lublinie, Tereny budowlane powiat Puławy, 1970–1971, sygn.1748.
- APL, Związek Inwalidów Wojennych w Lublinie, sygn. 96.
- PPUN–352–30/74 z 11.03.74, *propozycje do zagospodarowania i zburzenia w strefie sanatoryjnej*.

ARCHIWUM LUBELSKIEGO WOJEWÓDZKIEGO KONSERWATORA ZABYTKÓW

1. 1882, *Plan sytuacyjny Zakładu Leczniczego „Nałęczów”*, fot. Kostka i Kulert w Warszawie, neg. PKZ Lublin nr 21879, archiwum LWKZ w Lublinie, sygn. 6177.
2. Chmielewska J., 2001. Wkładka do Karty Ewidencyjnej Zabytków Architektury i Budownictwa, Biała Karta, sygn. 4181.
3. Dokumentacja projektowa (fragmentaryczna) przechowywana w archiwum LWKZ, sygn. 5990.
4. Domek Grecki – projekt przebudowy autorstwa K. Kozłowskiego, 1878, rys. R. Jaruga, źródło: archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 6286.
5. Kasiborski A., Stasiak M., *Badania architektoniczne. Nałęczów, pałac Małachowskich, Chronologiczne rozwarstwienie faz budowy*, kreślił S. Kusy, 1985.
6. Majewski K., *Nałęczów Zdrój. Katalog obiektów zabytkowych, opracowano na zlecenie dyrektora muzeum w Kazimierzu Dolnym mgra Jerzego Żuławskiego. Aneks do wytycznych konserwatorskich do planu ogólnego przestrzennego zagospodarowania Nałęczowa opracowanych w 1977*. Oprac. Karol Majewski. Maszynopis, LWKZ sygn. 6177
7. Majewski K., *Wytyczne konserwatorskie do Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Nałęczowa. Opracowanie na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym*. Lublin 1974, maszynopis, P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej.
8. *Nałęczów, Studium historyczno-urbanistyczne*, opracowane przez PP PKZ, Dział Dokumentacji Naukowej pod kier. Z. Świechowskiego, Warszawa 1957, mp. LWKZ, K. Majewski, Wytyczne konserwatorskie do planu zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa, PP KKZ w Lublinie, 1974, maszynopis, opracowane na podstawie studium architektoniczno-krajobrazowego opracowanego przez Zespół Architektury Krajobrazu PK pod kier. J. Bogdanowskiego, Kraków 1973.
9. Projekt przebudowy pałacu Małachowskich. Odrys kopii z 1878. 1960, R. Jaruga.
10. Projekt rozbudowy łaźni z 1878 r., autorstwa K. Kozłowskiego, 1878, rys. R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ, sygn. 6286.
11. Projekt zagospodarowania terenu wokół Sanatorium Kombatantów.: archiwum LWKZ, sygn. 5986.
12. Proj. M. Sagan, dokumentacja projektowa, sygn. 5798.
13. Projekt zieleni. Koncepcja wielobranżowa rozbudowy Sanatorium „Energetyk”, Miastoprojekt Lublin, proj. mgr inż. arch. W. Borek, mgr inż. arch. W. Wasala, inż. M. Żurek, sygn. 5113.
14. Sanatorium Kardiologiczne RZSI w Lublinie, proj. mgr inż. arch. M. Góra, 1989, WUOZ, sygn. 6202.
15. Sanatorium PKP plan zagospodarowania, archiwum LWKZ, sygn. 5952.
16. Stare Łazienki w 1957, fot. D. Derecka, źródło: archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 36914.
17. Studium Historyczno-Urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta, 1957, Pracownie Konserwacji Zabytków – Dział Dokumentacji Naukowej, sygn. 5792/I.
18. Wiśniewska I, 1999, willa „Doktorska”, Biała Karta, sygn. 4047.
19. Założenia techniczno-ekonomiczne, wyciąg z projektu architektonicznego, 1980, S. Fijałkowski, źródło: WUOZ w Lublinie, sygn. 5980, oraz sygn. 5936.
20. Zwierzchowski R., 1996, wkładka do Karty Ewidencyjnej Zabytków Architektury i Budownictwa, sygn. 2649.
21. 1882, *Plan sytuacyjny Zakładu Leczniczego „Nałęczów”*, fot. Kostka i Kulert w Warszawie, neg. PKZ Lublin nr 21879, archiwum LWKZ.

Koncepcja zagospodarowania terenu. Założenia techniczno-ekonomiczne. Arch. B. Gniewski, oprac. K. Krupa na podstawie projektu architektonicznego, źródło: archiwum LWKZ, sygn. 5804.

Dokumentacja projektowa (fragmentaryczna) K. Żurkowski, przechowywana w archiwum LWKZ, sygn. 5990.

LWKZ Biała Karta APK Archiwum Małachowskich w Nałęczowie, sygn. 309, krótkie opisanie dóbr 1833/1834.
 Założenia techniczno-ekonomiczne. Projekt architektoniczny. archiwum LWKZ, sygn. 5804.
 Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie.
 sygn. MN/512-528, MN/1361, sygn. MN 1428, MN 1426 MN 1369, 1961/62, MN 1443, MN 1652-1657, sygn. MN/296, sygn. MN/146, sygn. 963, MN 1701-1702, MN 1441-1442, MN 535, MN 1679-1681, sygn. MN 150, MN 1283, , MN 1369.
 Karta meldunkowa uzdrowiska Nałęczów, 1930.
 Oraz: sygn. 309, 5793/II, 5792/II, 4181, 4182, 4184, 21.828., 29 494, 37124, 37123., 37089, 37092, 37 041, 37 031, 37 030, 37 032, 20591., 36.927, 36.928, 27627, 5804, 6286, 13 801, 27653, 5792, 964, 1121, 1284, 6286, 828, 241.

LITERATURA:

1. Arnstein F., *Ciechocinek, jego czynniki lecznicze i urządzenia*, Warszawa, 1908.
2. Babinicz-Witucka J., *Całe dzieciństwo przechodziłam boso. Rodzinne opowieści Anny Teresy Szymańskiej*, „Głos Nałęczowa”, 2010, s. 1–3.
3. Babinicz-Witucka J., *Dobry lekarz i dobry człowiek*, „Głos Nałęczowa”, s. 2–4.
4. Babinicz-Witucka J., *Nałęczowska opowieść o Franciszku i Ludwice Walickich*, „Głos Nałęczowa”, 2016, s. 1–5.
5. Babinicz-Witucka J., *Nałęczów w czasie I wojny światowej – wybrane wydarzenia*, „Ochrona Zabytków” 1/2015, s. 5–22.
6. Bajera K., *Ochrona walorów krajobrazowych Nałęczowa*, „Głos Nałęczowa”, 1990, s. 15–16.
7. Balińska G., *Uzdrowiska dolnośląskie: problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, Wrocław: Wydaw. PW, 1991, s. 19–20.
8. Belof M. (Red.), Uczkiewicz K., Fereński P. J., *Mikropolis Sokołowsko* [w:] *Mikropolis Sokołowsko*, Wrocław 2016.
9. Belof M., Polański T., *Koncepcja zintegrowanego pasma turystycznego Sudetów i Karpat*, „Urbanista” 2007, nr 12, s. 21–25.
10. Bernat S., *Potencjał parków uzdrowiskowych w Polsce dla rozwoju turystyki*, „Studia i Materiały CEPL 19”, 52/2/2017, s. 37–44.
11. Bernat S., *Wartość krajobrazu dla rozwoju turystyki w uzdrowiskach*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia”, Vol. LXXII, z. 2, sectio B, 2017, s. 97–126.
12. Biesiekierski T., Suchodolski J., Trocka-Leszczynska E., *Architektura na obszarze Sudetów: Sudety Środkowe, Wschodnie i Przedgórze Sudeckie*. Wrocław: Oficyna Wydaw. PWroc, 1999.
13. Borowicz W., *W architektonicznym krajobrazie Nałęczowa*, „Głos Nałęczowa”, 2006, s. 60.
14. Burczak-Abramowicz J. jr, *Wspomnienia Kresowianina. Część IV. Nałęczów 1 IV 1945–9 VII 1947*, „Głos Nałęczowa”, 2014, s. 46–52.
15. Burzyński T. i in., *Czynniki wpływające na jakość i konkurencyjność usług turystycznych w miejscowościach uzdrowiskowych*, Instytut Turystyki w Krakowie Sp. z o.o., SGURP, Kraków 2005.
16. Butrym S., *Nałęczów wspomnienia o Żeromskich i gościach kurortu*, Wyd. Pro-Info, Lublin 2013.
17. Chmielewski J., *Podstawowe problemy planowania przestrzennego obszarów odnowy i rozwoju sił człowieka*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 1/1968, cz. 1.
18. Cholewiński W., *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach wraz z planami Nałęczowa i okolic*, 1934, Wyd. Księgarnia W. i J. Cholewińskich.
19. Ciarkowski B., *Harmonia czy dysonans – rozwój architektury uzdrowiskowej w Karpatach i Sudetach w latach 60. i 70. XX wieku*, „MAZOWSZE Studia Regionalne”, nr 20/2017, s. 13–23. DOI: 10.21858/msr.20.01.
20. Cieślak A., *Funkcja uzdrowiskowa i dziedzictwo kulturowe jako katalizatory rozwoju małych miast*, „Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast”, 2014, z. 3, s. 21–28.
21. Danczowska H., *Architekt Tadeusz Witkowski (1904–1986) kalendarium życia i twórczości*, Lublin 2009.
22. Dietl J., *O znaczeniu i przeznaczeniu spółki zdrojowisk krajowych*, Kraków 1860.
23. Dietl J., *Uwagi nad zdrojowiskami krajowymi*, Kraków, 1858.
24. Długosz M., *„Sanitaryzm” u źródeł modernizmu. Sztuka i higiena w Wiedniu ok. 1900*, [w:] *Historia kultury uzdrowiskowej w Europie*, red. B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak, seria; *Kultura uzdrowiskowa w Europie*, tom I, Wyd. Arboretum, 2013, s. 129–152.
25. Dobrzycki H., *O konieczności sanitarnego prawodawstwa dla miejscowości leczniczych*, Warszawa, druk. K. Kowalewskiego, 1899, odb. z „Medycyny”.
26. Dobrzycki H., *Przyczyny niepowodzeń naszych miejscowości w ostatnim roku*, Warszawa, 1907.
27. Dobrzycki H., *Sanatorium dla chorych piersiowo w Zakopanem*, 1903.
28. *Domek Grecki w nowej roli*, „Sztandar Ludu” 2.04.1981.
29. Dybiec J., *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952. PAU*, Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, Kraków, 1993.

30. *Dzielnica leczniczo-rehabilitacyjna Ustron Zawodzie*, „Architektura” 1972, nr 8–9, s. 299–304.
31. *Encyklopedia Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.
32. Fajka W., *Hotel Centralny w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 2014, s. 11
33. Furtak M., *COP Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939*. „Architektura i Urbanistyka”, Łódź, Kraków 2014.
34. Gancarz-Żebracka J., *Park zdrojowy w kompozycji miasta Iwonicz Zdrój*, „Czasopismo Techniczne”, Z-6 2012, r. 109, z. 19, s. 291–298.
35. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty pod nazwą „Światło” (1906–1917)*, „Rocznik Lubelski”, nr 16, 1973, s. 183–186.
36. Gawłowski P., *Wartości architektury kompleksu obiektów Liceum Plastycznego im. Józefa Chełmońskiego w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 2011, s. 37–38.
37. Ginalski L., *20 lat Nałęczowa jako miasta*, „Głos Nałęczowa”, 1983, s. 7–9.
38. Gliszczyński M., *Uzdrowiska polskie*, „Architektura” nr 7/272, 1970.
39. Gonda-Soroczyńska E., *Przestrzeń uzdrowiskowa w krajobrazie kulturowym wsi – na przykładzie uzdrowiska Solec Zdrój*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich”, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi 1/2011, s. 39–49.
40. Gonda-Soroczyńska E., *Wielofunkcyjność czy jednofunkcyjność? Uzdrowiska w obliczu przemian przestrzennych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 2014, nr 367, *Gospodarka przestrzenna. Aktualne aspekty polityki społeczno-gospodarczej i przestrzennej*, s. 68–75.
41. Góra J., *Obiekty Sanatoryjne*, „Głos Nałęczowa”, 1978, s. 13.
42. H.B.L., *Dom Izolacyjny*, „Głos Nałęczowa”, 2009, s. 46.
43. Heyman Ł., *Co i jak zbudowano w Nałęczowie w okresie międzywojennym*, „Dzieje Lubelszczyzny”, tom VI, PWN, Warszawa 1987.
44. *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, PZWL, Warszawa 2015.
45. *Informacje przewodniczącego X kadencji Rady Narodowej Miasta i Gminy Nałęczów*.
46. *Informator leczniczy Rzeczypospolitej Polskiej oraz przewodnik po uzdrowiskach i letniskach*, Cz. Rokicki, Warszawa: Cz. Rokicki i G. Kryzel, 1925.
47. *Informator Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej Wydziału Budownictwa, Urbanistyki i Architektury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie*. 1976/1976. Maszynopis.
48. *Inż. arch. Urszula Frąk. Twórczość w latach 1953–1987*, Lublin 1987. Maszynopis ze zbiorów SARP o. Lublin.
49. Janik-Strobel Z., *Jubileuszowe wspomnienia*, „Głos Nałęczowa”, 1993, s. 25.
50. Janiuk J., *Metody terapeutyczne leczenia gruźlicy w latach 1890–1939: leczenie zachowawcze*, „Medycyna Nowożytna”, t. 16, z. 1–2, 2010, s. 56–81.
51. Janowski A., *Wycieczki po kraju 3. Puławy, Kazimierz, Janowiec, Nałęczów*. Wyd. M. Arcta w Warszawie, 1907, s. 102.
52. Jasiuk I. T., *Morszyn Zdrój – kresowe uzdrowisko*, „Acta Balneologia”, czasopismo Polskiego Towarzystwa Balneologii i Medycyny Fizykalnej, LX, nr 1 (151) 2018, s. 73–76.
53. Kaczmarska E., *Kształtowanie przestrzeni uzdrowiska a świat osób niepełnosprawnych. Udostępnianie przestrzeni osobom niepełnosprawnym. Likwidacja barier, Materiały Pierwszego Europejskiego Kongresu „Niepełnosprawni bliżej Europy”*, (red. E. Kaczmarska), t. II, Kraków 1994, s. 45–50.
54. Kaczmarska E., *Problemy kształtowania zespołów centrum w miejscowościach o funkcjach leczniczo-wypoczynkowych na przykładzie wybranych uzdrowisk balneologicznych*, praca doktorska, 1977, maszynopis.
55. Kaczmarska E., *Uzdrowiska karpackie i kierunki ich rozwoju przestrzennego – szanse dla samorządów lokalnych w regionalnym ujęciu problematyki*, 1995.
56. Kajzer L., *Pałac w Sokolnikach w świetle nowszych badań*, „Acta Universitatis Lodzensis, Filia Archeologica”, 7, 1985, s. 171–188.
57. Kamiński J., *Przeobrażanie Ustronia a planowanie przestrzenne*, czasopismo techniczne „Architektura”, Z-A/2009, z. 10, R. 106, s. 175–180.
58. Kaproń A., *Zapomniane czasopismo nałęczowskie*, „Głos Nałęczowa”, 2010, s. 42.
59. Kasprzak K., *Polskie uzdrowiska jako atrakcja dla turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, 2015, s. 131–156.
60. *Katalog wystawy architektury i wnętrz w otoczeniu ogrodowym*, Kraków 1912.
61. Kaźmierczak A., *Infrastruktura uzdrowiskowa w latach 1989–2012 ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska – problemy z jej wykorzystaniem po transformacji ustrojowej i nowe szanse rozwoju*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak (red.), Wrocław 2013, s. 355–382.
62. Kiełb E., *Nałęczów w przewodnikach uzdrowiskowych przełomu XIX i XX wieku*, ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS FOLIA HISTORICA 96, 2016, s. 109–126, <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6050.96.08>.

63. Kierzek A., Paprocka-Borowicz M., Kuciela-Lewandowska J., Pozowski A., Kotula J., *Rozwój lecznictwa uzdrowiskowego w Niemirowie do końca Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Annales Academiae Medicae Stetiensis. Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie”, 2013, 59, 1, s. 148–156.
64. Kierzek, M. Paprocka-Borowicz, J. Kuciel-Lewandowska, W. Laber, P. Józefowski, J. Kotuła, *Leczenie sanatoryjne gruźlicy przed 1854 rokiem*, „Pomeranian Journal of Life Science” 2017, 63(1), s. 60–62.
65. Kita J., *Zapomniane polskie uzdrowiska*, Wyd. Księży Młyn, Łódź 2016.
66. Kłak T., *W krajobrazie Nałęczowa*, wyd. drugie zmienione i uzupełnione, Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa, Nałęczów 2005.
67. Kościński M., *Kto kupi dwór w Nałęczowie*, przedruk ze „Sztandaru Ludu”, *Krok w przeszłość Nałęczowa*, reprint 1976–2001, Polihymnia, Lublin 2013, s. 39.
68. Kościński M., *Kurortu wołanie o pomoc*, „Sztandar Ludu”, 08.09.87, s. 4.
69. Kościński M., *Domek Gotycki jak nowy*, [w:] *Krok w przeszłość Nałęczowa*, Polihymnia, Lublin 2013.
70. Kościński M., *Krok w przeszłość Nałęczowa*, reprint 1976–2001, Polihymnia, Lublin 2013.
71. Kościński M., *Niechciane sanatorium*, „Dziennik Wschodni”, 21.11.2000.
72. Kotula J., *Rozwój lecznictwa uzdrowiskowego w Niemirowie do końca Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Annales Academiae Medicae Stetiensis”, Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie, 2013, 59, 1, s. 148–156.
73. Kowalski A., *Porzucony majątek*, „Nasz Dziennik”, 26.11.2004, ze strony: <http://www.iap.pl/index.html?id=wiadomosci&nrwiad=23499>.
74. Krasieński Z., *Cykle życia uzdrowisk: od narodzin po...*, Wyd. Patan-Press, Kołobrzeg 2004.
75. Kratter H., Torosiewicz T., *Die Mineral-Quellen ze Szczawnica im Konigreiche Galizien*, Lemberg 1842.
76. Krawczyk, *Lecznictwo uzdrowiskowe na południowo-wschodnich Kresach Polski w okresie międzywojennym*, „Balneologia Polska”, 1999, 41, nr 3–4, s. 114–122, Ł. Quirini-Popławski, *Najważniejsze ośrodki ruchu turystycznego w Czarnohorze w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Prace Geograficzne”, zeszyt 117 Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków 2007, s. 113–124.
77. Kremnicka Z., *Tatar Selim Dżan*, „Głos Nałęczowa”, 2001, s. 57.
78. Królikowska-Avis, E., *Blżej, dalej, całkiem blisko*, „Głos Nałęczowa”, 1998, s. 64–65.
79. Krupa J., Wołowicz T., *Uzdrowiska Polski Wschodniej wobec wyzwań rozwojowych – turystyka zrównoważona*, [w:] *Współczesne trendy funkcjonowania uzdrowisk – klastering*, J. Hermaniuk, J. Krupa (red.), IG WSliZ, 2010, Rzeszów, s. 7–36.
80. M. Krupa P. Mazik, K. Szpilka, *Nieobecne miasto. Przewodnik po nieznanym Zakopanem*, Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem, Wyd. Czarne, Wołowicz 2016.
81. Kucharski A., *Staropolska turystyka uzdrowiskowa*, „Czas Nowożytny”, 2010 (23), s. 121–148.
82. Kucharski M., *Historia i zarys działalności PP „Obsługa Techniczna Uzdrowisk” – BP „Balneoprojekt”*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 4 (92), cz. 1, 1975, s. 129–144.
83. Kuciel-Lewandowska J., Kierzek A., *Historia uzdrowiska w Iwoniczu Zdroju od jego założenia do czasów współczesnych*, [w:] *Historia polskiej kultury uzdrowiskowej*, praca zbiorowa, red. B. Płonka-Syroka, A. Płonka, „Kultura Uzdrowiskowa w Europie”, t. I., Wrocław 2012.
84. Kuciel-Lewandowska, A. Kierzek, *Początki lecznictwa uzdrowiskowego na ziemiach polskich*, [w:] *Historia polskiej kultury uzdrowiskowej*, praca zbiorowa, red. B. Płonka-Syroka, A. Płonka, Wrocław 2012, s. 15–32.
85. Kurjer Warszawski z 10 kwietnia 1821, nr 86.
86. Kurzątkowski M., *Jan Witkiewicz-Koszczyk architekt-konserwator w świetle monografii Marty Leśniakowskiej*, „Ochrona Zabytków”, 54/1 (212), 2001, 74–80.
87. Kusztka M., *Basen w Nałęczowie*, „Architektura-Murator”, 12/2005, s. 56–57.
88. L. Ginalski, *20 lat Nałęczowa jako miasta*, „Głos Nałęczowa”, 1983, s. 7.
89. Landecka H., *Uwarunkowania konserwatorskie, a przyszłość architektury Nałęczowa*, „Wiadomości Konserwatorskie woj. lubelskiego”, 2010, tom 12, wyd. WUOZ, Lublin, s. 36–37.
90. Leniartek M., *Rewitalizacja parków zdrojowych zagrożeniem dla sfery materialnej i znaczeniowej miejscowości uzdrowiskowych na przykładzie uzdrowisk ziemi kłodzkiej*, „Przestrzeń Urbanistyka Architektura”, vol. 1, 2015, s. 73–89. Leski J., *Organizacja i ekonomika uzdrowisk w 30-leciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Problemy Uzdrowiskowe”, nr 4 (92), 1975, s. 17–36.
91. Liebold B., *Teichenbuch fur Bauhandwerker II. Holzarchitektur (Holzbau)*, Holzminden 1893.
92. Lizak A., *Pijalnie wód mineralnych jako specyficzne dziedzictwo karpaccich uzdrowisk. O ich prawnej ochronie oraz funkcjach w kontekście turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4/2016, s. 80–97.
93. Lutostański B. L., *Działanie i użycie lecznicze kumysu: kumysarnie*, Kraków 1872.
94. Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa, „Budownictwo i Architektura”, 1954, s. 155–156.

95. Majewski K., *Katalog obiektów zabytkowych*, opracowano na zlecenie dyrektora muzeum w Kazimierzu Dolnym mgra Jerzego Żuławskiego, Aneks do wytycznych konserwatorskich do planu ogólnego przestrzennego zagospodarowania Nałęczowa opracowanych w 1977.
96. Majewski K., *Wytyczne konserwatorskie do Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Nałęczowa*. Opracowanie na zlecenie dyrekcji Muzeum w Kazimierzu Dolnym. Lublin 1974, maszynopis, P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej.
97. Małecka B., Marcinkowski T., *Rys historyczny rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego*, „Problemy Higieniczno-Epidemiologiczne”, 2 (88), 2007, s. 139–142.
98. Mazur E., *Codziennosc kuracjusza w uzdrowiskach na ziemiach polskich w drugiej polowie XIX i na poczatku XX wieku*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2016.
99. „Miasto”, nr 6/XXIV 1974, s. 35.
100. Mieszkowski W., Przyłubski M., *Nałęczów i co dalej*, „Miasto”, 1977, nr 3–4, s. 1–4.
101. *Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych*, Wenecja 1964.
102. Minkiewiczowa H., *Działalność Związku Uzdrawisk Polskich w okresie pierwszego dziesięciolecia. Uzdrawiska Polskie*, reprint wydania z 1936 roku, Łódź 2012.
103. Misiewicz M., *Dziesięciolecie Kolejowego Szpitala Uzdrawiskowego w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 1988, s. 26–27.
104. *Nałęczów i jego okolice. Przewodnik dla leczących się i lekarzy*. Warszawa 1897.
105. *Nałęczów jako placówka społeczno-oświatowa*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 37 z dn. 12.09.1931, s. 715–716.
106. *Nałęczów*, „Problemy Uzdrawiskowe”, nr 4/92, 1975, cz. III, s. 33–42.
107. *Nałęczów*, red. B. Kaźmierczak-Smuga, Wyd. Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie, brak daty wydania.
108. *Nałęczów. Zdrojowisko i letnisko. Sezon 1928/29*. Jednodniówka pod red. F. Petruczynika, Wyd. Komisji Zdrojowej w Nałęczowie.
109. *Nałęczów – zapomniane uzdrowisko winno odzyskać swoją świetność*, W. C. „Kurier Lubelski” z 15.5.1957.
110. *Nałęczów: źródło szczawiny żelazistej radioaktywne*, Drukarnia Rubiszewskiego i Wrotnowskiego, Warszawa, po 1900.
111. Nowicki F., *Projekt urządzenia bulwarów w Nałęczowie*, 1889.
112. Nowotny I., *Quo vadis – 10 lat po prywatyzacji Zakładu Leczniczego „Uzdrowisko Nałęczów” S.A. Rozmowa z prezesem Wojciechem Gucmą*, „Głos Nałęczowa”, 2011, s. 10–13.
113. *Odrodzenie sanatorium dla młodzieży polskiej zagrożonej gruźlicą w Zakopanem*, Kraków 1930.
114. Oleszek J., Gonda-Soroczyńska E., *Współczesna architektura budynku w kontekście stylu rodzimego w uzdrowisku Łądek Zdrój*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich”, Infrastructure And Ecology Of Rural Areas, nr 3/IV/2013, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, s. 147–163.
115. Olszewska B., *By Nałęczów leczył serce...*, „Głos Nałęczowa” 1993, s. 26–27.
116. Olszewska B., *Sanatorium nr 1 – powrót do dawnej świetności*, „Głos Nałęczowa”, 1998, s. 23–24.
117. Olszewski S., *Planowanie przestrzenne w gminie Nałęczów*, „Głos Nałęczowa”, 1994, s. 30–31.
118. Olszewski S., *Staw parkowy znowu będzie piękny*, „Głos Nałęczowa”, 1998, s. 30–31.
119. Omilanowska M., *Budowanie nad Bałtykiem. Studia z architektury i sztuki Gdańska, Pomorza i Żmudzi*, Fundacja terytoria książki, Gdańsk 2018.
120. Pajewski A., *Nasze zdrojowiska i uzdrowiska. Czem są i czemu by być mogły*. Nałęczów, „Wędrowiec”, W-wa 18(30) maja 1891, nr 21.
121. Pasternak B., *Powstanie i rozwój uzdrowisk w Galicji (Małopolsce) zachodniej w XIX i na początku XX wieku (do 1939 roku)*, „Historica”, wyd. specjalne, czasopismo doktorantów Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2017.
122. Pencakowska W., *Zdrojowiska. Kształtowanie struktury przestrzennej w koncepcji zespołów rekreacyjnych*, „Architektura”. z. 35, Politechnika Krakowska, „Zeszyt Naukowy” nr 3, 1978, s. 1–112.
123. *Znaczenie zdrojowisk i letnisk dla społeczności i państwa, Nałęczów. Zdrojowisko i letnisko. Sezon 1928/29*, Wyd. Komisji Zdrojowej, 1928, red. F. Petruczynik.
124. Piasecka J., *Budowa kanałów na ziemiach Rzeczypospolitej w świetle piśmiennictwa polskiego do połowy XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 15/2, 1970, s. 297–318.
125. Piasecki W., *Barbara i Stanisław Burzyński w willi Jadwigi i Józefa Becków... „Radość” w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 2004, s. 50–51.
126. Pielecka S., *Moje najdawniejsze wspomnienia cz. II*, „Głos Nałęczowa”, 2002, s. 9–12.
127. Pinkwart M., *Stefan Żeromski prezydent Rzeczypospolitej Zakopiańskiej*, Wyd. Wagant, 2018.
128. Piotrowska H., Zgliszczyński M., *Projektowanie i realizacja obiektów uzdrawiskowych w Polsce*, „Architektura”, 7/272, 1970.

129. Piróg M., *Architektura drewniana w tożsamości uzdrowisk dolnośląskich*, 2011, Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, OL PAN, 2011, s. 92–98.
130. Piróg M., *Hala spacerowa i pijalnia wód mineralnych w Szczawnie Zdroju jako przykład drewnianej architektury uzdrowiskowej z terenu Dolnego Śląska*, Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych – OL PAN, 2008, s. 222–226.
131. Piróg M., *Wartości architektury uzdrowiskowej w kontekście ochrony krajobrazu uzdrowisk dolnośląskich*, Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych, OL PAN, 2013, IX/3, s. 37–44.
132. Płachta O., *Uzdrowiskowa przestrzeń publiczna w wybranych miejscowościach Dolnego Śląska*, „Studia Miejskie”, 16/2014, s. 75–85.
133. Płonka-Syroka B., *Uwarunkowania medyczne i społeczne kształtowania się standardu kultury uzdrowiskowej w Europie czasów nowożytnych – rys historyczny*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, praca zbiorowa, red. B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak, Wrocław 2013, s. 29–70.
134. Płonka-Syroka B., *Wstęp*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, pr. zbiorowa, red. B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak Wrocław 2013, s. 9–28.
135. *Polski przewodnik po zdrojowiskach*, red. X. Górski, Z. Rosner, „Przegląd Zdrojowy”, Kraków 1904, s. 173–174.
136. Połowska M., „Batorówka” do remontu, „Dziennik Wschodni”, 12.01.2007, źródło: <https://www.dziennikwschodni.pl/lubelskie/batorowka-do-remontu,n,1000051605.html>.
137. Potocki I., Wstęp do jubileuszowego wydania „Problemów Uzdrowiskowych”, 1975.
138. Prus B., *Kronika tygodniowa*, „Tygodnik Ilustrowany” nr 22, 1905.
139. Przeglasiński A., *W kręgu Stanisława Śliwińskiego i nałęczowskiej oświaty rolniczej na przełomie XIX i XX wieku*, „Rocznik Lubelski” nr 35, 2009, s. 139–154.
140. *Przewodnik dla leczących się i lekarzy*, 1897, Warszawa 1897, źródło: archiwum LWKZ w Lublinie, Studium historyczno-Urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta. 1957, Pracownie Konserwacji Zabytków – Dział Dokumentacji Naukowej, sygn. 5792/I.
141. *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach*, 1881, Wyd. Zakład Leczniczy „Uzdrowisko Nałęczów”. Dyrekcja. <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=10988>.
142. *Przewodnik po uzdrowiskach i letniskach polskich*, red. Cz. Rokicki, Warszawa 1928.
143. *Przewodnik po zdrojowiskach i miejscowościach klimatycznych Galicyi obejmujący: zdrojowiska, uzdrowiska, zakłady lecznicze, latowiska, miejscowości klimatyczne oraz miejscowości posiadające źródła mineralne, wreszcie stacje turystyczne i sportów zimowych: z mapą Galicyi, rozkładem jazdy i 200 ilustracjami w tekście*, nakł. Krajowego Związku Zdrojowisk i Uzdrowisk, Lwów 1912.
144. Pszczółkowski M., *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939. Funkcja*, Łódź 2015.
145. Puławski A., *Materiały do historii Zakładu Leczniczego w Nałęczowie (1807–1907)*, Nałęczów 1908.
146. Puławski A., *Przyczynek do historii rozwoju naszych miejscowości leczniczych. Działalność lecznicza Nałęczowa za rok ubiegły (1900)*, odbitka z Medycyny.
147. Quirini-Popławski Ł., *Najważniejsze ośrodki ruchu turystycznego w Czarnohorze w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Prace Geograficzne”, zeszyt 117, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków 2007, s. 113–124.
148. Rabowicz E., *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 637–640.
149. *Regulamin dla chorych Zakładu Leczniczego w Nałęczowie*, Warszawa, wyd. K. Karolewski, 1899.
150. *Rodzina Kapuścińskich – wspomnienia*, „Głos Nałęczowa”, 2015.
151. *Sanatorium Akademickie w Zakopanem*, 1932, broszura informacyjna.
152. *Sanatorium Kombatantów w budowie*, „Głos Nałęczowa”, 1978.
153. Sennet R., *Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji Zachodu*, Wyd. Marabut, Gdańsk 1996.
154. Skalski J., *Medycyna w Polsce od czasów najdawniejszych do upadku I Rzeczypospolitej. Zarys*, Warszawa 2016.
155. Skórzyński Z., *Aspekty socjologiczne w zagospodarowaniu turystyczno-wypoczynkowych*, [w:] *Urządzenia turystyczne*, wyd. II, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1973, red. J. Mokrzyński, s. 15–20.
156. Słodek J. M., *Osobliwości, zagadki i tajemnice Nałęczowa. Nałęczowscy powstańcy Sybiracy 1863*, Nałęczów 2013, s. 71.
157. Słomczyński A., *Nałęczów*, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa 1950.
158. *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2016, s. 333–334.
159. Słodek J. M., *Małachowscy herbu Nałęcz, twórcy osady i uzdrowiska Nałęczów*. Cz. III, „Głos Nałęczowa”, 2014, s. 5.
160. Słodek J. M., *Osobliwości, zagadki i tajemnice Nałęczowa. Nałęczowscy powstańcy Sybiracy 1863*, Nałęczów 2013.
161. Słodek J. M., *Wpisany w dzieje uzdrowiska. 100 lat Banku Spółdzielczego w Nałęczowie (1903–2003)*, Nałęczów 2003.
162. Słodek J. M., *Zamek starościński*, „Głos Nałęczowa”, 2014, s. 61–62.
163. Staśkiewicz J., *Kardiologiczny Szpital Uzdrowiskowy*, „Głos Nałęczowa”, 1988, s. 10–11.

164. Stelmach B., *Jakość architektury. Struktura domu na przykładzie projektów dla Nałęczowa*, w: Materiały z ogólnopolskiej konferencji Naukowej Nałęczów 21 maja 2010, s. 93–106.
165. Stelmach B., *Założenia autorskie*, „Architektura-Murator”, 12/2007, s. 69.
166. Stelmach B., *Założenia autorskie. Basen w Nałęczowie*, „Architektura-Murator”, 12/2005, s. 57.
167. Szamborski Z., *Zdrownictwo w pierwszym 30-leciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Problemy Uzdrawiskowe”, 1975, nr 4/92, s. 5–15.
168. Szmítowska A., *Architektura pracowniczych ośrodków wczasowych w Polsce*, „Architectus”, 2018, 3(55), s. 83–100.
169. Szromka A. R., Burzyński T. i in., *Uzdrowiska i ich znaczenie w gospodarce. Czynniki wpływające na jakość i konkurencyjność usług turystycznych w miejscowościach uzdrowiskowych*, Instytut Turystyki w Krakowie Sp. z o.o., SGURP, Kraków 2005.
170. Tarka M., *Dzieje Nałęczowa*, Wyd. Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, 1989.
171. Tarnowski J., *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański*, „Estetyka i Krytyka”, nr 2 (25), 2012, s. 231–246.
172. Tatarkiewicz Wł., *Opole i Nałęczów: Merlini i Nax*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 18: 1956, nr 2, s. 239–269.
173. Tchórznicki J., *Dzień w Nałęczowie*, „Biesiada Literacka”, tom LXVIII, 13 (25) sierpnia 1899, nr 34, s. 154.
174. Tokarski K., *Działalność lecznicza zakładu w Nałęczowie, odczyt wygłoszony w sekcji balneologicznej warszawskiego Tow. Hygienicznego w dniu 12 maja 1910 roku przez dyrektora zakładu d-ra Karola Tokarskiego*, Warszawa 1910.
175. Tondos B., *Uzdrowiska: zaprzepaścić czy ratować?*, „Ochrona Zabytków”, 53/3 (210), 2000, s. 299–306.
176. Torosiewicz T., *Die Schwefelquelle zu Konopkówka im Königreiche Galizien*, Lwów 1831.
177. Trocka-Leszczyńska E., *Międzygórze: Dzieje i architektura*. Wrocław: Oficyna Wydaw. PWroc, 2006; T. Biesiekierski, J. Suchodolski, E. Trocka-Leszczyńska, *Architektura na obszarze Sudetów: Sudety Środkowe, Wschodnie i Przedgórze Sudeckie*. Wrocław: Oficyna Wydaw. PWroc, 1999.
178. Trocka-Leszczyńska E., Tomaszewicz A., *The urban transformations of the health resort in Łądek Zdrój before 1945*, „Architectus”, 2012, No 1 (31), s. 43–52.
179. „Tygodnik Ilustrowany”, nr 26, 1881, s. 412–413.
180. „Tygodnik Ilustrowany”, nr 50, 9 grudnia (27 listopada) 1899, s. 995.
181. *Ustawa Towarzystwa Zakładu Leczniczego Nałęczów*, Warszawa 1901.
182. *Uwagi o eksploatacji Zakładu Leczniczego w Nałęczowie w 1883 r.*, W-wa 1884.
183. *Uzdrowisko Nałęczów. Przewodnik*, red. Góra J., M. Mironowicz-Panek, A. Olkiewicz, Towarzystwo Przyjaciół Zakładu Leczniczego „Uzdrowisko Nałęczów”, Nałęczów 2007.
184. Warszńska J., Jackowski A., *Podstawy geografii turystyki*, PWN, 1978, Warszawa.
185. Wejchert K., *Znaczenie terenów sportowych w osiedlach*, [w:] *Tereny i urządzenia sportowe*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, r. V, z. 2/15, Warszawa, „Budownictwo i Architektura”, 1955.
186. Węclawowicz-Bilska E., *Historyczne założenia zdrojowisk w kształtowaniu współczesnych ośrodków balneologicznych w Polsce*, Kraków 1990.
187. Węclawowicz-Bilska E., *Przestrzenie publiczne w uzdrowiskach europejskich. Konferencja: Uzdrowiska górskie i podgórskie – Szczawnica*, 8–9 listopada 2013, s. 21–24, https://www.mpoia.pl/doc/publikacje/Konferencja_w_Szczawnicy.pdf
188. Węclawowicz-Bilska E., *Uzdrowiska polskie. Zagadnienia programowo-przestrzenne*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008.
189. Węclawowicz-Bilska E., *Zdrowiska w strefie wpływu dużego miasta i aglomeracji. Zagadnienia programowo-przestrzenne*. Kraków 1998.
190. Widacke H., *Łazienki w Krzeszowicach, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, źródło: <http://wilanow-palac.pl>
191. Widoki Nałęczowa wykonane podług fotografii Kostki i Kulerta. „Tygodnik Ilustrowany” z 18 II 1882, nr 321.
192. Wieliczko M., *Dochował szczególnej wierności ojczyźnie. Leszek Talko (1916–2003)*, „Głos Nałęczowa”, 2004, s. 11–13.
193. Wierciński H., *Zakład Leczniczy w Nałęczowie*, „Kłosy”, t. XXXII, nr 825, 1881, s. 250.
194. Wierciński, *Z przeszłości Nałęczowa*, „Ziemia”, 7 X 1911, r. II, nr 40.
195. Witkowski T., *Dom Zdrowia Nauczycielstwa Polskiego w Nałęczowie*, „Architektura”, 1964, nr 11, s. 236.
196. *Wyciąg Protokołu VI posiedzenia Komisji Zdrojowej w Nałęczowie...*, 8 sierpnia 1930 r..., mnps.
197. Wysocka E., *Planowanie przestrzenne uzdrowisk jako forma ochrony środowiska uzdrowiskowego*, „Problemy Uzdrawiskowe”, nr 7/1973, s. 134.
198. Wysocka E., *Problemy planowania przestrzennego uzdrowisk dolnośląskich z uwzględnieniem kierunków rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego*, „Problemy Uzdrawiskowe”, nr 6/1971, s. 68–76.
199. Wysocka E., *Współzależność struktury i obszarów ochronnych w przestrzennym zagospodarowaniu uzdrowisk*, „Problemy Uzdrawiskowe”, nr 2/1970, s. 82–100.

200. Wysocka, B. Bednarek, T. Góra, Z. Płochniewski, *Wytyczne programowe i przestrzenne wprowadzenia lecznictwa uzdrowiskowego dla miejscowości potencjalnie uzdrowiskowych województwa lubelskiego*, „Problemy Uzdrawiskowe”, 1974, nr 9–10, cz. 1, s. 35–68.
201. *XV lat Sanatorium Komunalników w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 1988.
202. *XV lat Sanatorium Komunalników w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 1988, s. 18, 23.
203. *Z dziejów dawnego i współczesnego Nałęczowa w 125 rocznicę*, Wyd. Zarządu Towarzystwa Zakładu Nałęczów, 1925, z inicjatywy prezesa rady p. Kozuchowskiego, reprint wydania z 1925, zakład Leczniczy „Uzdrowisko Nałęczów” SA, Nałęczów 2006.
204. *Zabytki Nałęczowa*, „Głos Nałęczowa”, 2018, s. 44–45.
205. Zając A., *30 lat FWP w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 1983, s. 11.
206. *Zakład Leczniczy-Zdrowisko „Nałęczów”: egzystuje 125 lat: źródło szczawiy żelazistej radioaktywne*, 1925.
207. *Zdrowiska, zakłady lecznicze i stacje klimatyczne w guberniach Królestwa Polskiego i najbliższych guberniach cesarstwa oraz prywatne zakłady lecznicze w Warszawie. Przewodnik dla lekarzy i leczących się*, Dobrzycki H., (red.), praca zbiorowa, druk P. Laskauera & W. Babickiego, Warszawa 1896.
208. *Znaczenie zdrowisk i letnisk dla społeczności i państwa. Nałęczów. Zdrowisko i letnisko. Sezon 1928/29*, Wyd. Komisji Zdrowiej, 1928, red. F. Petruczyński, s. 19–22.
209. Zwiastowski H., *Szkoła Żeńska Gospodarstwa Wiejskiego w Nałęczowie w latach 1908–1936*, „Głos Nałęczowa”, s. 1–7.
210. Żupnik A. H., *Truskawiec: zakład zdrowo, kąpielowy i stacja klimatyczna: województwo lwowskie*, Wyd. Truskawiec, Drohobycz, lata 30. XX wieku.
211. Żurek M., *100-lecie OSP w Nałęczowie*, „Głos Nałęczowa”, 2001, s. 11–15.
212. *Życiorys Jana Koszczyc-Witkiewicz*, mat. Muzeum Architektury we Wrocławiu, archiwum Działu Architektury XIX i XX wieku.
213. Żydaczewski J., *Truskawiec-Zdrój: ilustrowany przewodnik po zdrowisku i okolicy z mapami oraz wykresem*, Lwów, Truskawiec, 1933.

INNE:

<http://madeinswietokrzyskie.pl/niezapomniane-uzdrowisko>, dostęp: 12.11.18.
http://mazowsze.hist.pl/19/Rocznik_Minsko_Mazowiecki/452/2003/15671/, dostęp: 12.09.19.
<http://www.nowemiasto.pl/art,106,historia.html>, dostęp: 12.11.18.
[https://pl.wikipedia.org/wiki/Karol_Koz%C5%82owski_\(architekt\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Karol_Koz%C5%82owski_(architekt))
<https://pl.wikipedia.org/wiki/Mariasz>
<http://www.iaepan.edu.pl/galicja>, dostęp: 11.07.2018.
http://www.bryla.pl/bryla/56,85301,11584379,Wakacje_w_stylu_PRL.html.
<http://tonzp.dziedzictwowizualne.pl/prowienienca/page:3>, (10.11.2018).
<http://www.ormonderesorts.pl/willa-gioia>, dostęp: 02.11.2018.
<http://album.ptm.lublin.pl/jubileuszowy/>, s. 85.
<https://uzdrowisko-naleczow.pl/obiekty/termy-palacowe>.
<https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nie-naturalne-surowce-w-leczeniu-uzdrowiskowym.html>

Dwutygodnik „Echo Uzdrawisk” 1928–1929, dodatek do „Gazety Handlowej” pt. „Gospodarstwo Uzdrawiskowe” w latach 1930–31, czy *Uzdrawiska polskie. Przewodnik po uzdrawiskach zrzeszonych w Związku Uzdrawisk Polskich*, Zakł. Druk. „Helikon”; nakł. Związku Uzdrawisk Polskich, Warszawa 1932.

„Architektura i Budownictwo”, 1933, z. 10–12, s. 296.

Leukerbad, ok. 1820, Druck von Carl Dörr (Zentralbibliothek Zurich, Zbiory Grafiki i Archiwum Fotograficzne), źródło: <http://mobile.hls-dhs-dss.ch/m.php?article=D16308.php>, (18.12.2018).

„Architektura”, 7/272/1970

„Architektura” 9/1976

Spis ilustracji

- Il. 1. Termy w Laukerbad, fragment ryciny z 1552 roku, z opublikowanego w Bazylei „cosmographia” Sebastiana Munstera (Biblioteka w Genevie, Archiwa Nicolasa Bouviera), źródło: <http://mobile.hls-dhs-dss.ch/m.php?article=D16308.php>, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018 [str. 24]
- Il. 2. Starzec kąpany w publicznej łaźni przez młode kobiety – zabieg odmładzający. Miedzioryt Crispin de la Passe za Martinem de Vos (ok. 1600), źródło: Wellcome Collection, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018 [str. 24]
- Il. 3. Projekty urządzenia zakładu przyrodoleczniczego w Konopkówce koło Lwowa. Źródło: T. Torosiewicz, *Die Schwefelquelle zu Konopkówka im Königreiche Galizien*, Lwów 1831 [str. 25]
- Il. 4. The Diana-Bath, Vienna. – Messrs. Förster and Ekel, architects. Laing; B. Sly. Źródło: Wellcome Collection, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018 [str. 26]
- Il. 5. Zabiegi hydropatyczne uzdrowiska Gräfenbergu, Niemcy. Fragmenty litografii przedstawiającej różne formy terapii wodą: pt.: Wasser Anwendungsformen in der Wasser-Heilanstalt zu Gräfenberg, wyk. Gothlieb Hans und Söhne, Praga. Źródło: Wellcome Collection, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018 [str. 28]
- Il. 6. Karol Michał Gröll, Widok Krzeszowic, 1788, akwaforta. Źródło: POLONA. Opis za: H. Widacke, Łazienki w Krzeszowicach, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, <http://wilanow-palac.pl> [str. 31]
- Il. 7. Widok założenia uzdrowiska w Szczawnicy, źródło: H. Kratter, T. Torosiewicz, *Die Mineral-Quellen ze Szczawnica im Königreiche Galizien*, Lemberg, 1842. Źródło: POLONA [str. 32]
- Il. 8. Zabieg kąpieli połączonej z terapią prądem elektrycznym. Rycina XIX. wieczna, autor nieznany. Poniżej rysunek satyryczny przedstawiający zmęczonego zabiegami hydropatycznymi kuracjusza, który ku pokrzepieniu zaszedł do obory napić się świeżego mleka⁷⁴, autor: Cruikshank, George, po prawej: karykatura przedstawiająca Roberta Macaire jako doktora sprzedającego podczas tak zwanych „darmowych konsultacji” butelki wody po 20 franków każda i szklankę wody po 10 centimów (tłumaczenie własne). Litografia H. Daumier, około 1835. Źródło: Wellcome Collection, licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), dostęp: 12.09.2018 [str. 34]
- Il. 9. Projekt gmachu Polskiego Towarzystwa Balneologicznego, który miał powstać w Krakowie, za: *Przewodnik po uzdrowiskach i letniskach polskich*, Warszawa, red. Cz. Rokicki, 1928 [str. 35]
- Il. 10. Uzdrowiska polskie w okresie II Rzeczypospolitej, źródło: *Informator leczniczy Rzeczypospolitej Polskiej oraz przewodnik po uzdrowiskach i letniskach*, Cz. Rokicki, Warszawa: Cz. Rokicki i G. Kryzel, 1925 [str. 39]
- Il. 11. Ustroń Zawodzie: sanatoria uzdrowiskowe: „Malwa”, „Złocień”, „Róża”. Pocztówka KAW, 1975; po prawej ośrodek sanatoryjno-wypoczynkowy „Bałtyk”, fot. T. Zagoździński, 1976, pocztówka KAW [str. 44]
- Il. 12. Łazienki z czasów popularności wspólnych kąpiei. Po lewej: Bains de Caldas de la Rainha, po prawej: łaźienka mineralna (dawniej Old Belton Street w Covent Garden w Londynie, (Queen Anne’s Bath), licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), źródło: Wellcome Collection, dostęp: 11.10.2018 [str. 52]
- Il. 13. Swoszowice. Drewniana architektura łaźienek, tzw. Łazienki letnie w Swoszowicach (fragment pocztówki przedstawiającej obudowę źródła i inhalatorium), koniec XIX wieku i stan obecny. źródło: Biblioteka Narodowa. Poniżej współczesna obudowa źródła w Swoszowicach i obecny wygląd łaźienek. Fot. autor 2018 [str. 53]
- Il. 14. Drewniane łazienki na wodzie w Janowie koło Lwowa, 1911, pocztówka Noe Zohn, źródło: Biblioteka Narodowa [str. 54]
- Il. 15. Truskawiec. Łazienki mineralne i borowinowe. Przykład budynku o konstrukcji murowano-drewnianej. A. H. Żupnik, Truskawiec: zakład zdrojowo-kąpielowy i stacja klimatyczna: województwo lwowskie, lata 30. XX wieku. Wyd. Truskawiec: Drohobycz, źródło: Biblioteka Narodowa, po prawej – inhalatorium w Truskawcu. 1925, pocztówka, Truskawiec: nakł. S. Bernstein, źródło: Biblioteka Narodowa [str. 54]
- Il. 16. Murowany budynek łaźienek w Krzeszowicach, łaźienki „Zofia” – zakład kąpiei siarczanych, 1926, źródło: NAC, stan współczesny, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 54]
- Il. 17. Łazienki w uzdrowisku w Niemirowie, źródło: NAC [str. 56]
- Il. 18. Nowe łazienki w Krynicy, widok ogólny i rzut parteru, źródło: „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 10–11 [str. 57]

- Il. 19. Solec Zdrój, łaźienki i pijalnia wód mineralnych w okresie międzywojennym, źródło: NAC, poniżej widok współczesny, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 57]
- Il. 20. Pałac Vauxhall w Krzeszowicach, pocz. XIX wieku, rycina S. Vogel (fragment), po prawej widok obecny, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 59]
- Il. 21. Truskawiec. Klub towarzyski, lata 30. XX wieku, źródło: A. H. Żupnik, *Truskawiec: zakład zdrojowo-kąpielowy i stacja klimatyczna: województwo lwowskie.*, Wyd. Truskawiec: Drohobycz, lata 30. XX wieku [str. 59]
- Il. 22. Dom zdrojowy, Lubień Wielki (Lubień-Zdrój) koło Lwowa, ok. 1920, pocztówka [str. 60]
- Il. 23. Dom zdrojowy w Krynicy, 1931, pocztówka, wyd. Sztuka [str. 60]
- Il. 24. Dom Zdrojowy w Morszynie, 1939, fot. K. Skórski, pocztówka [str. 61]
- Il. 25. Żegiestów Zdrój. Nowy dom zdrojowy, 1928, proj. A. Szyszko-Bohusz, perspektywa i fragment planu sytuacyjnego. Źródło: ANK, Sz-Boh, sygn. 222 [str. 61]
- Il. 26. Przykłady kameralnych obiektów hydropatycznych. Po lewej: Zakład Kąpielowy w Sławinku pod Lublinem, źródło: „Wędrowiec” nr 22, 18 (30) maja, 1891, po prawej Zakład Solankowy w Kosowie Huculskim, źródło: NAC [str. 62]
- Il. 27. Dunblane, zakład hydropatyczny z hotelem w Szkocji. Fragment druku reklamowego. Licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), źródło: Wellcome Collection, dostęp: 12.09.2018 [str. 63]
- Il. 28. Zakład hydropatyczny w Czarnieckiej Górze, okres międzywojenny, źródło: NAC [str. 63]
- Il. 29. Sanatorium w Badsuderode w górach Harz, Niemcy, reprodukcja za: Gernrode a Harz : E. Klöppel, Licencja: Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), źródło: Wellcome Collection, dostęp: 12.09.2018 [str. 65]
- Il. 30. Sanatorium dra Hawranka w Zakopanem, pocztówka z okresu międzywojennego i stan obecny, fot. N. Przesmycka 2018 [str. 65]
- Il. 31. Schemat rzutów sanatorium w Hohenhonef i w Zakopanem – porównanie, źródło: H. Dobrzycki, *Sanatorium dla chorych piersiowo w Zakopanem*, 1903 [str. 66]
- Il. 32. Sanatorium dra Dłuskiego w 1904 roku (pocztówka) i współcześnie po przebudowie, widok od strony południowej, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 66]
- Il. 33. Sanatorium Akademickie w Zakopanem w okresie międzywojennym, H. Schabenbech (pocztówka) i współcześnie 2018, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 67]
- Il. 34. Sanatorium „Odrodzenie” w Zakopanem (1927–1932). Schemat rzutów sanatorium, źródło: „Odrodzenie” *sanatorium dla młodzieży polskiej zagrożonej gruźlicą w Zakopanem*, Kraków 1930. Poniżej wygląd obecny sanatorium, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 67]
- Il. 35. Sanatorium nauczycielskie, fot. J. Wołyński, okres międzywojenny, pocztówka, poniżej stan obecny, 2018, fot. N. Przesmycka [str. 68]
- Il. 36. Sanatorium Książęco – Biskupiego Komitetu Pomocy dla Dotkniętych Klęską I Wojny Światowej (1919), okres międzywojenny, źródło: NAC, po prawej stan obecny, Uniwersytecki Szpital Ortopedyczno-Rehabilitacyjny. Widoczne zabudowania balkonów i wymiana materiału pokrycia dachowego na jednolitą i jaskrawą blachę imitującą dachówkę, fot. autor, 2018 [str. 68]
- Il. 37. Uroczystość otwarcia Sanatorium dla Dzieci w Belfoncie koło Krasnobrodu, 1934, pocztówka [str. 69]
- Il. 39. Ciechocinek. Różne formy obudowy źródła w pijalni wody mineralnej, 1937, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, źródło: NAC [str. 71]
- Il. 40. Ogólny widok Domu Zdrojowego w Morszynie, na pierwszym planie pijalnia wód mineralnych, fot. M. Jędryk, Morszyn-Zdrój, źródło: NAC [str. 71]
- Il. 41. Pijalnia „Naftusia”, Truskawiec, źródło: NAC, po prawej droga do źródła „Naftusia” z przechowalnią szklanek, pocztówka z 1937 roku. Wyd. EM-ES, 1937 [str. 72]
- Il. 42. Pijalnia wód mineralnych w Krynicy ok. 1930, pocztówka, J. Wojciechowski; Kraków: nakładem Administracji Miesięcznika „Poznaj Świat” [str. 72]
- Il. 43. Pijalnia wód mineralnych w Krzeszowicach w okresie II wojny światowej i obecnie (restauracja), fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 73]
- Il. 44. Ciechocinek: galeria spacerowa, 1909, Wyd. St. Rogalewski, Kraków: „Akropol”, źródło: Biblioteka Narodowa [str. 73]
- Il. 45. U góry po lewej: willa „Rusałka” przy Zakładzie Kąpielowym w Sławinku pod Lublinem, źródło: „Wędrowiec” nr 22, 18 (30) maja 1891, po prawej willa „Widok” w Nałęczowie, fot. Z. Czarkowski 1914 [str. 75]
- Nałęczów, typowa architektura willi przeznaczonych na wynajem kuracjusom: willa „Widok”, „Podgórze” i „Maria”, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 75]
- Il. 46. Nałęczowskie wille murowane: „Marzanna” (fot. J. Szandomirski, 1977, źródło: archiwum LWKZ), „Marianówka”, willa drewniana przy ul. Ewy Szelburg-Zarembiny, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 76]
- Il. 47. Różne formy domów wypoczynkowych: dom urzędników miejskich, Worochta, lata 30. XX wieku, pocztówka, oraz Oficerski Dom Wypoczynkowy w Truskawcu, 1937, pocztówka [str. 78]

- Il. 48. Willa „Warszawianka”, ok. 1939, Worochta, pocztówka, po prawej: Truskawiec, pensjonat s. służebniczek, źródło: NAC [str. 78]
- Il. 49. Projekt pensjonatu dla dra Bielińskiego w Krynicy, proj. A. Szyszko-Bohusz, ANK, Sz-Boh, sygn. 232_3–6 [str. 78]
- Il. 50. Stanisław Małachowski, mal. Jan Chrzyciel Lampi, oraz herb na fasadzie pałacu Małachowskich, źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lampi_Stanis%C5%82aw_Ma%C5%82achowski.jpg, dostęp: 11.08.2018 [str. 82]
- Il. 51. Satyryczne przedstawienie podagry na rycinie z końca XVIII wieku, The Gout by James Gillray. Published May 14th 1799, oraz rysunek satyryczny przedstawiający cierpienia wyższych warstw społecznych z powodu chorób spowodowanych złym trybem życia, źródło: <http://morningreporttgh.blogspot.com/2015/03/lets-talk-about-common-problem-seen-on.html>, dostęp: 11.08.2018 [str. 83]
- Il. 52. Okolice Nałęczowa pod koniec XVIII wieku. Fragment mapy First Military Survey (1763–1787), dostęp ze strony: West Gallicien [B XII a 100] – First Military Survey (1763–1787), własność: Österreichisches Staatsarchiv, domena publiczna, dostęp: 11.08.2018 [str. 84]
- Il. 53. Plan pomiarowy parku zakładowego w Nałęczowie z 1878 roku, wykonany przez Karola Kozłowskiego. Plan przedstawia sytuację po wytyczeniu nowej drogi, przebiegającej wzdłuż północnej granicy parku u podnóża tzw. Góry Armatniej, a także uregulowany układ założenia parkowego, które pełni funkcję parku zdrojowego. Odrys R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ [str. 85]
- Il. 54. Jedni z pierwszych akcjonariuszy spółki zakładu leczniczego, oraz dr Arkadiusz Puławski, dyrektor zakładu w latach 1900–1907. Rep. Za: W. Cholewiński, *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach wraz z planami Nałęczowa i okolic*, 1934, Wyd. Księgarnia W. i J. Cholewińskich [str. 86]
- Il. 55. Widok panoramy Nałęczowa ze wzgórz nad rzeką Bystrą w kierunku Armatniej Góry, ok. 1900 r. Oznaczono 1 – stare łażenki, 2 – willa „Widok”, 3 – willa „Podgórze”, 4 – zakład hydropatyczny i hotel zakładowy, repr. H. Zielińska, źródło: LWKZ [str. 87]
- Il. 56. Budynki użyteczności publicznej powstałe w Nałęczowie w pierwszych latach XX wieku. Od góry: Ludowiec, Ochronka, Szkoła Przemysłu Ludowego, Szkoła Ziemianek, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 89]
- Il. 57. Ulica Graniczna z widokiem na Ludowiec (po lewej stronie) i domy włościańskie, fot. Z. Czarkowski 1913, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 90]
- Il. 58. Ulica Pałuby, rozwój zabudowy na wzgórzach w północnej części miejscowości, fot. Z. Czarkowski, ok. 1910, źródło: archiwum LWKZ [str. 90]
- Il. 59. Panorama ze wzgórza Poniatówka w stronę kościoła i Ludowca, 1915, fot. Z. Czarkowski, źródło: archiwum LWKZ [str. 91]
- Il. 60. Najstarsze znane odwzorowanie kartograficzne zabudowy Nałęczowa z okresu, gdy stał się własnością Stanisława Małachowskiego, sprzed przebudowy na siedzibę rodową. Fragment mapy First Military Survey, pomiar z lat 1801–1804 Galicja zachodnia, źródło: www.mapire.eu, dostęp: 22.08.2018 [str. 93]
- Il. 61. Nałęczów, pow. Puławy. Plan dóbr... Antopol z 1880 r., cz. III, wyk. przez geometrę S. Krzyżanowskiego, źródło: archiwum LWKZ w Lublinie, oprac. N. Przesmycka [str. 93]
- Il. 62. Układ przestrzenny Nałęczowa ok. 1897 roku. Oprac. N. Przesmycka na podstawie planu zamieszczonego w *Przewodniku dla leczących się i lekarzy...*, op. cit. [str. 94]
- Il. 63. Fragment mapy z 1872 roku ukazującej okolice Nałęczowa (nazwa podkreślona). Widoczna linia kolejowa i dominujące w układzie miejscowości Wąwolnica, Bochotnica i Sadurki. źródło: www.mapire.eu, dostęp: 22.08.2018 [str. 95]
- Il. 64. 1882, Plan sytuacyjny Zakładu leczniczego „Nałęczów”. Wyd. Kostka i Kulert w Warszawie, źródło: archiwum LWKZ w Lublinie [str. 96]
- Il. 65. Fragmenty afisza Nałęczów – Zakład Leczniczy-Zdrojowisko. Cały rok otwarty. Naczelný lekarz Dr. Med. W. Szczepiński..., 1930. [str. 98]
- Il. 66. Pocztówka przedstawiająca ulicę Pocztową w Nałęczowie, okres międzywojenny, fot. F. Soczko, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 100]
- Il. 67. Widok z drogi we wsi Charz w kierunku wzgórza z dzisiejszą ul. Kościuszki, 1916. Oznaczono willę „Słoneczną”. Źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 100]
- Il. 68. Ul. Kościuszki, lata 20. XX wieku, fot. Z. Czarkowski, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie Biblioteka Nałęczowa [str. 101]
- Il. 69. Układ przestrzenny Nałęczowa w okresie międzywojennym. Oprac. N. Przesmycka na podstawie Cholewiński J., *Przewodnik po Nałęczowie i jego okolicach wraz z planami Nałęczowa i okolic*, 1934, Wyd. Księgarnia W. i J. Cholewińskich [str. 102]
- Il. 70. Budynek dworca kolejowego w Nałęczowie, źródło: NAC, po prawej schemat rzutu parteru, źródło: archiwum KAUiPP [str. 102]

- Il. 71. Przystanek autobusowy, projekt, źródło: APL, UWL, 1938, sygn. 1965, po prawej przystanek w 1956 roku, fot. J. Szandomirski, źródło: archiwum LWKZ [str. 104]
- Il. 72. Dawny przystanek po przeniesieniu, w funkcji kiosku, źródło: google maps (dostęp: 10.10.2012), po prawej kiosk po przebudowie, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 104]
- Il. 73. Projekt przebudowy remizy strażackiej w Nałęczowie, APL, UWL, sygn. 1959, oraz budynek straży pożarnej w latach 60. XX wieku, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 104]
- Il. 74. Ulica Armatnia Góra, 1937. Autor nieznany, źródło: Biblioteka Narodowa [str. 105]
- Il. 75. *Nałęczów Zdrój*, Nakładem P.P. Nałęczów, Gabinet elektroterapii w sanatorium specjalistycznym, fot. T. Hermańczyk, Z. Supranowski. Po prawej: klub w pałacu Małachowskich, źródło: *Nałęczów*, red. B. Kaźmierczak-Smuga, Wyd. Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie, brak daty wydania [str. 107]
- Il. 76. Centrum Nałęczowa – skrzyżowanie ul. Szopena i Armatniej Góry, kiosk z 1938 roku, fot. J. Szandomirski 1956, źródło: archiwum LWKZ [str. 108]
- Il. 77. Ulica 1 Maja – widok z ulicy Szopena, fot. J. Szandomirski 1956, źródło: archiwum LWKZ [str. 109]
- Il. 78. Budynek przechowalni owoców Sp. Ogrodnik, znajdujący się na terenie parku zdrojowego, 1947, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 110]
- Il. 79. Panorama Nałęczowa z wieży ciśnień. Po prawej stronie budynek hotelu i hydrotapii, fot. K. Majewski, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym, 1974 [str. 111]
- Il. 80. Profilaktyczny Dom Zdrowia Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej, dzisiaj Sanatorium „Fortunat”, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 112]
- Il. 81. Bank Spółdzielczy w Nałęczowie, fot. W. Malicki, lata 70. XX wieku, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie, po prawej budynek w 2017 roku, fot. N. Przesmycka [str. 113]
- Il. 82. Hotel „Przepióreczka”, źródło: Nałęczów, red. B. Kaźmierczak-Smuga, Wyd. Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie, Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie, brak daty wydania. Po prawej Dom Kultury, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 113]
- Il. 83. Widok ze wzgórza w Chruszczowie w kierunku południowym. Na wzgórzu po prawej stronie widoczna wieża ciśnień, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym [str. 114]
- Il. 84. Struktura przestrzenna miejscowości w roku 1973. Na fotografii lotniczej oznaczono najważniejsze inwestycje o charakterze uzdrowiskowym (czerwony) i innym usługowym (pomarańczowy), oprac. N. Przesmycka [str. 114]
- Il. 85. Projekt pawilonu dworca PKS – elewacja południowa i północna, oprac. N. Przesmycka na podstawie dokumentacji archiwalnej w posiadaniu LWKZ [str. 115]
- Il. 86. Liceum Sztuk Plastycznych, widok z wieży kościelnej, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym [str. 116]
- Il. 87. Widok z wąwozu w Chruszczowie w kierunku południowym, po prawej widok z wieży kościelnej, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji Muzeum w Kazimierzu Dolnym [str. 117]
- Il. 88. Widok ze wzgórza Poniatówka w kierunku zachodnim, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji Muzeum w Kazimierzu Dolnym [str. 117]
- Il. 89. Zabudowa wzgórza Poniatówka, fot. K. Majewski, 1974, źródło: Wytyczne konserwatorskie do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Nałęczowa opracowane na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym [str. 118]
- Il. 90. Projekt parcelacji terenów prywatnych przy ul. Armatnia Góra, źródło: APL, Wojewódzkie Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych w Lublinie, Tereny budowlane powiat Puławy, 1970–1971, sygn. 1748, s. 129 [str. 119]
- Il. 91. Budynek Spółdzielni Mieszkaniowej „Placówka”, zał. 1960, zamieszkały w latach 1961/62, oraz dom handlowy w roku 1995, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 120]
- Il. 92. Stan istniejący zabudowy Nałęczowa w latach 70. XX wieku – schemat za: Informator Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej Wydziału Budownictwa, Urbanistyki i Architektury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie. 1975/1976. Maszynopis, oprac. N. Przesmycka [str. 121]
- Il. 93. Schemat planu ogólnego w perspektywie do 1980 roku. Za: Informator Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej Wydziału Budownictwa, Urbanistyki i Architektury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie. 1976/1976. Maszynopis, oprac. N. Przesmycka [str. 121]
- Il. 94. Schemat pasma uzdrowiskowego Nałęczów – Wąwolnica – Celejów, na podstawie: *Nałęczów i co dalej*, „Miasto”, 1977, s. 2, oprac. N. Przesmycka [str. 122]

- Il. 95. Fragment pracy konkursowej, zaznaczono najważniejsze elementy. Oprac. autor, źródło: W. Mieszkowski, M. Przyłubski, *Nałęczów i co dalej?*, „Miasto” 1977, 3–4, s. 1, oprac. N. Przesmycka [str. 123]
- Il. 96. Plan Przestrzennego Zagospodarowania gmin Nałęczów i Wąwolnica. Autor. U. Frąk (zatwierdzenie 1980). Kolorem zielonym oznaczono obszar parku zdrojowego, fioletowa ciągła oznacza linię kolejową szerokotorową, linie przerywane układ komunikacji drogowej. Źródło: *Inż. arch. Urszula Frąk. Twórczość w latach 1953–1987*, Lublin 1987. Maszynopis ze zbiorów SARP o. Lublin, oprac. N. Przesmycka [str. 123]
- Il. 97. Dokument opisujący kontrakty zawierane z wykonawcami w trakcie prac budowlanych przy przebudowie pałacu z widocznym podpisem J. F. Naxa, źródło: APL, Akta Majątku Bochotnica, Archiwum Małachowskich, sygn. 6 [str. 128]
- Il. 98. Najstarsza zachowana ikonografia pałacu Małachowskich, przedstawiająca stan sprzed przebudowy. Rys. Oktawia Radziwiłłowiczówna, 1878 [str. 128]
- Il. 99. Pałac Małachowskich po przebudowaniu na kursal, 1881, źródło: „Tygodnik Ilustrowany” [str. 128]
- Il. 100. Kursal od strony elewacji zachodniej, 1899, fot. E. Troczewski, reprodukcja z: „Tygodnik Ilustrowany” 1899, nr 34, s. 660, 671, po prawej: galeria przed pałacem, 1882 [str. 131]
- Il. 101. Pałac – okres międzywojenny, elewacja wschodnia, pocztówka, wyd. J. Cholewińska [str. 131]
- Il. 102. Sala balowa w pałacu, 1930, pocztówka, wyd. J. Cholewińska, po prawej sala balowa w pałacu, 2018. Fot. N. Przesmycka [str. 131]
- Il. 103. Pałac po II wojnie światowej. Fotografie z 1955 roku autorstwa Czerepińskiego, źródło: archiwum LWKZ [str. 132]
- Il. 104. Fazy przebudowy pałacu Małachowskich od XVIII wieku do 1961. Oprac. W. Pawlak na podstawie: A. Kasiborski, M. Stasiak, *Badania architektoniczne, Nałęczów, Pałac Małachowskich, Chronologiczne rozwarstwienie faz budowy*, 1985 [str. 132]
- Il. 105. Współczesny wygląd pałacu Małachowskich, elewacja wschodnia (frontowa) i zachodnia, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 132]
- Il. 106. Stary pałac 1911, fot. Z. Czarkowski, po prawej pocztówka, nakładem J. Hertzmana w Nałęczowie, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 133]
- Il. 107. Rzut parteru starego pałacu na podstawie karty ewidencyjnej zabytku, po prawej: lata 70. XX wieku przebudowa oficyny, fot. S. Butrym, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 134]
- Il. 108. Stary Pałac w latach 50. XX wieku i współcześnie biała karta, fotografie z 1957, fot. Derecka, źródło: archiwum LWKZ. Stary pałac współcześnie, fot. N. Przesmycka [str. 134]
- Il. 109. Projekt rozbudowy Starych Łazienek z 1878 r., autorstwa K. Kozłowskiego, 1878, rys. R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ [str. 136]
- Il. 110. Stare Łazienki na rycinie wg rys. F. Brzozowskiego, źródło: „Tygodnik Ilustrowany” z 18 II 1882, nr 321. Widoki Nałęczowa wykonane podług fotografii Kostki i Kulerta. Widoczny komin kotłowni z maszyną parową. Po prawej: rycina z „Wędrowca”, 1891 [str. 136]
- Il. 111. Stare Łazienki, fot. E. Troczewski, źródło: „Tygodnik Ilustrowany”, 1899 nr 50, s. 995. Po prawej Stare Łazienki w okresie międzywojennym, fot. F. Soczko, 1939, źródło: NAC [str. 136]
- Il. 112. Stare Łazienki, widok od strony wschodniej, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 137]
- Il. 113. Stare Łazienki, widok od strony zachodniej, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 137]
- Il. 114. Poczekalnia i jedna z kabin w łazienkach, 1925, niżej sala kąpielii czterokomorowych, gabinet do elektryzacji, źródło: Zakład Lecznicy-Zdrowisko „Nałęczów”: egzystuje 125 lat: źródło szczawy żelazistej radioaktywne, 1925 [str. 138]
- Il. 115. Pomieszczenia w Starych Łazienkach w prospekcie: Nałęczów: źródło szczawy żelazistej radioaktywne. Poczekalnia i odpoczywalnia, gabinet do d’Arsonwalizacji i Röntgenizacji, pokój kąpielii czterokomorowej [str. 139]
- Il. 116. Stare Łazienki w 2018 roku są ciekawym przykładem wnętrza zachowujących cechy stylistyczne socrealizmu, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 139]
- Il. 117. Budynek dawnego domu gościnnego i oberży przed przebudową na kompleks hydropatyczno-kąpielowy. Rys. Oktawia Radziwiłłowiczówna, 1878 [str. 141]
- Il. 118. Nałęczów, zakład hydropatyczny, drzeworyt F. Brzozowskiego, rep. za: „Tygodnik Ilustrowany”, nr 26, z dn. 26. 06. 1881, s. 408 [str. 141]
- Il. 119. Projekt rozbudowy hydropatii z lat 30. XX wieku o część kąpielową z pomieszczeniami mieszkalnymi (na poddaszu). Fragment, źródło: APL, UWŁ, sygn. 1946 [str. 142]
- Il. 120. Układ funkcjonalny parteru budynków zakładu hydropatii i hotelu. Rys. N. Przesmycka na podstawie Karty Ewidencyjnej Zabytku [str. 142]
- Il. 121. Budynek hotelu dla gości. Projekt K. Kozłowski, 1889, przerys R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ [str. 143]
- Il. 122. Hotel – rzuty parteru i piętro, proj. K. Kozłowski, 1889, przerys R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ [str. 143]

- Il. 123. Widok pawilonu hydroterapii w okresie międzywojennym, na pierwszym planie altana na wyspie, źródło: NAC, poniżej widok nocny, pocztówka [str. 144]
- Il. 127. Domek Biskupi – projekt przebudowy autorstwa K. Kozłowskiego, 1878, rys. R. Jaruga, źródło: archiwum LWKZ [str. 147]
- Il. 128. Dworek Biskupi – na pierwszym planie, w tle Stare Łazienki, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 147]
- Il. 129. Willa Zakładowa – grafika z 1882, po prawej fotografia z końca XIX wieku, fot. Kostka i Kulert w Warszawie, źródło: archiwum LWKZ [str. 148]
- Il. 130. Dokumentacja Dom Gotycki w Uzdrawisku Nałęczów, 1945–1949, źródło: APL, Zarz. Org. Zn. Inw. Woj. w Lublinie 1945–1949, sygn. 98 [str. 148]
- Il. 131. Domek Grecki, pocztówka, nakładem J. Hertzmana w Nałęczowie, wł. prywatna [str. 149]
- Il. 132. Domek Grecki, 2018, fot. N. Przesmycka, po prawej: schemat rzutu Domku Greckiego, źródło: archiwum KAU i PP [str. 149]
- Il. 133. Dawna oficyna pałacowa, tzw. Werandki (elewacja południowa i północna) przed i po przebudowie, fot. A. Czerepiński 1955, źródło: archiwum LWKZ, oraz *Spacer z Bolesławem Prusem po dawnym i współczesnym uzdrowisku*, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa 2001, Werandki w 2018, fot. N. Przesmycka [str. 151]
- Il. 134. Leżalnia. Pawilon parkowy obecnie nieistniejący. Fotografia ok. 1910, fot. Z. Czarkowski. źródło: archiwum LWKZ [str. 151]
- Il. 135. Kobiety zażywające „kąpeli powietrznej” w leżalni letniej, pocztówka nakładem J. Hertzmana w Nałęczowie, wł. prywatna [str. 152]
- Il. 136. Łazienki letnie. Pocztówka, wyd. W. L. Kieserwetter, Lublin [str. 152]
- Il. 137. Galeria spacerowa przy hotelu zakładowym, fot. Z. Czarkowski 1910, LWKZ [str. 153]
- Il. 138. Domek kumysowy, na fotografii z 1882 r., źródło: „Głos Nałęczowa”, 2001, s. 57 [str. 155]
- Il. 139. Ambulatorium dla włościan, fot. Z. Czarkowski, 1913 [str. 156]
- Il. 140. Łaźnia Ludowa, źródło: Nałęczów. „Zdrowisko i letnisko. Sezon 1928/29”. Jednodniówka pod red. F. Petruczyńnika, wyd. Komisji Zdrowej w Nałęczowie, s. 10 [str. 156]
- Il. 141. Projekt rozbudowy łaźni im. B. Prusa w Nałęczowie, pow. puławski, proj. architekt powiatowy inż. Zygmunt Trojanowski, źródło: APL, UWL, KBJ, sygn. 1952 [str. 156]
- Il. 142. Baraki Zakładu Leczniczego, które znajdowały się w miejscu obecnej pijalni wód mineralnych w parku, fot. Z. Czarkowski, pomiędzy 1911 a 1920 rokiem, źródło: Zbiory Miejsko-Gminnej Biblioteki Publicznej im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 157]
- Il. 143. Baraki sanatoryjne – wnętrze dezynfekcji zakładowej i kotłowni, fot. Z. Czarkowski, pomiędzy 1911 a 1920 rokiem, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 157]
- Il. 144. Zabudowa willowa wzdłuż ul. Lipowej, na pierwszym planie Ludowiec. Fotografia wykonana z wieży kościoła, fot. K. Majewski, 1974, widoczne na pierwszym planie: Dom Ludowy, dalej wille po północnej stronie al. Lipowej, źródło: Wytyczne Konserwatorskie do Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Nałęczowa. Opracowanie na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym. Lublin 1974, maszynopis, PP Pracownie Konserwacji Zabytków w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej [str. 159]
- Il. 145. Jedno z najstarszych przedstawień Zakładu Leczniczego i folwarku po „wskrzeszeniu uzdrowiska”. Po prawej stronie zabudowania folwarczne, na dole dolina rzeki Bystrej, źródło: Nałęczów i Zakład Leczniczy. Rycina M. E. Andriolliego z 1880, „Kłosy”, t. XXXII, nr 825, 1881, s. 248, po prawej: dwór Górskich, początek XX wieku, źródło: E. Królikowska-Avis, *Blżej, dalej, całkiem blisko*, „Głos Nałęczowa”, pismo Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, 1998, s. 64–65 [str. 162]
- Il. 146. Dwór Górskich w 1977 roku, fot. K. Majewski, źródło: *Nałęczów Zdrój. Katalog obiektów zabytkowych*, opracowano na zlecenie dyrektora muzeum w Kazimierzu Dolnym mgra Jerzego Żuławskiego, Aneks do wytycznych konserwatorskich do planu ogólnego przestrzennego zagospodarowania Nałęczowa opracowanych w 1977 [str. 163]
- Il. 147. Schemat rzutu kondygnacji parteru, źródło: archiwum KAU i PP [str. 164]
- Il. 148. Dwór Górskich w 2018, na pierwszym planie źródło „Nadzieja”, fot. N. Przesmycka [str. 164]
- Il. 149. Czworak podworski, fot. R. Zwierzchowski, 1995, źródło: archiwum LWKZ. Po prawej: oficyna Dworu Górskich, fot. S. Butrym, lata 70. XX wieku, za: „Głos Nałęczowa”, 2016, s. 68 [str. 164]
- Il. 150. Hotel Centralny: u góry w okresie międzywojennym (pocztówka) oraz w 1977 roku, fot. K. Majewski. Poniżej obecny Urząd Miasta, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 165]
- Il. 151. Lata 30. XX w., straż pożarna, sąsiadująca z hotelem „Polonia” (w tle po prawej). Autor zdjęcia nieznan, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 166]
- Il. 152. Hotel „Polonia”, ul. Poniatowskiego, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 166]

- Il. 153. Hotel „Polonia”, widok od strony podwórza, fot. W. Górski, 1971, źródło: archiwum LWKZ [str. 167]
- Il. 154. Willa „Ukraina” na pocztówce z ok. 1930 roku, fot. K. Wejtko, wyd. J. Cholewińskiej, źródło: <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra>, licencja: Creative Commons BY-NC-ND, dostęp: 10.11.2018 [str. 168]
- Il. 155. Willa „Ukraina”, schemat rzutu parteru, źródło: archiwum KAUiPP, widoki współczesne, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 168]
- Il. 157. Schemat rzutu parteru willi „Uciecha”, źródło: archiwum KAUiPP [str. 170]
- Il. 158. Willa „Uciecha” w latach 70. XX w., fot. J. Szandomirski, 1971, źródło: archiwum LWKZ [str. 170]
- Il. 159. Willa „Uciecha” współcześnie, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 171]
- Il. 160. Budynek gospodarczy należący do zespołu zabudowy willi „Uciecha”, fot. J. Szandomirski, 1971, archiwum LWKZ, po prawej stan w 2018 roku, fot. N. Przesmycka [str. 171]
- Il. 161. Altana ogrodowa, fot. M. Kurcewicz, 2010, źródło: archiwum LWKZ [str. 171]
- Il. 162. Willa „Tolin”, własność rodziny Talków, fotografia z pocz. XX w., źródło: Muzeum Bolesława Prusa, po prawej widok współczesny, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 172]
- Il. 163. Willa „Tolin”, elewacja od strony ogrodu przed rozbudową, fot. J. Szandomirski, 1971; widok po rozbudowie, fot. I. Wiśniewska 1999, źródło: archiwum LWKZ [str. 172]
- Il. 164. Figury alegoryczne, wnętrze willi „Tolin”, fot. I. Wiśniewska, 1999, źródło: archiwum LWKZ, po prawej rzut parteru, źródło: archiwum KAUiPP [str. 172]
- Il. 165. Willa „Doktorska”, pocztówka, fot. Feliks Soczko, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie [str. 173]
- Il. 166. Willa „Doktorska” w latach 70. XX wieku, fot. J. Szandomirski 1971, źródło: archiwum LWKZ Lublin [str. 174]
- Il. 167. Willa „Doktorska”, zagospodarowanie terenu, źródło: archiwum KAUiPP [str. 174]
- Il. 168. Willa „Doktorska”, widok współczesny, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 175]
- Il. 169. Projekt ustawienia figury św. Franciszka przed willą „Dokorską”, źródło: APL, UWL, Wydz. Bud., sygn. 1869 [str. 175]
- Il. 170. Willa „Doktorska” na początku lat 70. XX wieku, fot. J. Szandomirski 1971, po prawej w 1995 roku, fot. R. Zwierchowski, źródło: archiwum LWKZ [str. 175]
- Il. 171. Willa „Doktorska” jako „Lublinianka 2”, Fundusz Wczasów Pracowniczych, fot. Z. Zugaj, pocztówka KAW [str. 176]
- Il. 172. Willa „Gioia” Schemat elewacji. Elewacja zachodnia, elewacja południowa, źródło: archiwum KAUiPP [str. 177]
- Il. 173. Willa „Gioia” w okresie międzywojennym, źródło: NAC [str. 177]
- Il. 175. Pawilon Angielski, źródło: *Nałęczów. Spacer z Bolesławem Prusem po dawnym i współczesnym uzdrowisku*, wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa 2001, po prawej Pawilon Angielski obecnie, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 179]
- III. 176. Pijalnia w okresie budowy, fot. H. Gawarecki, 1959, źródło: archiwum LWKZ [str. 180]
- Il. 177. Pijalnia wód mineralnych, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 181]
- Il. 178. Sanatorium dla Rolników. U góry zdjęcie z budowy, źródło: NAC, po prawej stan przed modernizacją, źródło: *Nałęczów. Spacer z Bolesławem Prusem po dawnym i współczesnym uzdrowisku*, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa 2001, niżej stan z 2018 roku, fot. N. Przesmycka [str. 182]
- Il. 179. Willa „Batorówka” w okresie międzywojennym, źródło: archiwum LWKZ, NAC [str. 183]
- Il. 180. „Batorówka” po modernizacji w latach 70. XX wieku, źródło: *Nałęczów. Spacer z Bolesławem Prusem po dawnym i współczesnym uzdrowisku*, wyd. Towarzystwo Przyjaciół Nałęczowa 2001, s. 58 [str. 184]
- Il. 181. „Batorówka” po przebudowie z początku XXI wieku na „Termy Pałacowe”, fot. N. Przesmycka, 2018. [str. 184]
- Il. 182. Szpital kardiologiczny. Fotografia wykonana z wieży ciśnień, fot. K. Majewski, 1974, źródło: K. Majewski, Wytyczne Konserwatorskie do Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Nałęczowa. Opracowanie na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym. Lublin 1974, maszynopis, PP Pracownia Konserwacji Zabytków w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej. [str. 18]
- Il. 183. Szpital kardiologiczny w trakcie budowy, fot. S. Bytrym, lata 70. XX wieku, źródło: Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna im. Faustyny Morzyckiej w Nałęczowie, po prawej obiekt w latach 80. XX wieku, fragment pocztówki, fot. Z. Zugaj, KAW [str. 186]
- Il. 185. Szpital – sanatorium kardiologiczne, źródło: Nałęczów, red. B. Kaźmierczak-Smuga, wyd. Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej w Lublinie, brak daty wydania [str. 187]
- Il. 186. Szpital kardiologiczny w latach 80. XX wieku – widok od strony południowej, 1985, pocztówka KAW [str. 187]
- Il. 187. Szpital kardiologiczny, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 188]
- Il. 190. Zagospodarowanie terenu Kolejowego Szpitala Kardiologicznego, oprac. K. Krupa, na podstawie projektu architektonicznego z zasobów LWKZ Lublin [str. 191]
- Il. 191. Koncepcja zagospodarowania terenu. Założenia techniczno-ekonomiczne. Arch. B. Gniewski, oprac. K. Krupa na podstawie Projektu architektonicznego, źródło: archiwum LWKZ [str. 191]

- Il. 192. Elewacje projektowanego Sanatorium Kardiologicznego Regionalnego Związku Spółdzielni Inwalidów. Proj. M. Góra. Wyżej elewacja zachodnia, na dole elewacja południowa. Oprac. N. Przesmycka na podstawie Projektu architektonicznego, źródło: archiwum LWKZ [str. 192]
- Il. 193. Projekt zagospodarowania terenu wokół Sanatorium Kombatanów. Oprac. K. Krupa na podstawie projektu architektonicznego, źródło: archiwum LWKZ
- Il. 194. Ul. Głowackiego, brama wjazdowa na teren Sanatorium Związku Zawodowego Pracowników Gospodarki Komunalnej i Terenowej „Ciche Wąwozy”, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 193]
- Il. 195. Strefa rekreacyjna przy Sanatorium ZZPGKiT, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 194]
- Il. 196. Mozaika z logo ZZPGKiT na elewacji budynku sanatorium, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 195]
- Il. 197. Widok z wieży ciśnień sanatoriów ZNP i ZZPGKiT, fot. K. Majewski 1974, źródło: K. Majewski, Wytyczne Konserwatorskie do Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Nałęczowa. Opracowanie na zlecenie dyrekcji muzeum w Kazimierzu Dolnym. Lublin 1974, maszynopis, PP Pracownie Konserwacji Zabytków w Lublinie [str. 196]
- Il. 199. Sanatorium ZNP w latach 80. XX wieku. Poczłtówka RUCH [str. 197]
- Il. 200. Sanatorium ZNP, widok elewacji od strony południowej, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 198]
- Il. 201. Zagospodarowanie terenu sanatorium ZNP. Oprac. na podstawie dokumentacji projektowej W. Pawlak [str. 198]
- Il. 202. Schemat rzutów parteru i I piętra sanatorium ZNP. Oprac. na podstawie dokumentacji projektowej W. Pawlak [str. 199]
- Il. 203. Dom Profilaktyczno-Leczniczy „Energetyk” w Nałęczowie, elewacja południowa i zachodnia, proj. W. Borek, widok od strony ul. Głowackiego, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 200]
- Il. 204. Dom Profilaktyczno-Leczniczy „Energetyk”, widok od strony ul. Głowackiego, fot. K. Krupa, 2018 [str. 201]
- Il. 205. Dwie koncepcje zagospodarowania terenu sanatorium MSWiA. Rys. S. Fijałkowski, oprac. K. Krupa [str. 202]
- Il. 206. Sanatorium MSWiA, elewacja frontowa – północna. Rys. S. Fijałkowski, oprac. K. Krupa [str. 203]
- Il. 207. Sanatorium MSWiA, elewacja wschodnia, widoczny przejazd dla samochodów. Rys. S. Fijałkowski, oprac. K. Krupa [str. 203]
- Il. 208. Projekt koncepcyjny sanatorium MSWiA, 1978, rys. S. Fijałkowski, oprac. K. Krupa [str. 203]
- Il. 210. Sanatorium MSWiA widok od strony południowej, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 205]
- Il. 211. Sanatorium MSWiA widok od strony północnej, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 206]
- Il. 212. Centrum Hydroterapii „Atrium” schemat rzutów parteru i kondygnacji częściowo zagłębionej w ziemi, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy [str. 208]
- Il. 213. Budynek „Atrium” w 2018, fot. N. Przesmycka, po prawej: wnętrze basenu, fot. M. Czechowicz, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy [str. 209]
- Il. 214. Budynek „Atrium”, fot. M. Czechowicz, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy [str. 209]
- Il. 215. „Jesienna Rezydencja”, schemat sytuacji, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy [str. 211]
- Il. 216. „Jesienna Rezydencja”, elewacja wschodnia, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 211]
- Il. 217. „Jesienna Rezydencja”, schemat rzuty kondygnacji przyziemia i przekrój podłużny, źródło: Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy [str. 212]
- Il. 218. „Termy Pałacowe” widok od strony wschodniej, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 213]
- Il. 219. „Termy Pałacowe”, fot. N. Przesmycka, 2018 [str. 214]
- Il. 220. Schemat rzutów kondygnacji przyziemia i parteru, oprac. N. Przesmycka na podstawie projektu [str. 215]
- Il. 221. Szpital kardiologiczny „Ikardia”, fot. R. Matwiejuk, 2017 [str. 215]
- Il. 222. Szpital kardiologiczny „Ikardia”, widok od strony zachodniej, fot. K. Jurycki, 2017 [str. 216]

Indeks nazwisk

A

Ainsztajnowie, 99
Andriolli Michał, 9, 86, 88, 161, 162
Ankiewicz Julian, 85
Arct M., 18
Arnstein F., 27

B

Babicki W., 33
Babinicz-Witucka Jadwiga, 18, 91, 155
Bachmietew (Biełowcew) Mikołaj, 83
Bagieński J., 40, 67
Bajera Krystyna, 122
Balińska Grażyna, 14, 53, 55, 57, 58
Balon K., 190
Bąk Jan, 119
Beck Józef, 176
Beckowie, 176
Bednarek B., 115
Belof Magdalena, 14
Benni Karol, dr 9, 88, 158
Beringer Wandalin 64
Bernat S., 16, 17
Bernstein S., 54
Białkowski, 161
Bieliński Jan, 29, 32
Bierut Bolesław, 173
Biesiekierski T., 14
Bilski Samuel, 135
Bloch Jan, 88
Bobek Tadeusz, 193
Bogdanowski Janusz, 10
Bołtruczyk Maciej, 169
Borek Wiesław, 200, 201
Borowicz W., 207, 213
Bouvier Nicolas, 23
Brehmer Herman, 64
Brehmer, 27, 62, 64
Brzeziński T., 26
Brzozowski F., 136, 142
Burczak-Abramowicz J., jr, 107, 174, 178
Burda Piotr, 178
Burzyńscy, 176

Burzyński Tadeusz, 16, 17
Buszko Henryk, 44, 62
Butrym Stefan 116, 134, 164, 186

C

Celiński Józef Jan, 82
Chałubiński Tytus, 19
Chechłowski Kazimierz, dr 9, 88
Chmielewska Jadwiga, 130, 133, 147, 149, 160
Chmielewski Jan, 13
Chmielewski Konrad, 84, 158
Cholewińscy W. i J., 86, 169
Cholewińska Jadwiga, 131, 168
Cholewiński Witold, 102, 133, 162, 176, 169
Chramiec Andrzej, 19
Ciarkowski Błażej, 16, 43
Cieciszowska, 159, 160
Cieciszowski, biskup, 81, 147
Cieślak Adriana, 16
Cieśluk H., 200
Cieciszowscy, 167
Cruikshank George, 34
Czarkowski Zygmunt, 18, 75, 91, 101, 133, 151, 153, 156, 157
Czarnecka, 160
Czarnota-Bojarski dyr. Dr, 98
Czartoryska Izabela, 25
Czartoryski Adam, 80, 81
Czechowicz M., 210
Czemierzina Konstancja z Orłowskich, 83, 85, 94
Czerepiński A., 132, 151

Ć

Ćwierdziński Tadeusz, 62, 179

D

Dajewski Jerzy, 42, 44
Danczowska Halina, 196
Daniłowski Gustaw, 9
Daumier H., 34
Dąbrowska Maria, 88
De la Passe Crispin, 23

De Vos Martin, 23
 Deotyma (Łuszczewska) Jadwiga, 88
 Derecka 134
 Dettweiler, 64
 Didur Adam, 38
 Dietel Józef, 31, 32, 51, 55, 56
 Długosz M., 36
 Dłuska Bronisława, 30
 Dłuski Kazimierz, 30, 64
 Dobrowolska M., 29
 Dobrzycki Henryk, 25, 29, 31, 33, 64, 66, 74, 77
 Dobrzyńska J., 67
 Dörr Carl, 52
 Dworakowski Wacław, 103, 167
 Dybiec J., 31
 Dysiewicz Walenty, 82
 Dżan Selim, 158

G

Ebers dr, 29
 Ekel, 26
 Eldringowa Z., 62
 Esponchard Jacques, 24

F

Fajka W., 167
 Ferdynad Józef, arcyksiążę, 91
 Fereński P. J., 14
 Fijałkowski Stanisław, 201, 202, 203
 Filipowiczowie, 169
 Fontana Jakub, 129
 Förster, 26
 Franta, 62
 Franta Aleksander, 44
 Frąk Urszula, 122, 123
 Fułat-Szczepańska K., 70
 Furmańczak W., 70
 Furtak M., 101

G

Gałęzowski Aleksander, 81
 Gałęzowski Felicjan, 81
 Gałęzowski Józef, 67, 96
 Gałkowski E., 44
 Gancarz-Żebracka J., 16
 Gargała inż., 188
 Gawarecka Maria, 88
 Gawarecki H., 180
 Gawłowski P., 111
 Gawron Józef, 101
 Gillray James, 83
 Ginalski L., 118, 122

Gliszczyński Mieczysław, 42, 44, 180, 185, 188
 Globocnik Odilo, 176
 Gloger Zygmunt, 88
 Gniewski Bogdan, 189, 191
 Goldzamt Edmund, 42, 44
 Gonda-Soroczyńska Eleonora, 16
 Gothlieb Hans, 28
 Gottlieb Bloch Karol, 9
 Góra J., 113, 158, 173, 180, 188, 190, 199
 Góra M., 192
 Góra T., 115
 Górecki Aleksander, 98
 Górecki Leon, 160
 Górna A., 16
 Górsy, 91, 97, 99, 161, 162, 179
 Górska Aniela, 195
 Górski Michał, 83, 84, 85, 88, 94, 95, 160, 161, 188, 195, 217, 220,
 Górski W., 167
 Górski Xawery, 29, 64
 Grochowicz Stanisław, 146, 162
 Gröll Karol Michał, 31
 Gurianowa Halina, 42, 44
 Gutkiewicz inż., 101

H

Harajweicz dr, 29
 Hawranek Marian, 64, 65
 Heldensfeld Anton Meyer, 92
 Hermaniuk J., 16
 Hermanńczyk T., 107
 Hertzman J., 133, 149, 152
 Heyman Łukasz, 98, 99, 103, 162, 167, 176, 178, 182,
 Hincz, 82
 Howard Ebenezer, 95

J

Jackowski A., 41
 Jamiołkowska Jadwiga, 124
 Janik-Strobel Z., 109, 134, 135, 140, 179, 185, 188
 Janiuk J., 64
 Jankowski Marian, 196
 Janowski A., 18
 Janowski Maciej, 119
 Jaruga R., 85, 136, 143
 Jarzynka W., 70
 Jasiński, 160
 Jasiuk T., 14
 Jaszowski Marian, 174
 Jełowieccy, 167
 Jędryk M., 71
 Józefowski P., 29
 Jurkiewicz Andrzej, 213
 Jurycki Konrad, 215

K

Kaczmarek Elżbieta, 13
 Kajzer L., 129
 Kamiński Z. J., 44
 Kaproń A., 89
 Kapuściński, 176
 Kapuściński Albin, 174
 Karolewski K., 87
 Kasiborski A., 127, 132
 Kasprzak Krzysztof, 16
 Kaźmierczak A., 36, 44, 46, 47
 Kaźmierczak-Smuga B., 107, 113, 187
 Kelles Krauze Bogdan, 178
 Kielb Ewa, 18
 Kiepusza Jan, 38
 Kierzek Andrzej, 14, 29, 30, 33, 58
 Kieserwetter w. L., 152
 Kisielewski, gen., 91
 Kisslowie, 167
 Kita Jarosław, 14, 31, 82
 Kita J., 82
 Kleniewska Maria, 9
 Klimczak Władysław, 58
 Kloppel E., 65
 Kłak Tadeusz, 19, 133, 158, 161
 Kłeczek Janusz, 196
 Kneipp Sebastian, 26, 27, 36
 Kołłątaj Hugo, 24
 Konięczyński Józef, 98
 Korczyński, 29
 Kostka 96, 136, 147
 Kościński Mieczysław, 150, 162, 179, 180, 200, 206
 Kotula J., 14, 29, 30
 Kowalewski K., 33
 Kowalski A., 45
 Kowalski Piotr, 119
 Kozłowski Karol, 85, 124, 130, 136, 138, 140, 143, 147
 Kożuchowski Wacław, 102
 Kożuchowski Zdzisław, 82, 103
 Krasicki Ignacy, 24
 Krasiński Z., 28, 30
 Kratter H., 32
 Krawczyk B., 14
 Krawczyński Franciszek, 161
 Kremicka Z., 158
 Kronenberg Walerian, 86
 Królikowska-Avis Elżbieta, 9, 10, 162
 Krupa Jan, 16
 Krupa Katarzyna, 191, 192, 201, 202, 203
 Krupa M., 27, 67
 Kryzel G., 39
 Krzyżak J., 188
 Krzyżanowski S., 93
 Krzyżanowski Władysław, 69

Kubaszewska, 161
 Kucharski A., 24
 Kucharski M., 43, 180
 Kuciel Lewandowska-J., 14, 29, 30, 33, 58
 Kulczyński K., 40
 Kulert 96, 136, 147, 150
 Kurcewicz M., 171
 Kurzątkowski Mieczysław, 9
 Kusztra Marek, 207
 Kwaśniewski, dr 160
 Kwiatkowski, 29

L

Laber W., 29
 Lambkin Mr, 35
 Landeck Halina, 113
 Laskauer P., 33
 Lasocki Wacław, dr, 9, 16, 82, 83, 84, 160, 195
 Leniartek M., 16
 Leski J., 43
 Leśniakowska Marta, 9
 Leykman M., 111, 116
 Liebold B., 11
 Lizak Agata, 16
 Loos Adolf, 36
 Lubomirska Izabela, 24, 25
 Lutostański B. L., 158

Ł

Łoboda Z., 67
 Łopaciński Jan, 88
 Łoza S., 130
 Łoziński A., 184
 Łuszczynski, 161
 Łypacewicz Władysław, adw. 89, 154

M

Macaire Robert, 34
 Madeyski A., 44, 180, 185
 Majer Józef, 31
 Majewski Karol, 10, 76, 111, 114, 116, 117, 118, 145, 159,
 162, 163, 165, 174, 176, 185, 196,
 Malewski Bronisław, 9
 Malicki W., 113
 Małachowscy 217
 Małachowska Katarzyna, 147
 Małachowska Marianna, 81
 Małachowski Adam, 81
 Małachowski Antoni, 81
 Małachowski Ludwik, 82, 83, 129
 Małachowski Stanisław, 81, 82, 93, 161
 Małeczka B., 43

Marcinkowski T., 43
 Matejuk J., 70
 Mattisen, 82
 Matwiejuk Jarosław, 214, 215
 Mazik P., 27, 67
 Mazur Elżbieta, 16, 33
 Merlini Dominik, 129
 Michalski, 160
 Mickiewicz Adam, 81
 Mieszkowski Witold, 119, 123
 Migasiewicz P., 129
 Migórska, 160
 Mikołaj II, 86
 Mikołajewski Zbigniew, 44
 Milicer Napoleon, 82
 Minkiewiczowa, 35
 Mironowicz-Panek M., 158
 Miruć Mirosław, 119
 Misiewicz M., 188
 Mokrzyński J., 42
 Monie Ludwik, 108
 Morzycka Faustyna, 9, 173
 Moszyński Hilary, 29, 30
 Mościcka Michalina, 69
 Mościcki Ignacy, 38
 Munster Sebastian, 23

N

Nagórszy, 91
 Nagórski J., 40
 Nałkowska Zofia, 88
 Nax Ferdynand, 127, 128, 129, 134
 Niebudka B., 185
 Nikodemowicz Marian, 67
 Nitsch A., 70
 Norwerth Edgar, 40, 67
 Nowakowski, 161
 Nowicki Fortunat, 84, 85, 94, 95, 96, 97, 158
 Nowiński Franciszek, 83
 Nowotny I., 207
 Nowowiejski K., 185

O

Ochnio M., 111
 Oczko Wojciech, 23
 Oleszek Jerzy, 16
 Olkowiec A., 158
 Olszewski S., 92, 124
 Olszewska B., 146, 150
 Omilanowska Małgorzata, 15, 56
 Orda, 167
 Ordonówna Hanka, 38
 Orgelbrandt Stanisław, 82

Orlicz-Dreszer, 176
 Orzeszkowa Eliza, 33
 Osiecka-Samsonowicz H., 129
 Oskierka Aleksander, 158
 Ostafin Z., 69
 Osterwa Juliusz, 38

P

Paderewski Ignacy, 33
 Pajewski A., 82, 130, 140
 Papiewski Franciszek, 178
 Paprocka-Borowicz M., 14, 29, 30
 Paprocki Henryk, 176
 Pasterski Bartosz, 14, 36, 58
 Pawlak Wojciech 132, 186, 198, 199, 204
 Pencakowska Wanda, 13
 Petruczynik F., 38, 91, 97, 103, 156
 Piasecka J., 129
 Piasecki W., 176
 Pielecka S., 176
 Pietraszek Tomasz, 108
 Piłsudski Józef, 38, 176
 Pinkwart M., 19
 Piotrowska H., 42, 44
 Piotrowski Tomasz, 81
 Pióro Wacław, 98, 108
 Piróg Marek, 14
 Plug (Pietkiewicz) Adam, 88
 Płachta O., 16, 17
 Płochniewski Z., 115
 Płonka A., 33, 58
 Płonka Syroka Bożena, 26, 30, 33, 36, 43, 44, 46, 58, 217
 Podgórska-Makal Małgorzata, 129
 Polański T., 14
 Połowska M., 213
 Poniatowski Stanisław August, 92
 Potoccy, 28
 Potocki, 39
 Pozowski A., 14, 30
 Preiss Tadeusz 64
 Priessnitz Vincenz, 26
 Prus Bolesław, 9, 19, 86, 88, 97, 98
 Przegaliński A., 88
 Przerwa-Tetmajer Kazimierz, 88
 Przesmycki Zenon, 88
 Przybyszewski Stanisław, 88
 Przyłubski Marcin, 119, 123
 Przyłuscy, 174
 Przyłuska, 160
 Pszczółkowski M., 29, 64, 67
 Puławski Arkadiusz, dr, 18, 86, 87, 88, 89, 133, 135, 154,
 161
 Puterman, 99

R

Rabinowicz E., 129
 Radziłłowiczówna (Żeromska) Oktawia, 127, 128, 140
 Rakowski Tytus, 83
 Rejmakowie, 107
 Rogalewski St., 73
 Rogalski Mieczysław, 82
 Rokicki Czesław, 35, 39
 Rokosowski, 176
 Rokosz Jan, 108
 Rosenfein, 160
 Rosner Z., 29, 64
 Różewicz inż., 188
 Rulikowscy, 107, 167
 Ryder Sue, 179
 Rydz-Śmigły, 176

S

Sagan M., 115
 Sakowscy, 174
 Salkowska Jadwiga, 176
 Sapieha Adam, 69
 Schabenbech H., 67
 Schröger Efraim, 129
 Sennet Richard, 23
 Sędzikowska, 160
 Sienkiewicz, 88
 Sipniewski Władysław, 84
 Sito J., 129
 Skalski J., 23, 24, 81
 Skobel Fryderyk, 31
 Skórzyński Z., 42
 Sły B., 26
 Sławiński Józef, 98
 Słomczyński A., 106
 Sobiescy, 22
 Soczko Feliks, 100, 136, 173
 Sołdek Jerzy-Michał, 18, 83, 88, 92, 105, 110, 111, 127, 135, 147, 159,
 Sowiński Leonard, 88
 Spyta Stanisław, 42, 44
 Stasiak M., 127, 132
 Staśkiewicz J., 188
 Stelmach Bolesław, 207, 209
 Stępkowski S., 174
 Straszyński Henryk, 167
 Suchodolski J., 14
 Suligowski Adolf, 19
 Sumiński T., 197
 Supranowski Z., 107
 Szamborski Z., 40
 Szandomirski Jerzy, 104, 108, 170, 171, 172, 174, 175
 Szczepiński Władysław, dr, 98, 103

Szczypiński Stanisław, 146
 Szczypiński Wacław, 108
 Szelburgowie, 178
 Szelburg-Zarembina Ewa, 178
 Szewczyk Tadeusz, 44
 Szmitkowska Agata, 16, 42
 Szpilka K. 27, 67
 Szromka Adam R., 17
 Szronek, 16
 Szybalska, 103
 Szyruga Paweł, 214
 Szyszk-Bohusz Adolf, 61, 78

Ś

Śliwiński Stanisław, 9, 88
 Świechowski Z., 10

T

Talko Józef, 158, 173
 Talkowie, 172
 Tarka Michał, 19, 81, 82, 83, 85, 129, 134, 135,
 Tarnawski J., 16
 Tatarkiewicz Władysław, 129, 133
 Tchorznicki Józef, 140
 Tenenbaum, 160
 Thiele, 169, 173
 Tokarski Karol, 87, 140, 154
 Tomaszewicz Agnieszka, 14
 Tondos Barbara, 16
 Torosiewicz Theodor, 25, 32
 Trocka-Leszczynska Elżbieta, 14
 Troczewski E., 131, 136
 Trojanowski Zygmunt, inż., 99, 156, 158
 Trzeciak Mariola, 213
 Tuszkiewicz Alfred, 106

U

Uczkiewicz K., 14

W

Wagner Otto, 36
 Walicka, doktorowa, 160
 Wardała Z., 40, 67
 Warszńska J., 41
 Wasala W., 200
 Wassmuth, 56
 Weinberg Aleksander, 82
 Wejchert Kazimierz, 45
 Wejtko K., 168
 Węclawowicz-Bilska Elżbieta, 15
 Węgrzynowski W., 111
 Widacke H., 31

Wieliczko M., 173
Wielopolski J., 189
Wieniawa-Długoszewski, 176
Wierciński Henryk, 18, 92
Winnicki L., 69
Wiśniewska Iwona 172, 176
Witkiewicz-Koszczyk Jan, 9, 19, 67, 69, 70, 88, 89, 96, 140, 146, 152, 154
Witkiewicz Stanisław, 64
Witkiewicz Stanisław, 88
Witkowski Tadeusz, 195, 196
Władysław IV Waza, 24
Wojciechowski J., 72
Wolscy, 169
Wołowiec T., 16
Wośko Tadeusz, 189
Wright Frank LLoyd, 69
Wysocka Elżbieta, 13, 115
Wysokińska A., 182

Z

Zagajewski, 103
Zagoździński T., 45

Zajac J., 109, 169
Załuscy, 28
Zawistowski H., 88
Zeisl Sebastian, 129
Zielińska H., 87
Zörner Ernest, 176
Zug Szymon B., 129
Zugaj Z., 176, 178, 186
Zweihaft, 162
Zwierzchowski Roman, 161, 162, 164, 175

Ż

Żebrowski, 29
Żera Edmund, 106
Żeromski Stefan, 9, 19, 86, 88, 89, 154, 162
Żurawski Jerzy, 10, 162, 163, 174
Żupnik A. H., 54
Żurek M., 103, 200
Żurkowski K., 190
Żydaczewski J., 55, 56
Żylski Jan, 9, 98

Natalia Przesmycka,

dr inż. architekt. Absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (2003). Ukończyła podyplomowe studia Master of European Urban Design, (European Urban Design Laboratory Tilburg 2007). W 2010 roku uzyskała tytuł dr inż. nauk technicznych. Od 2004 roku zatrudniona na Politechnice Lubelskiej. Obecnie adiunkt na Wydziale Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej. Czynny zawodowo architekt - członek Lubelskiej Okręgowej Izby Architektów RP. Autorka ponad 30 publikacji naukowych i popularyzatorskich.

Zainteresowania naukowe dotyczą przeobrażeń układów urbanistycznych i rozwoju przestrzennego miast, funkcjonowania współczesnych przestrzeni publicznych, oraz projektowania architektury obiektów służby zdrowia.

Zabudowa Nałęczowa jest świadectwem jego bogatej przeszłości i stanowi unikatowy na Lubelszczyźnie, a nawet w Polsce przykład architektury zespołu uzdrowiskowego.

Uzdrowisko w Nałęczowie powstało w okresie szczególnej popularności tego typu funkcji. Przeobrażenie prywatnego majątku z dominującym założeniem pałacowo-parkowym w prężnie funkcjonujące uzdrowisko, miało swoje odzwierciedlenie w kształtowaniu się zabudowy miejscowości. Rosnąca pod koniec XIX wieku popularność Nałęczowa spowodowała swoistą modę na spędzanie w nim czasu, nie tylko podczas kuracji ale również w formie towarzyskiej.

Celem monografii jest całościowe spojrzenie na proces kształtowania się zabudowy uzdrowiska i rozwój przestrzenny Nałęczowa, poprzez określenie przyczyn i mechanizmów uwarunkowań przekształceń przestrzennych i architektonicznych w różnych okresach czasu i w różnej skali.

Wydobycie chronologicznych wartości kulturowych architektury i układu przestrzennego, przedstawione na przykładzie Nałęczowa, może wskazać drogę do zrozumienia istoty współczesnego uzdrowiska, szanującego dziedzictwo historyczne. Poznanie przemian w szerszym kontekście jest kluczowe dla właściwej polityki przestrzennej i określenia kierunków rozwoju wielu uzdrowisk w Polsce. Przykład Nałęczowa, w którego strukturze urbanistycznej wyraźnie odcisnęły swoje piętno różne etapy kształtowania uzdrowiska, rozumianego jako przedsiębiorstwo, pokazuje, że właściwa droga rozwoju miejscowości uzdrowiskowych powinna opierać się na szacunku dla dorobku poprzednich pokoleń, wyrażającego się poszczególnymi fazami zainwestowania.

Wydawnictwo
Politechniki Lubelskiej